T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

URDU DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ URDU DİLİ İLE YAZILAN SEYAHATNAMELERDE TÜRKİYE VE TÜRKLER

Zeynep ALTINKÖPRÜ

2501201525

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Arzu ÇİFTSÜREN

İSTANBUL – 2024

ÖZ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ URDU DİLİ İLE YAZILAN SEYAHATNAMELERDE TÜRKİYE VE TÜRKLER

ZEYNEP ALTINKÖPRÜ

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen Nevvab Ömer Han, Şibli Numani, Abdurrahman Amritsari, Münşi Mahbub Alem, Şeyh Abdülkadir ve Nazlı Rafia Sultan gibi seyyahların kaleme aldıkları seyahatnameler, Türkiye ve Türklere dair önemli bilgiler sunmakta ve bu seyyahların perspektifinden dönemin toplumsal ve kültürel hayatı hakkında değerli veriler sağlamaktadır.

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen altı seyyahın eserlerinin analizine odaklanan çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, "II. Abdülhamid Dönemine Genel Bir Bakış" ana başlığı altında, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu, II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm politikası ve II. Abdülhamid'in Hint alt kıtasındaki faaliyetleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde, "Urdu Edebiyatında Seyahatname Türü" ana başlığı altında, Urdu dili ile seyahatname yazarlığının başlangıcı, Urdu dili ile kaleme alınmış ilk seyahatnameler, Sir Seyyid Ahmed Han ve eğitim hareketinin Urdu dili ile yazılan seyahatnamelerin gelişimindeki etkisi incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, "II. Abdülhamid Döneminde Urdu Dili ile Seyahatname Kaleme Alan Seyyahlar" ana başlığı altında, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı topraklarına gelen altı seyyahın biyografileri, ziyaret amaçları ve seyahatnameleri hakkında genel bilgiler sunulmuştur.

Son bölüm olan dördüncü bölümde ise "II. Abdülhamid Dönemi Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerde Türkiye ve Türkler" ana başlığı altında, Türklerde

sosyokültürel yapı, ilmî durum, İstanbul ile ilgili çeşitli bilgiler, dönemin önemli şahısları ve diğer konular detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

İncelenen seyahatnameler aracılığıyla II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından gelen seyyahların perspektifinden Türkiye ve Türklerin nasıl yansıtıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: II. Abdülhamid, Urdu dili, Seyahatname, İstanbul, Türkiye ve Türkler.

ABSTRACT

TÜRKİYE AND THE TURKS IN TRAVELOGUES WRITTEN IN URDU DURING THE REIGN OF ABDULHAMID II

Zeynep ALTINKÖPRÜ

Among the travelers who visited Ottoman lands during the reign of Sultan Abdulhamid II were notable figures such as Nawab Omar Khan, Shibli Naumani, Molavi Abdurrahman Amritsari, Munshi Mahboob Alam, Shaikh Abdulqadir, and Nazli Rafia Sultan. These travelers extensively examined Turkish moral values, societal structures, socio-cultural frameworks, and daily life in their travelogues. They also addressed a wide range of topics, including educational institutions, the scientific status of the populace, libraries, press, historical sites, trade, interviews with prominent figures of the period, and various aspects of the reign of Sultan Abdulhamid II. These works not only reflect the perspectives of subcontinental travelers but also provide significant insights into Türkiye and the Turks, offering valuable data on the societal and cultural life of the period.

Our thesis, which focuses on the analysis of the works of these six travelers who came to Ottoman lands from the Indian subcontinent during the reign of Abdulhamid II, is structured into four chapters. The first chapter, titled “An Overview of the Reign of Sultan Abdulhamid II,” addresses the political situation of the Ottoman Empire during Abdulhamid’s reign, Abdulhamid II’s Pan-Islamism policy, and his activities in the Indian subcontinent.

The second chapter, titled “The Travelogue Genre in Urdu Literature,” examines the beginnings of travelogue writing in Urdu, the first travelogues written in Urdu, and the influence of Sir Syed Ahmed Khan and the Educational Movement on the development of Urdu travelogues.

The third chapter, titled “Travelers Writing in Urdu About Türkiye and the Turks During the Reign of Sultan Abdulhamid II,” provides general information

about the biographies of the six travelers who came to Ottoman lands during Abdulhamid II's reign, their purposes for visiting, and their travelogues.

The final chapter, titled "Türkiye and the Turks in Travelogues Written in Urdu During the Reign of Abdulhamid II," comprehensively examines various aspects such as the socio-cultural structure of the Turks, the scholarly conditions, information about Istanbul, prominent figures of the period, and other related topics in detail.

Through the examined travelogues, an attempt is made to reveal how Türkiye and the Turks were depicted from the perspective of the travelers who came from the Indian subcontinent during the reign of Sultan Abdulhamid II.

Keywords: Sultan Abdulhamid II, Urdu Language, Travelogue, Istanbul, Türkiye and the Turks.

ÖNSÖZ

Seyahatnameler, gezginlerin ziyaret ettikleri bölgelerin tarihî arka planından mimari yapısına, sosyokültürel yapısından gündelik yaşam ve ekonomik durumlarına kadar geniş bir yelpazede izlenimlerini topladıkları yazılı eserlerdir. Bu eserler, edebi bir tür olmanın yanı sıra tarih, coğrafya, sosyoloji ve kültürel çalışmalar gibi birçok bilim dalıyla da bağlantılıdır. Seyahatnamelerde gezginler, yalnızca gezdikleri yerlerin fiziksel özelliklerini değil, aynı zamanda bölge halkının yaşam tarzını, gelenek-göreneklerini, ekonomik faaliyetlerini ve sosyal ilişkilerini de ayrıntılı bir şekilde aktarırlar. Bu yönleriyle seyahatnameler, ziyaret edilen bölgelerin tarihî ve sosyokültürel yapıları hakkında değerli veriler sunarak dönemin tarihî kaynakları arasında önemli bir yer tutar.

Urdu dilinde seyahatname yazımı XIX. yüzyılın ilk yarısında başlamış olup, ilk örneği 1837 yılında Yusuf Han Kambalpuş'un İngiltere seyahatine dair gözlemlerini kaleme aldığı *Acâibât-ı Freng* adlı eserdir. İlk seyahatnameler genellikle Avrupa şehirlerine odaklanmış; ancak zamanla Mısır, Türkiye ve Şam gibi İslâm topraklarını da kapsayan eserler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına çeşitli amaçlarla seyahatler gerçekleştiren Nevvāb ʿOmar Ḫān (Nevvab Ömer Han), Şiblī Nuʿmānī (Şiblî Numânî), Molavī ʿAbdurrahman Amritsarî (Mevlevi Abdurrahman Amritsarî), Munşī Maḥbûb ʻĀlem (Münşi Mahbub Alem), Şeyḫ ʿAbdulḳādir (Şeyh Abdülkadir) ve Nāzlī Rafīʿah Sulṭān (Nazlı Rafia Sultan) gibi seyyahların kaleme aldığı altı seyahatname incelenmiştir.

Yukarıda zikredilen seyyahların kaleme aldığı eserler, dönemin sosyokültürel ve toplumsal yapısını anlamak için önemli bir kaynak teşkil etmekle birlikte seyyahların Türkiye ve Türklere dair bakış açılarını da yansıtmaktadır.

Bu çalışmada, II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahların kaleme aldığı seyahatnameler çeşitli başlıklar altında analiz edilmiştir. Analizler, "Türklerde Sosyokültürel Yapı", "Türklerde Eğitim", "İstanbul: Tarihi, Coğrafi Konumu, Mimarisi, Nüfusu, Sosyokültürel Yapısı ve Mevcut Durumu Hakkında Genel Bilgiler", "Görülmeye Değer Yerler" ve "II.

Abdülhamid Döneminde Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerde Geçen Önemli Şahıslar" başlıklarını kapsamaktadır. Elde edilen bilgiler doğrultusunda, II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahların Türkiye ve Türkleri nasıl yansıttığı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bilgilerin, Sultan II. Abdülhamid dönemine dair daha kapsamlı ve çok yönlü bir analiz sağlamak için küçük bir adım olmasını temenni etmekteyiz.

Öncelikle, akademik gelişimimde büyük bir katkı sağlayan ve bu çalışmanın her aşamasında bana büyük bir özveriyle destek olan, kaynak bulma, yol gösterme ve motivasyon sağlama konularında her daim yanımda olan saygıdeğer tez danışmanım Doç. Dr. Arzu ÇİFTSÜREN'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca sundukları bilgi birikimleri ve değerli katkılarıyla akademik gelişimime yön veren hocalarıma minnettarlığımı ifade etmek isterim. Özellikle Urdu dilini öğrenme sürecimde ve bu alanda bir akademik çalışma hazırlama yetkinliğine ulaşmamda büyük rol oynayan değerli hocalarım Prof. Dr. Celal SOYDAN, Prof. Dr. Halil TOKER, Prof. Dr. Zekai KARDAŞ, Doç. Dr. Durmuş BULGUR ve Öğr. Gör. Dr. Mohammad RASHID'e teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen, her daim yanımda olarak motivasyonumu yüksek tutmamda büyük katkı sağlayan annem Ayşe ALTINKÖPRÜ ve babam Ertan ALTINKÖPRÜ'ye içten teşekkürlerimi sunarım.

Zeynep ALTINKÖPRÜ

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖNSÖZ ..... **vi**
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ ..... **xi**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumu 6
1.2. II. Abdülhamid ve Pan-İslamizm 10
1.3. II. Abdülhamid'in Hint Alt Kıtasındaki Faaliyetleri 13

İKİNCİ BÖLÜM
URDU EDEBİYATINDA SEYAHATNAME TÜRÜ

2.1. Urdu Dili ile Seyahatname Yazarlığının Başlangıcı 16
2.2. Urdu Dili ile Kaleme Alınmış İlk Seyahatnameler 17
2.3. Sir Seyyid Ahmed Han ve Eğitim Hareketinin Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerin Gelişimindeki Etkisi 19

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE URDU DİLİ
İLE SEYAHATNAME KALEME ALAN SEYYAHLAR

3.1. Nevvab Ömer Han(نواب عمر خان) 22
3.2. Şiblî Numânî (شبلی نعمانی) 23
3.3. Mevlevi Abdurrahman Amritsarî (مولوی عبدالرحمن امرتساری) 27
3.4. Münşi Mahbub Alem (منشی محبوب عالم) 27
3.5. Şeyh Abdülkadir (شیخ عبد القادر) 29
3.6. Nazlı Rafia Sultan (نازلی رفیعہ سلطان) 30

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ URDU DİLİ İLE YAZILAN
SEYAHATNAMELERDE TÜRKİYE VE TÜRKLER

4.1. Türklerde Sosyokültürel Yapı 32

4.1.1. Türklerin Ahlaki Değerleri, Adetleri ve Toplum Yapıları 32
4.1.2. Osmanlı Toplumunda Giyim Kuşam 38
4.1.3. Osmanlı Toplumunda Yeme-İçme, Yiyecekler, Lokantalar ve Sofra Düzeni 43
4.1.3.1. Meyveler 50
4.1.4. Kahvehaneler 51
4.2. Türklerde Eğitim 53
4.2.1. Türklerde Eğitim ve İlmi Durum 54
4.2.2. Kadınların Eğitimi 69
4.2.3. Kütüphaneler 74
4.3. İstanbul: Tarihi, Coğrafi Konumu, Mimarisi, Nüfusu, Sosyokültürel Yapısı ve Mevcut Durumu Hakkında Genel Bilgiler 83
4.3.1. Sokak Köpekleri 101
4.4. Görülmeye Değer Yerler 103
4.4.1. Camiler ve Türbeler 103
4.4.2. Tarihi ve Görülmeye Değer Yerler 121
4.4.3. Çarşı-Pazar Yerleri 134
4.4.4. Çeşme ve Hamamlar 138
4.4.5. Hanlar 141
4.4.6. Bâb-ı Âlî 143
4.4.7. Saraylar 144
4.4.8. Müzeler 149
4.4.9. Tekkeler 155
4.5. II. Abdülhamid Döneminde Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerde Geçen Önemli Şahıslar 160
4.5.1. Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerde Sultan II. Abdülhamid 161
4.5.2. Şiblî Numânî'nin "Safarnāmah-i Rûm u Miṣr u Şām" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar 177
4.5.3. Mevlevi Abdurrahman Amritsarî'nin "Safarnāmah-ı Bilād-ı İslāmiyah" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar 183
4.5.4. Münşi Mahbub Alem'in "Safarnāmah-ı Yûrop (Bilād-ı Rûm u Miṣr u Şām)" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar 184

4.5.5. Şeyh Abdülkadir'in "Maḳām-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt)" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar..... 191
4.5.6. Nazlı Rafia Sultan'ın "Seyr-i Yûrop" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar..... 204
4.6. Selamlık Merasimi 206
SONUÇ..... 215
KAYNAKÇA 220
EKLER..... 226
DİZİN 238

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu tezde aşağıda yer alan çeviri yazı alfabesi esas alınmıştır.

آ	:	Ā	چھ	:	$ç^h$	س	:	S	ل	:	L
ا	:	a, ā	ح	:	ḥ	ش	:	Ṣ	لھ	:	l^h
ب	:	B	خ	:	ḫ	ص	:	ṣ	م	:	M
بھ	:	b^h	د	:	D	ض	:	ż	مھ	:	m^h
پ	:	P	دھ	:	d^h	ط	:	ṭ	ن	:	N
پھ	:	p^h	ڈ	:	Ḍ	ظ	:	ẓ	نھ	:	n^h
ٹ	:	T	ڈھ	:	$ḍ^h$	ع	:	ʿ	ں	:	Ñ
ٹھ	:	t^h	ذ	:	ẕ	غ	:	ğ/ġ	و	:	v, o, ō, u, ū
ٹّ	:	Ṫ	ر	:	R	ف	:	f	ہ	:	h
ٹھ	:	$ṫ^h$	رھ	:	r^h	ق	:	ḳ	ی	:	y, ī
ٹ	:	s̱	ڑ	:	Ṙ	ک	:	k	ے	:	Ē
ج	:	C	ڑھ	:	$ṙ^h$	کھ	:	k^h	ء	:	’
جھ	:	c^h	ز	:	Z	گ	:	g			
چ	:	Ç	ژ	:	J	گھ	:	g^h			

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale

a.g.t. : adı geçen tez

Bkz. : bakınız

C. : cilt

Çev. : çeviren

d. : doğumu

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

H. : hicrî

ö. : ölümü

s. : sayfa

S. : sayı

salt. : saltanatı

vb. : ve bunun gibi

GİRİŞ

Seyahatnameler, gezginlerin ziyaret ettikleri bölgelerin tarihî, toplumsal, kültürel ve diğer çeşitli yönleri hakkında izlenimlerini topladıkları yazılı metinlerdir. Bu metinler, sadece edebî bir tür olmalarının ötesinde, ziyaret edilen bölgelerin tarihî, sosyokültürel yapısı, ekonomisi, ulaşım altyapısı, siyasî durumu, önemli mekânları, gündelik yaşamı ve ilmî durumu gibi unsurları içermeleri dolayısıyla, yazıldıkları döneme ışık tutan tarihî kaynaklar olarak değerlendirilir. Ancak, seyahatnamelerin içerdiği bilgilerin öznel bir bakış açısına dayalı olabileceği ve dolayısıyla bu metinlerdeki her bilginin tamamen objektif bir perspektifle sunulmuş olmayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Şiblî Numânî*, Safarnāmah-i Rûm u Miṣr u Şām* (Anadolu, Suriye, Mısır Seyahatnamesi) adlı eserinde seyahatnamelerin objektifliğini sorgulamış, seyyahların genellikle kişisel gözlemlerden yola çıkarak genellemelerde bulunduklarını ve bu durumun yanıltıcı olabileceğini vurgulamıştır. Zira seyyahlar, karşılaştıkları bireylerin özelliklerinden hareketle, bu bireylerin toplumun genelini temsil etmediğini göz ardı ederek toplumun geneli hakkında kesin sonuçlara varabilmektedirler.

İstanbul, tarih boyunca hem Batılı hem de Doğulu seyyahların ilgisini çekmiş bir şehir olarak birçok seyahatnameye konu olmuştur. Batı dünyası, İstanbul'da Roma'nın izlerini ararken, Müslüman toplumlar ise Hz. Muhammed'in İstanbul'un Müslümanlar tarafından fethi ile ilgili Hadis-i Şerifi gereğince İstanbul'a manevi bir değer yüklemişlerdir. [1]

Urdu dili ile seyahatname yazımı XIX. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. [2] Urdu dili ile yazılan seyahatnameler genel olarak dört ana kategoriye ayrılabilir: Avrupa Seyahatnameleri, Hac Seyahatnameleri, Doğu Ülkeleri Seyahatnameleri ve Yerel Seyahatnameler.[3] Yazılan ilk seyahatnameler genellikle Avrupa şehirlerine odaklanmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Nevvab Ömer Han, tarafından kaleme

[1] Arzu Çiftsüren, **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, Demavend Yayınları, İstanbul 2023, s. 4.
[2] Urdu dili ile yazılan ilk seyahatname Yusuf Hân Kambalpûş'un 1837 yılında Londra gözlemlerini kaleme aldığı "Acaibât-ı Frang" isimli eseridir. Bkz.: Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnameler Bibliyografyası", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. XV, S. 2, 2020, s. 561.
[3] Arzu Çiftsüren, **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, s. 13.

alınan ve İstanbul, Çanakkale ve İzmirile ilgili gözlemleri içeren *Ā'īnah-i Frang*[4] (Batı'nın Aynası) adlı seyahatnamenin ardından, Hint alt kıtasının önde gelen isimleri tarafından özellikle İstanbul'a odaklanan birçok seyahatname yazılmaya başlanmıştır.

Hint alt kıtasının önde gelen hukukçuları, ilim adamları, gazetecileri ve devlet adamları, Osmanlı topraklarına gelerek özellikle hilafetin merkezi olarak kabul ettikleri İstanbul'un çeşitli yönleri ve Osmanlı toplumu hakkındaki gözlemlerini detaylı bir şekilde kaleme almışlardır. Bu gözlemlerle birlikte dönemin devlet adamları, ilim adamları, din adamları ve çeşitli alanlarda öne çıkan şahsiyetlerle görüşmeler gerçekleştirmiş ve bu deneyimlerini seyahatnamelerinde aktarmışlardır.

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar ziyaret amaçlarına göre üç ana gruba ayrılabilir:

Birinci grup, II. Abdülhamid'in dış politikası ve İslâm birliği fikrinin bir yansıması olarak, İslâm ülkeleri arasında koordinasyonu sağlamak ve bu ülkelerin durumunu gözlemlemek amacıyla Mısır, Türkiye ve Şam gibi İslâm beldelerini ziyaret eden seyyahlardır. Bu seyyahlar arasında Şiblî Numânî ve Mevlevi Abdurrahman Amritsarî öne çıkmaktadır. Şiblî Numânî'nin *Safarnāmah-i Rûm u Miṣr u Şām* adlı seyahatnamesi, Türkiye ve Türkleri konu alan en kapsamlı ilk seyahatname olması açısından büyük önem taşımaktadır.

Şiblî, seyahatnamesinde Türkiye için ayırdığı bölümde Türklerin ahlaki değerlerini, adetlerini, toplum yapılarını, ilmî durumlarını, eğitim kurumlarını, eğitim sistemini, matbuatı, kütüphaneleri, tekkeleri, İstanbul'un kısa tarihini, meşhur camileri, görülmeye değer yerleri, dönemin önemli devlet adamlarıyla görüşmeleri ve çeşitli birçok konuyu detaylıca ele almıştır.

Şiblî'den sonra Mevlevi Abdurrahman Amritsarî *Safarnāmah-ı Bilād-ı İslāmiyah* (İslâm Beldeleri Seyahatnamesi) adlı seyahatnamesi ile birinci grupta yer

[4] Urdu dili ile yazılmış ilk Türkiye seyahatnamesi 1885 yılında Nevvab Muhammed Ömer Han tarafından kaleme alınan "Aine-i Freng" (Batı'nın Aynası) adlı eserdir. Seyahatname, seyyahın 1883 yılında gerçekleştirdiği Londra, Paris, İtalya, İspanya, Avusturya, İsviçre ve Türkiye gezilerini kapsar. Bkz.: Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnameler Bibliyografyası", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. XV, S. 2, 2020, s. 561.

almaktadır. Seyyah, benzer bir yaklaşımla Mısır, İstanbul ve Şam gibi İslâm beldelerini detaylıca incelemiştir. *Safarnāmah-ı Bilād-ı İslāmiyah* adlı seyahatname üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, seyyah Mısır'ın iklimini, Kahire'nin durumunu, tarihi mekânları, mescitleri, tekkeleri, kahvehaneleri, hamamları, müzeleri, tarihi eserleri, Mısır halkının kültürünü, ahlak ve adetlerini, halkın giyim kuşamını, eğitim durumunu, kütüphaneleri, gazeteleri, yönetim ile ilgili konuları ve önemli şahsiyetleri detaylıca ele almıştır. İkinci bölümde Osmanlı topraklarına yaptığı ziyarete dair gözlemlerine odaklanmıştır. İzmir, Çanakkale, Konstantiniyye/İstanbul'un durumu, İstanbul'un tarihi, camiler, görülmeye değer yerler, tarihi mekânlar, tekkeler, mesire alanları, Türklerin toplum yapısı, günlük hayattan kesitler, yeme içme düzenleri, giyim kuşamları, kahvehaneler, kütüphaneler, gazeteler, ülke yönetimine dair konular ve II. Abdülhamid'e dair bilgiler gibi birçok konuyu ayrıntılı olarak incelemiştir. Üçüncü bölümde ise Şam ve diğer İslâm beldelerine yaptığı seyahatlere dair gözlemlerini sunmuştur.

İkinci grup, Avrupa ülkelerini gezdikten sonra Türkiye'ye uğrayan ve seyahatnamesinde Türkiye'ye de yer veren seyyahlardan oluşmaktadır. Bu grup içinde, Türkler hakkında bilgi veren ilk seyahatname olması nedeniyle Nevvab Ömer Han'ın *Ā'īnah- i Frang* adlı eseri büyük önem taşımaktadır. Seyahatname, seyyahın 1883 yılında Londra, Paris, İtalya, Avusturya, İsviçre, Türkiye ve Mısır'a yaptığı seyahatlere dair bilgileri içermektedir. 1883 yılına ait gözlemler, 1885 yılında seyahatname olarak yayımlanmıştır. 109 sayfadan oluşan bu eserin Türkiye'ye ayrılan bölümü 15 sayfadır. Seyyah, İstanbul, Çanakkale, İzmir şehirlerini gezmiş ve bu şehirler hakkındaki gözlemlerini kaleme almıştır.

Münşi Mahbub Alem de ikinci grup içinde zikredilebilir. Hint alt kıtasının önde gelen gazetecilerinden biri olan Mahbub Alem, *Safarnāmah-ı Yûrop (Bilād-ı Rûm u Mişr u Şām)* adlı eserinde Paris, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinin yanı sıra İstanbul, Şam ve Mısır'a yaptığı seyahatleri detaylı bir şekilde ele almıştır. Seyahatname, Avrupa seyahatinin ardından Türkiye seyahatine dair kapsamlı bir bölüm sunmaktadır. Türkiye'ye ayrılmış bölümde İstanbul'a odaklanan seyyah; camiler, türbeler, tekkeler, hamamlar, görülmeye değer yerler, eğitim sistemi, kadınların eğitimi, halkın ilmi durumu, basının durumu, matbuat, kütüphaneler,

ticaret durumu, ünlü edebiyatçılar, önemli şahsiyetlerle görüşmeler, II. Abdülhamid dönemi ve ıslahatları gibi pek çok konuyu detaylı bir şekilde ele almıştır. Mahbub Alem'in izlenimleri, önce parçalar halinde *Paisa Ahbar* gazetesinde yayımlanmış, sonrasında *Safarnāmah-ı Yûrop* adıyla bir seyahatname olarak yayımlanmıştır.

Hindistan'ın Janjira bölgesi Nevvabı Sidi Sir Ahmed Han'ın eşi Nazlı Rafia Sultan, seyahat gözlemlerini içeren *Seyr-i Yûrop* adlı eseri ile ikinci grup içinde değerlendirilebilir. Bu eser, Avrupa şehirlerine yaptığı seyahatlerin izlenimleri yanı sıra, seyyahın gözünden dönemin İstanbul'unun sosyal ve kültürel yapısını detaylı bir şekilde yansıtmaktadır. Nazlı Rafia Sultan, 31 Ağustos'ta İstanbul'a varmış ve burada 20 gün kaldıktan sonra 19 Eylül'de ayrılmıştır. *Seyr-i Yûrop* adlı seyahatname Nazlı Rafia'nın ablası Zehra Begüm tarafından, Nazlı Rafia'nın Hindistan'daki akraba ve ailesine yazdığı mektuplardan derlenmiştir. 308 sayfadan oluşan eserin yaklaşık 40 sayfası İstanbul ve Türkler hakkında bilgi içermektedir. Günlük tarzında kaleme alınan bu seyahatnamede, İstanbul'a dair izlenimler, şehrin tarihi mekânları, görülmeye değer yerler, dönemin toplumsal hayatı, gelenek-görenekleri ve diğer konular ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, dönemin devlet adamlarıyla yapılan görüşmelere de yer verilmiştir.[5]

Üçüncü grup, bizzat Türkiye'yi ziyaret ederek seyahatnamesinde baştan sona Türkiye'ye odaklanan seyyahları kapsamaktadır. Şeyh Abdülkadir bu grup içinde *Maḳām-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt)* adlı seyahatnamesi ile zikredilebilir. Seyyah, seyahatnamesinde İstanbul'a odaklanmış olup, İstanbul'un tarihi, tarihi mekânları, ünlü camileri, mesire alanları ve görülmeye değer yerlerini, Osmanlı toplumunun genel durumunu, Osmanlı eğitim kurumlarını, basını, II. Abdülhamid dönemini, dönemin önemli insanlarıyla yapılan görüşmeleri ve birçok diğer konuyu kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Ünlü hukukçu Muşīr Ḫüseyin Ḳıdvaī (Müşir Hüseyin Kıdvai) de seyahat sırasında Şeyh Abdülkadir'e eşlik etmiştir. Şeyh Abdülkadir, seyahatine dair gözlemlerini önce İngilizce yayın yapan *Observer* ve Urduca yayın yapan *Al Mahzan* gazetelerinde yayımlamış, ardından bu gözlemlerini bir seyahatname olarak kaleme almıştır.

[5] Arzu Çiftsüren, **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, s. 18.

Bu çalışmada, II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen, yukarıda zikrettiğimiz seyyahların kaleme aldığı altı seyahatname çeşitli başlıklar altında analiz edilmeye çalışılmıştır. Özellikle İstanbul üzerine odaklanan bu eserlerde, dönemin toplumu ve çeşitli yönleri hakkında sunulan bilgilerin detaylı bir incelemesi yapılmış; elde edilen bilgiler ışığında, II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından gelen seyyahların gözünden Türkiye ve Türklerin nasıl yansıtıldığı analiz edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumu

XIX. yüzyıl, dünya tarihi açısından büyük değişimlerin yaşandığı bir dönem olmasının yanı sıra, Osmanlı Devleti için de siyasi, iktisadi, idari ve sosyokültürel birçok dönüşümün gerçekleştiği bir süreç olmuştur.

Osmanlı Devleti, ilk dış borcunu 1854 yılında Kırım Savaşı nedeniyle almış ve bu tarihten itibaren devletin borçları giderek artmaya devam etmiştir. Devlet, 1870'li yıllardan itibaren siyasi ve mali açıdan oldukça zor bir döneme girmiş ve 1875 yılına gelindiğinde borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Avrupa devletlerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasının bir kısmı da bu zorlu durumdan fayda sağlamayı amaçlamıştır. Nitekim, 1876 yılında Balkanlarda milliyetçilik temeline dayanan isyanlar patlak vermiş ve böylece Osmanlı Devleti'nden kopuşlar başlamıştır.[6] İşte böylesi zorlu bir süreçte 1876 yılında tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'ni 1909 yılına kadar yaklaşık 33 yıl yönetmiştir.[7]

II. Abdülhamid döneminin anlatıldığı *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid* adlı kitapta bu dönem şöyle anlatılmaktadır:

"II. Abdülhamid'in saltanat dönemi son 200 yıldır yerinde duran, gerilemesinin sebeplerini bularak ileri gitmeye çalışan Osmanlı Devletinin en karışık, en problemli zamanına rastlar. Devletin daimi müttefiki olarak kabul gören devletler artık onu paylaşmada anlaşma yoluna girmişti. Buna ilaveten devlet mali bakımdan iflâs etmiş, bütün temel müesseseleri bozulmuş, fonksiyonlarını icra edemez vaziyette idi. Hepsinden kötüsü, Osmanlı insanı, gayr-i müslimi ile ayrılıkçı milliyetçi fikirlerle dolmuş, müslimi ile devletin devamına olan inancını yitirmiş,

[6] Vahdettin Engin, **Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u,** Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 4-7.
[7] François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.13.

bedbin, bıkkın ve ihmal edildiği için kırgın, her kademeden memuru ise gününü gün etmeye çalışan, rüşvet ve suistimal ile kendi durumunu kurtarmaya çalışan insanlar sıfatını taşıyorlardı."[8]

Şehzadeliği döneminde sarayda dönemin iyi hocalarından; Türkçe, Farsça, Arapça, Fransızca, Osmanlı Tarihi ve Batı musikisi eğitimleri alan II. Abdülhamid, amcası Sultan Abdülaziz ile Mısır ve Avrupa seyahatlerine de katılmıştır.[9] 1864 yılındaki Mısır seyahati II. Abdülhamid'in İstanbul dışına ilk çıkışı olmuştur. Bu seyahatten 3 yıl sonra Sultan Abdülaziz'in Fransa İmparatoru Napolyon tarafından uluslararası bir sergiye davet edilmesi münasebetiyle, yine amcası Abdülaziz ile 1867 yılında Paris'e gitmiştir. [10] Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında gerçekleştirdiği Avrupa seyahati, Mısır seyahatinden daha farklı bir önem taşımaktadır. Osmanlı tarihinde ilk ve son defa bir sultan seyahat amacıyla yabancı bir ülkeye gitmiştir.[11] Seyahate çıkan Osmanlı heyeti sadece Fransa'yı değil İngiltere, Belçika, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı da gezmiştir. Bu seyahat II. Abdülhamid'in bilgi ve görgüsünü arttırmasına vesile olmuş, Batılıların hayat tarzlarını, protokol yöntemlerini, gelenek-göreneklerini, Avrupa'nın gelişmişlik düzeyini ve Avrupa şehirlerinin vaziyetini yakından görme fırsatı bulmuştur. [12] Avrupa Seyahati vesilesiyle Batı müesseselerini de yakından görme fırsatı bulan II. Abdülhamid, saltanatı süresince Tanzimat ile başlayan modernleşmeyi devam ettirmeye çaba göstermiştir. [13]

Batı'nın *"Hasta adam"* tabirini kullandığı Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu müşkül vaziyete rağmen II. Abdülhamid döneminde, büyük ölçüde gelişerek modernleşmiştir.[14] *"Maarifperver"* sıfatıyla anılan II. Abdülhamid, saltanatı süresince eğitime özel önem vermiştir.[15] Eğitimi modernleşmenin önemli unsurları

[8] Cezmi Eraslan, **Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid,** Nesil Basım-Yayın, Eylül 1996 İstanbul, s. 156-157.
[9] Azmi Özcan "Sultan II. Abdülhamid", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 12, Ankara 2002, s. 909-910.
[10] Vahdettin Engin, **a.g.e.**, s. 3-4.
[11] Ozan Bodur, **Sultan Abdülhamid-i Sânî,** TBMM Basımevi, İstanbul 2018, s. 33.
[12] Engin, **a.g.e.**, s. 3-4.
[13] Engin, **a.g.e**., s. 9.
[14] Georgeon, **a.g.e**., s. 51.
[15] Georgeon, **a.g.e.**, s. 349.

arasında gören II. Abdülhamid, eğitim kurumlarının sayısını arttırmıştır. [16] II. Abdülhamid döneminde birçok eğitim kurumu açılmış, kapalı vaziyette olan eğitim kurumları ise yeniden hizmet vermeye başlayarak geliştirilmiştir. Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne (Siyasal Bilgiler Fakültesi), Mekteb-i Hukuk (Hukuk Fakültesi), Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi (Marmara Üniversitesi), Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi (Mimar Sinan Üniversitesi), Orman ve Maadin Mektebi, Ziraat Mektebi, Mülkiye Baytar Mektebi ve birçok eğitim kurumu Abdülhamid dönemine dayanmaktadır. [17]

II. Abdülhamid döneminde eğitimin yanı sıra; maliye, ulaşım, haberleşme, sağlık, ziraat, sanayi, ticaret, hayır kurumları ve birçok alanda da önemli atılımlar gerçekleşmiştir. Günümüzde dahi varlığını devam ettiren birçok müessesenin temeli II. Abdülhamid döneminde atılmıştır.[18]

Hicaz demiryolunun başlangıç noktası olan Haydar Paşa Tren Garı, Sirkeci Tren Garı, dünyanın ikinci çocuk hastanesi olan Hamidiye Etfal Hastanesi, Dârülâceze, Hamidiye Su Şirketi, Osmanlı'nın ilk halk kütüphanesi olan Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Yıldız Hamidiye Cami, Dolmabahçe ve Yıldız Saat kuleleri, Orhaniye Kışlası Camii, Gaziosmanpaşa Türbesi, Şeyh Muhammed Zâfir Türbesi, Bebek Lütfi Bey Çeşmesi, Asariye Hamidiye Çeşmesi, Beşiktaş Hamidiye Çeşmesi, Alman Çeşmesi, Şeyh Zâfir Kitaplığı, Dersaadet (İstanbul) Ticaret Odası, Büyük Postane, Orhaniye Kışlası, Haydarpaşa Liman ve Rıhtımı, Sirkeci Rıhtımı, Galata-Karaköy Rıhtımı, Harbiye Askeri Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin de dahil olduğu sayısız eser ve müessesenin temelleri II. Abdülhamid dönemine dayanmaktadır. Bunlara ek olarak II. Abdülhamid döneminden yadigâr olan Yıldız fotoğraf albümleri 962 albüm içerisindeki 38.599 fotoğraf koleksiyonu ile büyük önem taşımaktadır. [19]

---

[16] Engin, **a.g.e**., s. 9.
[17] İbrahim Akkurt, **İstanbul'un 100 Sultan II. Abdülhamid Eseri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2018, s. 13.
[18] Engin, **a.g.e**., s. 9.
[19] Bkz.: İbrahim Akkurt, **İstanbul'un 100 Sultan II. Abdülhamid Eseri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2018.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, oldukça buhranlı bir dönemde devletin birlik ve bekasının korunması ile dış baskıların hafifletilmesi, Osmanlı Devleti'nin öncelikli meseleleri arasındaydı. II. Abdülhamid, tahtı devraldıktan çok kısa bir süre sonra 93 Harbi başlamış ve bu harp Osmanlı Devleti açısından büyük bir hezimet ile sonuçlanmıştır.[20] 1897 yılında yaşanan Yunan Harbi'nde ise Osmanlı orduları Atina'ya girecekken savaş uluslararası müdahalelerle sonlandırılmış, Osmanlı Devleti Yunanlara galip gelmiştir. Neredeyse yarım yüzyıl içinde Hristiyanlara karşı elde edilen bu ilk galibiyet ile dâhilde ve hariçte itibar kazanılmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in şöhreti yayılmış ve muzaffer bir halife haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin galibiyeti İslâm âlemi tarafından hemen her yerde törenlerle kutlanmıştır.[21]

Avrupa Devletlerine güvensizlik duyan II. Abdülhamid, tarafsızlık politikasını benimsemiştir. Osmanlı Devleti'nin savaştan uzak durması ve elinde kalan toprakları muhafaza etmesine önem vermiştir.[22] Büyük güçlerin her fırsatta birbirine düşürülmesi ve aralarındaki ihtilaflardan yararlanma II. Abdülhamid dönemi dış politikasının önemli bir özelliğidir.[23] II. Abdülhamid, devletler arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanmış ve her devlete karşı farklı bir siyaset uygulamıştır. II. Abdülhamid'in en tehlikeli gördüğü devlet, sömürü düzenine sahip olan İngiltere'dir.[24] Alman İmparatoru II. Wilhelm Osmanlı'yı iki kere ziyaret etmiş Osmanlı padişahının dostu olduğunu ilan etmiş, iki devlet arasındaki siyasi ilişkiler gelişmiştir.[25] Sultan II. Abdülhamid döneminde, Müslüman devletlere karşı emperyalist bir yaklaşım sergilemeyen Almanya ile olumlu ilişkiler geliştirilmiştir. Almanya dışındaki Avrupa devletlerine ise daima şüphe ile yaklaşılmıştır.[26] Osmanlı Devleti'nin sultanı II. Abdülhamid için halifelik unvanı, padişahlık unvanından önce

[20] Azmi Özcan, **Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, İSAM Yayınları. İlaveli 2. Baskı, Ankara 1997, s. 57.
[21] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, s. 921.
[22] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları" **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset- İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, İzü Yayınları, İstanbul 2019, s. 117.
[23] Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul 1988, C.1, s. 220.
[24] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları" s. 120-121.
[25] Bu seyahatler Hint alt kıtasında halk tarafından da yakından takip edilmiş Ḥafiz Ahmad 'Ali Khān Shawq tarafından Shanshāh-e- Germany kā Safar-e- Qustuntuniya adıyla 1898 yılında Rāmpūr'da seyahat detaylarını içeren Urduca bir kitap yayınlanmıştır.
[26] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları" s. 120-121.

gelmekteydi; zira halifenin bir sözünün tüm Müslümanları harekete geçirmeye yeteceği düşüncesindeydi.[27] Müslüman sömürgelere sahip olan Fransa, İngiltere ve Rusya'ya karşı ise halifeliğin gücü kullanılmıştır.[28]

1.2. II. Abdülhamid ve Pan-İslamizm

II. Abdülhamid'in tahta çıktığı dönem, sömürgeciliğin Osmanlı toprakları haricindeki İslâm âlemi üzerinde büyük ölçüde hâkim olduğu bir zamana denk gelmiştir.[29] Bu dönemde, Müslüman topluluklar işgal ve sömürü karşısında bir şaşkınlıktan sonra direniş ve kurtuluş yollarını aramaya başlamışlardır. Bu durumda Hilafet kurumunu elinde bulunduran ve bununla birlikte tarihteki başarıları nedeniyle İslâm dünyasının gururu kabul edilen Osmanlı Devleti, İslâm âlemi için gerektiğinde başvurulacak ve sığınılacak bir liman konumuna gelmiştir.[30] Sultan II. Abdülhamid döneminin iç ve dış siyasetinde "Pan-İslamizm" ön planda görünmektedir. II. Abdülhamid tahta geçtikten sonra ilan edilen 1876 anayasasında yer alan "Zât-ı Hazreti Padişah-ı hasbelhilafe din-i İslâmın hâmisi ve bilcümle tebâ-ı Osmaniyenin hükümdar ve padişahıdır." ifadesinden Osmanlı sultanına İslâm dininin koruyuculuğu misyonunun da yüklendiği anlaşılmaktadır.[31] II. Abdülhamid'in iç ve dış siyasette Hilafet kurumunun kendisine verdiği yetkileri kararlı bir şekilde kullanması, Osmanlı Devleti'nin "Hilafetin Merkezi" olarak görülmesini sağlamıştır.[32]

Pan-İslamizmin amacı, İstanbul'dan başlayıp Anadolu ve Rumeli'ye yayılan topraklarda din kardeşliği esaslı bir dayanışma oluşturmak ve bu vesileyle de dünya Müslümanlarının ilgi ve desteğini Osmanlı Devleti'nin devamı ve bekası için çekmekti. Sultan II. Abdülhamid Han'ın Osmanlı Devleti için adeta son bir umut

---

[27] Cezmi Eraslan, **Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid**, Nesil Basım-Yayın, Eylül 1996 İstanbul, s. 66-68.
[28] Engin, **a.g.e.**, s. 9.
[29] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, s. 121.
[30] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, s. 121-122.
[31] Azmi Özcan, **Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, s. 54.
[32] Hatice Görgün, "Hindistan Hilafet Hareketi ve Urdu Edebiyatına Yansımaları" **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2022, s. 81.

olarak ortaya koyduğu "Pan-İslamizm" politikası, hem Osmanlı sınırları içinde yaşayan Müslümanlar hem de dünya genelindeki Müslümanlar arasında bir dayanışma hedeflediği için emperyalist devletleri son derece rahatsız etmiştir.[33]

II. Abdülhamid, İslâm âleminin tek tesellisi durumuna gelen hilafet makamını güçlendirmeye çalışırken diğer yandan da Avrupa devletleri ile ilişkilerinde bu durumu koz olarak kullanmaya çabalamıştır. II. Abdülhamid'e göre, Osmanlı Devleti yeryüzündeki bütün Müslümanların umudu olması nedeniyle, Osmanlı topraklarında ve dışında yaşayan tüm Müslümanların en önemli sorumluluğu devleti korumak, hilafet ve saltanata sadakatle bağlı olmaktı. Bunun tersi, din ve devlet düşmanlarına yardımcı olmak anlamına gelmekteydi. [34] II. Abdülhamid, halifeliğin gücünün, büyük ölçüde Müslüman tebaaya sahip olan Rusya ve İngiltere için ciddi bir tehdit oluşturduğunun farkındaydı. Esir durumda olan ve sömürü altında olan dünya Müslümanları için ise "Halife", bir kurtuluş umudu idi.[35]

Prof. Dr. Cezmi Eraslan *"Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler"* başlıklı makalesinde II. Abdülhamid devri siyasetinin şu üç hususuna işaret etmektedir:

"1. İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerine karşı etkin bir denge politikası takip etmek.

2. Osmanlı cemiyetini din esası etrafında birleştirerek huzuru ve gelişmeyi sağlamak.

3. Hilafeti İngiltere ve Rusya gibi büyük Müslüman nüfusa sahip sömürgeci ülkelere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmak." [36]

Prof. Dr. Azmi Özcan, II. Abdülhamid için "Halifelik" sıfatının Osmanlı Devleti'nin padişahı olmaktan daha önemli ve kutsal olduğunun söylenebileceğini

---

[33] Cezmi Eraslan, "Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, İzü Yayınları, İstanbul 2019, s. 127.
[34] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, s. 122.
[35] Cezmi Eraslan, "Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin İslâm Birliği Siyaseti", **Yayımlanmış Doktora Tezi**, İstanbul 1991, s. 231.
[36] Cezmi Eraslan, "Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, s. 127-128.

belirtmektedir. Hilafet, II. Abdülhamid döneminin iç ve dış siyasetinde en önemli unsurlardan biriydi. Bu nedenle, II. Abdülhamid'in faaliyetleri dünya Müslümanları üzerinde nüfuz ve dini otorite sağlama amacıyla yoğunlaşmıştır.[37]

II. Abdülhamid'in "Pan-İslamizm" politikası anlayışı çerçevesinde iç politikada da devamlı olarak devletin İslâm i niteliği vurgulanmıştır. Bu doğrultuda, II. Abdülhamid, padişahlık sıfatının geride tutarak halifelik vasfının öne çıkarılmasına büyük önem vermekteydi.[38] "Sultan" ve "Padişah" gibi unvanların yanı sıra dini ve siyasi önem taşıyan "Halife" ve "Emîrü'l-mü'minîn" sıfatlarının kullanılmasına özellikle dikkat edilen II. Abdülhamid döneminde, Hilafet kavramı ve kurumu üzerinde yoğun bir şekilde durulduğu dikkat çekmektedir.[39] Sultan II. Abdülhamid döneminde ülke genelindeki cami, tekke, medrese vb. kurumlar dünya Müslümanlarının beklentilerini karşılayabilecek bir hale getirilmiş, camiler, türbeler tamir edilmiş, çevre düzenlemeleri yapılmış ve din hizmetlilerinin imkânları iyileştirilmiştir. Ayrıca topluma en kolay ulaşılacak vasıta olarak tarikatlara özellikle önem verilmiştir. II. Abdülhamid, şeyhlere özel ilgi göstermiş ve tekkelerin pek çok ihtiyacını bizzat kendi cebinden karşılamıştır. Bu dönemde halk ile devleti birleştiren bir ortam oluşturulmuştur.[40]

Prof. Dr. Cezmi Eraslan II. Abdülhamid tarafından ortaya konan dış politikayı ise iki kısım olarak şu şekilde ele almıştır:

"1- İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerine karşı aktif denge.

2- Hilafeti İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Müslüman sömürgeleri olan devletlere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanma. Halifeliğin etkinliğini göstermek

[37] Azmi Özcan, **Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, s. 64.
[38] Cezmi Eraslan, "Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, s. 128.
[39] Azmi Özcan, **Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, s. 64.
[40] Cezmi Eraslan, "Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, s. 128.

için de dünyanın dört bir bucağındaki Müslümanlarla ilişkiler kurmak ve geliştirmek."[41]

II. Abdülhamid, sömürge idaresi altında yaşayan Müslümanlara Kur'an-ı Kerim ve dini kitaplar göndermek, küçük Müslüman devletçiklerinin idarecilerinin problemlerine arabuluculuk yapmak, haklarından tecrit edilen Müslümanlara yardımcı olmak, dini günlerde, bayramlarda ve halifenin özel günlerinde İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden gelen tebrik telgraflarına cevaplar vermek, medreselerde dereceye giren öğrencilere Kur'an-ı Kerimler göndermek, Müslüman yerleşim birimlerinde temsilcilikler açmak, çeşitli vesilelerle İstanbul'a gelen Müslümanların ulaşım, yiyecek, barınma vs. gibi acil ihtiyaçlarını karşılamak faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlar sonucunda Halifenin Müslümanları düşündüğünü ve onlar için bir şeyler yapmak istediğini gören Müslümanlar, Osmanlı Devleti'ne ve halifeye daha da bir sevgi ile bağlanmışlardır.[42] "Pan-İslamizm" fikri özellikle sömürge altındaki İslâm ülkelerinde son derece popüler olmuş ve bu bölgelerde milli kimliklerin gelişiminde son derece önemli bir rol oynamıştır. [43]

Sömürü altındaki Müslüman devletlere maddi ve siyasi destek sağlamak için çaba sarf eden II. Abdülhamid, din adamları ve devlet elçileri vasıtasıyla, bu devletlerin İslâm Birliği ve Osmanlı çevresinde bir araya gelmelerini sağlamaya çalışmıştır. Mısır ve Hindistan gibi İngiltere'nin sömürgesi altında bulunan Müslüman toplulukları, takip ettiği politikalarla uyandırmış ve İngiltere'nin emperyalist ilerleyişini sekteye uğratmıştır.[44]

1.3. II. Abdülhamid'in Hint Alt Kıtasındaki Faaliyetleri

Hindistan'daki gelişmeler ile yakından ilgilenen II. Abdülhamid basın ve o sıralarda İstanbul'da bulunan Hintli aydınlar vasıtasıyla Hint Müslümanlarının

---

[41] Cezmi Eraslan, "Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, s. 133-134.
[42] Cezmi Eraslan, "Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, s. 134.
[43] Azmi Özcan, **Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, s. 82.
[44] Arzu Süren Çiftsüren, "93 Harbi'nden Sonra Hindistan-Pakistan Alt-Kıtası'nda Urduca ve Farsça Şiirde Türkiye ve Türkler", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2013, s. 27.

durumunu yakından takip etmekteydi.[45] Sultan II. Abdülhamid'in "Pan-İslamizm" politikasında özellikle Hindistan'a önem vermesinin nedeni, İngiliz siyaseti hakkında Hindistan deneyimlerinden dersler çıkarmak olmuştur.[46]

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı temsilciliklerinin sayısında 1882'den itibaren bir artış yaşanmıştır. Özellikle Hindistan'daki Müslüman nüfuslu bölgelerde bu artış belirgindir. Daha önce 1848 yılında Bombay, Kalküta, Madras, Kolombo gibi ticaret merkezlerinde de fahri şehbenderlikler açılmış, fahri şehbenderlerin seçiminde, Osmanlı taraftarı, şerefli, zengin ve toplum arasında saygınlığı olan ailelerin tercih edilmesine özel önem gösterilmiştir. [47] 1870 yılında Osmanlı Baş Şehbenderliği'nin açılmasıyla Bombay'a gönderilen ilk Baş Şehbender Hüseyin Hasib Efendi olmuştur. Diğer bölgedeki şehbenderlikler arasında en fazla bütçesi olan şehbenderlik Bombay şehbenderliğidir. Bu da özellikle Hindistan'da Pan-İslamizm politikasının ne dönemli önemli ve etkin olduğunu göstermektedir.[48]

II. Abdülhamid döneminde görülen bir diğer politika ise Hindistan Müslümanlarının Osmanlı'ya bağışlar yapması durumunda madalyalar ile ödüllendirilmesi olmuştur. Sonuç olarak II. Abdülhamid'in, bağışta bulunanlara Osmanlı Hükümeti'nin teşekkürlerini nişanlar ve madalyalarla ifade etmesi, Hindistan Müslümanlarını teşvik etmede önemli bir rol oynamıştır.[49]

II. Abdülhamid döneminde, özellikle İngiliz egemenliği altındaki bölgelerde gazete ve dergiler kanalıyla da Osmanlı lehine propaganda yapılmıştır. Mayıs 1880'de, İstanbul'da Hindistan Müslümanlarına yönelik yayınlar yapmak üzere Hindistanlı Nusret Ali Han tarafından *Peyk-i İslam* gazetesi Türkçe ve Urduca olarak yayınlanmaya başlanmıştır. [50]

---

[45] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları" **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, No: 184, Kayseri 2011, s. 283.
[46]Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, s. 123.
[47] Arzu Süren Çiftsüren, **a.g.t.**, s. 27-28.
[48] Diren Çakılcı, "Hindistan'da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği", **Türkiyat Mecmuası**, .25/Güz, 2015, s. 81-106.
[49] Arzu Süren Çiftsüren, **a.g.t.**, s. 28.
[50] Azmi Özcan, "1880'de İstanbul'da Çıkarılan Bir Gazete ve İngiltere'nin Kopardığı Fırtına: Peyk-i İslam", **Tarih ve Toplum**, S.99, Mart 1992, s. 41-46.

II. Abdülhamid devrinin en önemli projelerinden biri olan Osmanlı mühendis ve teknisyenleri tarafından gerçekleştirilmiş, masrafların ise İslâm dünyasından toplanan yardımlardan karşılandığı Hicaz demiryolu projesi, sultanın Müslüman nüfus üzerindeki saygınlığını ve otoritesini artırmıştır.[51] II. Abdülhamid'in en büyük rüyası olan Hicaz demiryolu projesi ile payitaht ve Mekke-Medine birbirine bağlanacaktı. Bu projenin asıl önemi Batı'nın üstünlüğüne rağmen, İslâm aleminin imkânlarını birleştirdiklerinde neler yapılabileceğini Batı'ya göstermekti. Hindistan Müslümanları için sadece Osmanlı'nın gücünün bir göstergesi değil, aynı zamanda Pan-İslamcı duyguların bir ifadesi olan Hicaz demiryolu projesi, 1908 yılında Medine'ye kadar ulaştığında Hindistan'da duyulan sevinç ve mutluluk, Sultan Abdülhamid'e gönderilen tebrik mesajlarında oldukça açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu hattın inşasındaki başarı, Osmanlı Devleti'nin hala Müslümanları himaye edebildiği ve kutsal yerleri koruyabildiğinin işareti olarak algılanmıştır. [52]

[51] Arzu Süren Çiftsüren, **a.g.t.**, s. 28.
[52]Azmi Özcan, **Pan-İslamizm**, **Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, s. 141.

İKİNCİ BÖLÜM

URDU EDEBİYATINDA SEYAHATNAME TÜRÜ

2.1. Urdu Dili ile Seyahatname Yazarlığının Başlangıcı

"Seyahatname" kelimesi Arapça "gezmek, gezi" anlamlarına gelen "seyahat" ile Farsça "mektup, risale" anlamlarına gelen "nâme" kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır.[53] Seyahat etmenin çok kolay olmadığı eski zamanlarda tarih ve kültür yazarlığının kaynağı olarak seyahatnamelerden yararlanılmıştır.[54] Seyahatnameler birçok tarihçi ve tarih kitabı için kaynak olmuştur; tarihçiler, bu eserlerden faydalanarak ilgili dönemlerin tarihini yazmada destek almışlardır. Örneğin, Orta Çağ'ın iki önemli seyyahı olan İbn Battûta ve Marco Polo'nun seyahatnameleri, kaynak ihtiyacını karşılayan önemli eserler arasındadır.[55]

Seyahat imkânlarının kısıtlı olduğu dönemlerde, komşu köylere yapılan ziyaretler ilgiyle dinlenir, yurt dışına çıkanlardan ise gezip gördükleri yerler ve müşahede ettikleri olaylar hakkında seyahatname kaleme almaları beklenirdi. Seyahat eden kişilerin seyahati sırasında gözlemlediklerinden ve tecrübelerinden, gelecekte aynı yolları kullanacak diğer kişilerin de faydalanabilmesi amacıyla birçok seyahatname yazılmıştır. Urdu dilinde Sir Seyyid Ahmed Han ve Şiblî Numânî gibi sayısız isim, bu türe katkıda bulunmuş ve kaleme aldıkları seyahatnamelerde ilmi, sosyal, kültürel ve coğrafi bilgilere ek olarak tarihi meseleleri de ele almışlardır.[56]

Seyahatnameler pek çok bilim dalı ile yakından ilgili olup yazıldığı dönemle ilgili bilgiler sunan kaynaklar olsa da bir taraftan öznel bir nitelik de taşırlar. Nitekim, Şiblî Numânî, kaleme aldığı *"Anadolu, Suriye, Mısır Seyahatnamesi"* adlı eserinde seyahatnamelerde yazanlara kuşku ile bakılması gerektiğini şu ifadelerle açıklar: *"...Seyahatnameler, tarihî olayların ilgi çekici bir yönünü sunmalarına rağmen, bu metinlerin aynı zamanda birçok hata içerdiği de göz ardı edilmemelidir. Seyahatname yazarlarının sıkça düştüğü büyük bir hata, küçük ve basit gözlemlerden*

[53] Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", **DİA**, C. 37, İstanbul 2009, s. 9.
[54] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, Mağribî Pâkistân Urdu Akîḍmî, Lahor 1987, s. 55.
[55] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, s. 28.
[56] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, s. 27.

yola çıkarak, toplum hakkında genel yargılarda bulunmalarıdır. Seyahat sırasında karşılaştıkları insanların ahlaki niteliklerini, davranışlarını ve düşüncelerini tüm ulusa mal ederler ve genel bir sonuç çıkartırlar. Karşılaştıkları olayların özel nedenlerini araştırmak için ne zaman harcamak isterler ne de bu fırsatı bulabilirler."[57]

Yabancı ülkeleri seyahat edebilme imkânları kolaylaşınca seyahat edip seyahatname kaleme alan kişilerin sayısı çoğalmıştır. Seyahatname yazarları dünyaya kendi bakış açılarıyla bakmış ve kendi bakış açılarıyla seyahatnameler kaleme almışlardır.

2.2. Urdu Dili ile Kaleme Alınmış İlk Seyahatnameler

Hint alt kıtasına ve Hint alt kıtasından yapılan yolculuklar İngiltere'de Londra Southampton ve Liverpool ile Hindistan'da Bombay, Kalküta ve Madras arasında konulan vapur seferleri ile artmış, bu vapur seferlerinden İngiliz subayları, sivil personeli ve iş insanlarına ek olarak Hint alt kıtasının varlıklı kimseleri de istifade etmiş; eğitim, iş ve turizm gibi amaçlarla Avrupa'ya yaptıkları seyahatlerin yanı sıra yine Hint alt kıtası Müslümanları tarafından Umre ve Hac seyahatleri de gerçekleştirilmiştir.[58]

Yusuf Han Kambalpuş tarafından kaleme alınan *Acaibât-ı Frang* adlı seyahatname Urdu dilinin ilk seyahatnamesi kabul edilmektedir. Seyahatinin dini, siyasi ya da ticari herhangi bir amacı olmayıp yalnızca seyahat arzusundan dolayı yola çıkan Haydarâbâdlı Yusuf Han, 30 Mart 1837 Perşembe günü deniz yoluyla İngiltere'ye yola çıkmıştır.[59] Yusuf Han, kaleme aldığı seyahatnamesinde İngiltere seyahatinde gözlemlediği kültürel, toplumsal ve bilimsel üstünlüğünün kalbinde oluşturduğu etkiyi son derece açık sözlülük ve samimiyetle aktarmıştır.[60] Seyahati sırasında İngiltere'de karşılaştığı insanların yolculara karşı çok iyi davrandığını, Hindistan'a gelen İngilizlerin mizaçlarının değiştiğini ve İngiltere'deki insanlarla alakaları olmadığı yorumunu yapmıştır. Üslubunun sadeliği ve samimiyeti kaleme

[57] Şiblī Nuʿmānī, **Safarnāmah-i Rûm u Mişr u Şām**, Mahtāb Press, Delhi 1928, s. 4-5.
[58] Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili İle Yazılan Türkiye Seyahatnameleri Bibliyografyası", s. 560-561.
[59] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, s. 112-113.
[60] Anvar Sadid, **Urdu Adab Ki Mukhtasar Tareekh**, İslâmabad 1991, s. 265.

aldığı seyahatnamesinin kalitesini arttırmıştır.[61] Bu seyahatnamenin bir diğer adı da *Tarih-i Yusufi'*dir.

Nevvab Kerim Han, son Babür hükümdarı Bahadur Şah Zafer'in elçisi olarak 1840 yılında Londra'ya gitmiş, Londra'da kaldığı iki yıllık sürede düzenli olarak günlük yazmıştır.[62] Yazdığı günlükte Londra'nın sosyal ve kültürel hayatına dair yansımalar mevcuttur. Bu günlük Dr. İbadat Birelvi tarafından yayınlanmıştır. *Sayahatnama* adlı bu eser Urdu dili ile yazılan ilk seyahatnameler arasında kabul edilmektedir.[63]

Bir diğer Seyahatname sahibi ise Seyyid Feda Hüseyin'dir. Feda Hüseyin, Mirat'daki İngiliz ordusunda hizmet etmiş, 1839 yılında İngilizlerin Kabil'i ele geçirmek için başlattığı savaşa katılmıştır. Mirat'tan Gazne'ye ve geri dönüşüne kadar olan yolculuk hikâyesini günlük şeklinde kaleme almıştır. Anıları *Tarih-i Afganistan* adıyla 1852 yılında seyahatname olarak yayımlanmıştır.[64]

Masihuddin Ulvi'nin *Safir-i Awadh* adlı eseri, Urdu dilinin ilk seyahatnameleri arasında yer almaktadır. Masihuddin Ulvi, 18 Haziran 1856'da Kalküta'dan İngiltere'ye gitmiş ve yaklaşık 7 buçuk yıl İngiltere'de kaldıktan sonra vatanına dönüşte Hicaz'a uğrayarak hac görevini yerine getirmiştir. Ulvi'ye göre seyahat etmek, yeni bir şeyler keşfetmek değil, sadece mekân değiştirmek anlamına gelmektedir; bu yüzden Londra'daki uzun ikametine rağmen şehri seyyah gözüyle değerlendirmemiştir. *Safir-i Awadh* adlı seyahatnamesinde, yolculuk müşahedelerinden çok kendi hayatına dair olaylara yer vermiştir. Sosyal hayata dair müşahedeleri ise yüzeyseldir. *Safir-i Awadh* isimli seyahatname, Urdu dilinde biyografi ve seyahatname yazma geleneğinin henüz yeterli olgunluğa ulaşmadığı ve seyahat etmenin çok kolay olmadığı zamanlarda yazılmış olması nedeniyle önem taşımaktadır.[65]

Urdu dilinde kaleme alınmış ilk seyahatname olan 1837 tarihli *Acaibât-ı Frang* adlı seyahatnameden kısa bir süre sonra 1885 yılında Türkiye ile ilgili bilgiler

[61] Anvar Sadid, **Urdu Adab Ki Mukhtasar Tareekh**, s. 265.
[62] Anvar Sadid, **Urdu Adab Ki Mukhtasar Tareekh**, s. 266.
[63] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, s. 118.
[64] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, s. 120.
[65] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, s. 121-124.

ihtiva eden ilk seyahatname *Ā'īnah-i Frang* adıyla Nevvab Ömer Han tarafından kaleme alınmıştır.[66] Bu seyahatnameden sonra Türkiye seyahatnameleri ardı ardına yazılmaya devam etmiştir. Mevcut araştırmalara göre, Urdu dilinde seyahatname türünün başladığı ilk dönemden bugüne Türkiye ve Türkler hakkında Urdu dili ile yazılmış yüz civarı seyahatname bulunmaktadır.

Osmanlı döneminde Hint alt kıtasının önemli isimleri, İslâm ülkelerinin durumunu yakından inceleyerek İslâm ülkeleri arasında koordinasyonu sağlamak ve hakkında Hadis-i Şerif bulunan İstanbul'u görmek gibi amaçlarla Mısır, Türkiye ve Şam'a seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Bu isimlerden bazıları Avrupa ülkelerine yaptıkları seyahatleri dönüşünde Türkiye'ye uğramış ve kaleme aldıkları seyahatnamelerde Avrupa ülkelerindeki müşahedelerine ek olarak Türkiye'deki müşahedelerine de yer vermiş, bazıları ise Türkiye'ye seyahat gerçekleştirerek Türkiye hakkında seyahatnameler kaleme almıştır.[67]

2.3. Sir Seyyid Ahmed Han ve Eğitim Hareketinin Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerin Gelişimindeki Etkisi

Sir Seyyid Ahmed Han dönemi Hint alt kıtasında reform hareketlerinin yaşandığı bir dönemdir. 1857 sonrası Hint alt kıtası yönetimini İngilizlerin tamamen ele geçirmesiyle Hint alt kıtasında uzun yıllar boyunca yönetici konumda varlığını sürdüren Müslümanlar, 1857 olayı sonrasında yönetilen konumuna düşmüşlerdir İngilizler, 1835 yılından itibaren Hindistan'da Batı tarzında eğitimi hayata geçirmek istemişlerdir fakat Hint Müslümanları asırlardır süregelen geleneksel eğitim sistemlerinin değişmesini istememiş ve İngilizlerin bu çabalarının Müslümanların çocuklarını İslâm dininden uzaklaştırmaya yönelik olduğunu düşünmüşlerdir.[68]

Hint Müslümanları, Hıristiyanlaşacakları korkusuyla geleneksel eğitime bağlı kalıp Batı tarzında eğitimden uzak dururken Hindular, Batı tarzı eğitim almakta sakınca görmemiştir.[69] Hint Müslümanların Batı tarzında eğitime karşı olan bu

[66] Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili ile Yazılan Türkiye Seyahatnameleri Bibliyografyası", s. 561.
[67] Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili ile Yazılan Türkiye Seyahatnameleri Bibliyografyası", s. 560.
[68] Celal Soydan, **İkbal'e Dair**, Hece Yayınları, Ankara 2016, s. 57.
[69] Gülseren Halıcı Özkan, "Bağımsızlık Mücadelesinde Yenilikçi Bir Ruh; Sir Seyyid Ahmed Han Ve Aligarh Hareketi", **Nüsha**, C.3, S.8, 2003. s. 148.

tutumları içinde bulundukları durumu daha da kötüleştirmiştir. Batı tarzı eğitim almakta bir beis görmeyen Hindular, kendilerini ticaret, sanat ve çeşitli alanlarda geliştirirken, Müslümanlar, Hindulara kıyasla geri kalmıştır.[70] Hint alt kıtasının önemli şahsiyetlerinden biri olan Sir Seyyid Ahmed Han, Hint Müslümanlarının İngilizlerle iyi ilişkiler kurmaları vasıtasıyla Hindistan'da tutunabileceklerini savunmuş, siyaset ve eğitim gibi çeşitli alanlarda ıslahatların gerekliliğine inanmıştır.[71]

O dönemde Müslümanların kötüye giden durumunu değiştirmek için özellikle eğitim ve kültür alanlarında köklü ıslah çalışmalarının yapılması çoğu aydın ve dini liderin öncelikli amacı haline gelmiştir. Bu hususta Sir Seyyid Ahmed Han'ın başlatmış olduğu "Aligarh Hareketi" Hint Müslümanları için bir dönüm noktası niteliğindedir.[72]

Sir Seyyid Ahmed Han'ın ıslah çalışmaları sadece eğitim ve kültür alanında sınırlı değildir. Onun ıslah çalışmalarının; dini, ahlaki, toplumsal, edebi, ekonomik, siyasi kısacası yaşamın her alanında kendini gösterme amacı vardı. Ahmed Han, bu amaçları için çeşitli eğitim merkezleri ve dernekler kurmuştur. O, Hint Müslümanlarının kötüye giden durumunun durdurulması ve güçlü bir atılım sağlamaları için Batı'nın bilim ve teknolojisiyle donanmaları gerektiğini düşünmekteydi. Ahmed Han, Hindistan'da Müslümanların varlığının kısa süre içerisinde bahsedilmeyecek bir duruma gelmesini engellemek için eğitim sisteminde köklü bir ıslah çalışması yapılmasını gerekli görmüş ve Hindistan'da Müslüman Cambridge'ı kurmayı arzulamıştır. [73]

1869 yılında İngiltere'ye giden Ahmed Han, çeşitli eğitim kurumlarını ve gazete kuruluşlarını yakından inceleyip işleyişleri hakkında görüşmeler yapmıştır. 17 ay İngiltere'de kalan Ahmed Han, İngiliz eğitim sistemini incelemesi sonucu görmüş olduğu yatılı eğitim sistemine benzer bir eğitim kurumu için Gazipur'da kurmuş olduğu ortaokulu 1875 senesinde Aligarh'a nakletmiş, bu okul iki yıl sonra Aligarh

[70] Halıcı Özkan, **a.g.m.**, s. 152.
[71] Davut Şahbaz, "Seyyid Ahmed Han'ın Pakistan İdeolojisinin Oluşumuna Katkıları", **Nüsha**, C.18 S.47, Aralık 2018, s. 117.
[72] Celal Soydan, **a.g.e.**, s. 57.
[73] Celal Soydan, **a.g.e.**, s. 58.

Koleji'ne dönüşmüştür. Bu kolejde Oxford ve Cambridge gibi üniversitelerin müfredatı uygulanmaya başlanmıştır. [74]

Sir Seyyid Ahmed Han devrinde Batı ülkelerini seyahat etme eğilimi artmıştır. Bu dönemde gelişen edebi türler arasında seyahatnameler de yer almaktadır. Sir Seyyid Ahmed'in seyahatnamesi *Musafiran-ı London* dönemin önemli seyahatnameleri arasında yer almaktadır.[75] Ülke yönetiminde Müslümanları temsil eden çoğu yönetici ve önemli makamlara sahip kişiler Aligarh Koleji'nde eğitim alan kişiler arasından çıkmıştır.[76] Burada yetişen gençler ileri tarihlerde yükseköğrenim için İngiltere'ye gitmişlerdir. Aligarh'taki eğitim reformunun öncülerinden Muhammed Samiullah Han, oğlu Hamidullah Han'ı 1880'de Londra'ya götürerek Cambridge Üniversitesi'ne yerleştirmiş ve bu seyahate ilişkin İngilizce bir seyahatname yazmıştır.[77] Aynı şekilde Hamidullah Han 1910'da Hac vazifesini yerine getirmek üzere eşi Begüm Serbülend Ceng ile çıktığı Ortadoğu, Avrupa ve İstanbul gezilerine dair bir seyahatname kaleme almış, bu seyahatnamede sadece İstanbul'a yer vermiştir.[78] Şiblî Numânî de yine Aligarh'ta yetişen ve sonrasında burada hocalık yapan seyyahlar arasında yer almaktadır. Bütün bu bilgiler ışığında Sir Seyyid Ahmed Han tarafından başlatılan eğitim hareketinin Hint alt kıtasında Urdu dili ile yazılan seyahatnamelerin gelişimi konusunda direkt etkili olduğunu söylemek mümkündür.

[74] Celal Soydan, **a.g.e.**, s. 58-59.
[75] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, s. 127.
[76] Celal Soydan, **a.g.e.**, s. 60.
[77] Muhammed Samiullah Han, **Sefername-i Mevlevi Muhammed Samiullah Han,** Matbaa-i Umdetü'l-Mutabi, Amraho Hindistan 1880.
[78] Nevvab Muhammed Hamidullah Han Serbuland Ceng, **Safarnama-i Konstantiniyye**, Kasım Press, Haydarabad Dekken 1911.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE URDU DİLİ İLE SEYAHATNAME KALEME ALAN SEYYAHLAR

II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm politikası özellikle Hint alt kıtasında oldukça etkili olmuştur. Bütün İslâm âleminin hâmisi olarak Müslüman nüfuzunun yoğun olduğu bölgelerde birlik tesis etmeye çalışan II. Abdülhamid'in bu hususta yaptığı çalışmalara daha önceki bölümlerde yer vermiştik. II. Abdülhamid'in yaptığı bu faaliyetler hem Tüklerin durumundan haberdar olmak hem de İslâm ülkeleri arasında koordinasyonu sağlamak gibi sebeplerle pek çok seyyahın hilafet makamı olan İstanbul'a gelmesine zemin hazırlamıştır.

Bu süreç aynı zamanda Sir Seyyid Ahmed Han tarafından Hint alt kıtasında eğitim hamlesinin yapıldığı ve gençlerin yüksek eğitim için özellikle İngiltere'ye gittiği dönemdir. Dolayısıyla bu süreçte seyahatler artmış, gezilen yerlerle ilgili çeşitli amaçlarla seyahatnameler kaleme alınmıştır.

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına altı seyyah gelmiş, gözlem ve incelemelerini seyahatname olarak kaleme almışlardır. Bu seyyahlar İstanbul'a geliş tarihine göre kronolojik olarak aşağıda verilmiştir.

3.1. Nevvab Ömer Han (نواب عمر خان)

İngiliz yönetimi Hindistan'ında Bhopal eyaletine bağlı Basoda bölgesinin nevvabı olan Nevvab Ömer Han (ö. 1897), ömrünün yaklaşık elli yılını seyahatle geçirmiş ve kaleme aldığı seyahatnamelerde müşahedelerine yer vermiştir. Yaşadığı dönemde Urdu dilinin en çok seyahatname yazan kişisi olan Ömer Han'ın kaleme aldığı *Safarnāmah-i Ā'īnah-i Frang* (سفرنامۂ آئینۂ فرنگ) adlı seyahatname, Urdu dilinde Türkiye ile ilgili yazılmış ilk seyahatname olma özelliğini taşır. Bu seyahatname Ömer Han'ın Londra, Paris, İtalya, İspanya, Avusturya, İsviçre ve Türkiye seyahatlerinden müşahedelerini içerir. Seyahatini 1883 yılında gerçekleştirmiş ve müşahedelerini 1885 yılında seyahatname olarak yayınlanmıştır. II. Abdülhamid döneminde Türkiye'ye gelen seyyah Çanakkale, İstanbul ve İzmir'i

gezip görmüştür. 109 sayfalık seyahatnamesinde Türkiye ile ilgili olan kısım yaklaşık 15 sayfadır. Bu eserde İstanbul ile ilgili genel bilgilere yer verilmiştir.[79]

3.2. Şiblî Numânî (شبلی نعمانی)

Şiblî Numânî, 1957 yılında Hindistan Azamgarh'ta varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Mevlânâ Muhammed Fârûk Çıryâkotî, Abdulhak Hayrâbadi, Mevlânâ İrşâd Hüseyin, Mevlânâ Ahmed Ali ve Mevlânâ Feyzulhasan Sehârenpûrî gibi döneminin önemli ilim adamlarından dersler almış,[80] ilim tahsil etmek için Gâzîpûr, Laknov gibi muhtelif yerlere seyahatler gerçekleştirmiştir. [81]

Şiblî Numânî, babasının tavsiyesi üzerine bir dönem vekillik yapmış,[82] daha sonra 1882 yılında Mohammadan Anglo-Oriental College'da (Aligarh İslâm Üniversitesi) ders vermiştir. Aligarh'ta Farsça ve Arapça dersleri okutmuş, bu hizmeti on altı yıl kadar devam etmiştir.[83]

İslâm ve doğu ülkeleri hakkında Batıda neşredilen eserler ilk olarak Hindistan'ın önemli bir ilim merkezi olan Aligarh'a gelmekteydi. Şiblî bu neşriyattan istifade ederek Batı fikriyatına ve ilmi araştırmalarına vakıf olma imkanına ulaşmış,[84] burada dönemin ünlü aydınlarından Sir Seyyid Ahmed Han, Altaf Hüseyin Hali, Thomas W. Arnold gibi önemli isimlerle sohbet etme fırsatını yakalamıştır.[85] Sir Seyyid Ahmed Han'ın etkisi sonucu tarih yazarlığı bilinci gelişmiş ve yine Sir Seyyid'in rehberliğinde tarih ve siyer yazarlığına yönelmiştir. Profesör Arnold'dan ise İngilizce ve Fransızca dersleri almış, kendisi de ona Arapça öğretmiştir.[86]

Müslümanları kendi mazileri hakkında bilinçlendirerek şuur oluşturmak maksadıyla başlayacağı *İslâm Kahramanları* isimli eser dizisi için İslâm ülkelerindeki kütüphanelerden istifade etmek ve İslâm ülkeleri arasında

[79] Bkz.: Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili İle Yazılmış Türkiye Seyahatnamelerine Genel Bir Bakış ve Türklerle İlgili Yazılmış İlk Seyahatname: Aine-i Freng", **Şarkiyat Mecmuası**, S.43, Ekim 2023.
[80] Anvar Sadid **Urdu Adab Ki Mukhtasar Tareekh**, s. 285.
[81] Shaikh Mohammad Ikram, **Yadgar-e-Shibli**, Idara-e-Saqafat-e-Islamia, Lahor 1971. s.31.
[82] Ikram Shaikh Mohammad, **a.g.e.**, s. 68.
[83] Anvar Sadid, **Urdu Adab Ki Mukhtasar Tareekh**, s. 286.
[84] Durmuş Bulgur, "1850-1900 Yılları Arası Hind Yarımadası'ndaki İslâmi Fikir Akımları", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 1999, s. 193.
[85] Anvar Sadid, **Urdu Adab Ki Mukhtasar Tareekh**, s. 286.
[86] Durmuş Bulgur, **a.g.t**., s. 193-194.

koordinasyon sağlamak gibi amaçlarla Anadolu, Mısır ve Şam seyahatini gerçekleştirmiş, müşahedelerine *Safarnāmah-i Rûm u Miṣr u Şām* (سفرنامۂ روم و مصر و شام) adlı eserinde yer vermiştir. Hint alt kıtasında İngilizlere karşı Müslümanların varlık mücadelesinde etkin bir rol oynayan Şiblî, faaliyetleri İngilizler tarafından takip edildiği için bu seyahatnamesinde bazı önemli temaslarını gizlemek zorunda kalmıştır.[87]

Sultan II. Abdülhamid döneminde geldiği İstanbul'da yaklaşık 3 ay kadar kalmış, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın konağına giderek kendisiyle tanışmış, onun vesilesiyle Mecidî Nişanına layık görülmüştür. II. Abdülhamid'in Cuma Selamlığı'na katılmış, seyahatnamesinde; İslâm halifesini gördüğünde hissettikleri, onu derinden etkileyen Gaziosmanpaşa ile görüşmeleri, Türklerde eğitim ve ilmi durum, kütüphaneler, cami ve müzeler, Türklerin ahlak yapıları ve gelenek görenekleri gibi birçok konuya değinmiştir.[88]

1892 yılında kardeşi Mevlevi İshak'a yazdığı bir mektupta seyahatname kaleme alması için kendisine ısrar edildiğini ancak birçok sebepten dolayı yazmama düşüncesinde olduğunu belirtmiştir.[89] Şiblî bu sebeplerin tümünü açıklamasa da bir tanesini seyahatnamesinin başlangıcında şu şekilde zikretmiştir:

"Hicri 1309 yılının mübarek Ramazan ayında Konstantiniyye ve diğer yerlere yaptığım bu yolculuk, yalnızca bilgi edinme amacıyla gerçekleştirilmişti ve bu yolculuk sıra dışı bir şey olmadığı için seyahatname yazma niyetim yoktu. Ancak geri döndüğümde karşılaştığım önemli kişilerin ve dostlarımın hepsi, bir seyahatname yazmamı gerekli görüyordu. Toplumumuzda seyahat yollarının uzun bir süredir kapalı olduğu ve dolayısıyla İslâm ülkelerinin gerçek durumundan yeterince haberdar olunamadığı düşüncesiyle bu talebin gayet yerinde olduğunu fark ettim. Kendi deneyimlerimi hatırladım; kendi seyahatim öncesinde Konstantiniyye ve diğer yerlerden gelen bir seyyah bulduğumda, saatlerce o bölgelerin durumu hakkında bilgi almaya çalışırdım. Beni, bu dağınık notları düzenli bir şekilde yazmaya iten

[87] Arzu Çiftsüren, "Şibli Numanî'nin Seyahatnamesinde II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa", **Doğu Araştırmaları**, S.18, 2018, s. 10-16.
[88]Arzu Çiftsüren, "Şibli Numanî'nin Seyahatnamesinde II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa" s. 10-16.
[89] Sulaiman Nadvi, **Hayat-e-Shibli**, Darul Musannefeen, 1923, s. 219-220.

sebepler bunlardı. Aksi takdirde, seyahat sırasında hızla alınan notları 'seyahatname' veya 'gezi kitabı' olarak yayınlamak kendini bilmezlik olurdu. Seyahatnamede olması gereken bilgilerden bazıları, ülkenin durumu, yönetim şekli, hukuk sistemi, ticaretin durumu ve mimari planlamadır. Ancak bu bilgilerin hiçbiri bu seyahatnamede bulunmamaktadır. Elbette toplum ve ilmi durum hakkında birçok olaya yer verilmiştir, ancak bunlar olması gerektiği kadar detaylı değildir. Kısacası, sadece seyahatnamedeki özellikleri arayanlar bu kitaptan tam anlamıyla keyif almayabilirler, ancak elbette bu kitap İslâm ülkelerinin sıradan olaylarından bile keyif alan insanlara sunulabilir." [90]

Şiblî Numânî, 1898 yılında Sir Seyyid Ahmed Han'ın vefatının ardından Aligarh'tan ayrılmış, Haydarabad'da Eğitim Bakanlığı müdürlüğü yapmış ve dini okulların müfredatını hazırlamıştır. Bir süre Haydarabad'da hizmet ettikten sonra Azamgarh'a dönmüş 1913 yılında tüm mal varlığını vakfederek Darü'l-Musannifin adında bir araştırma ve bilim kurumu kurmuştur. 1914 yılında vefat etmiştir. [91]

Şiblî Numânî'nin Urduca divanında "Kaside-i Medh-e Sultan Abdülhamid Han" başlığı altında II. Abdülhamid'e yazılan bir kaside yer almaktadır.[92] Şiblî'nin kaleme aldığı kaside şu şekildedir:

"Yine bahar geldi, çöl ve bahçe yeniden canlandı,

Cennet bahçesi yine kıskanılacak bir hale geldi.

Yine tutuşturdu bahçeyi güllerin ateşi,

Yine esiyor sabah rüzgârı bahçede etrafını koruyarak.

Şayet birisi suyu ateşe verdi,

Havuzda lale ve güllerin yansıması mı var yoksa görkemli bir manzara mı?

Bahçede bahar rüzgarının gelişi büyük bir coşku uyandırdı,

Her bir dalın başı eğilmiş teslimiyet için.

---

[90] Şiblī Nuʿmānī, **Safarnāmah-i Rûm u Miṣr u Şām**, Mahtāb Press, Delhi 1928.s. 2.
[91] Asuman Belen Özcan, **Doğu Kültüründe Anlatı Geleneği: Urdu Nesri**, Hdy Yayınları, Ankara 2012, s. 68.
[92] Celal Soydan, "Şibli'de Türkler", **Nüsha**, S.3, 2001, s. 185.

Güzellik tahtında oturan gülün şahidi olan

Gül bahçesinin kuşları sesleniyorlar "mülk kimindir?"

Bahar rüzgârı bahçede coşkuyla dolaşıyor,

Bulutlar salınarak bahçeye ve avluya doğru geliyor.

Yıldırım çakıyor, kara bulutlar kaplamış gökyüzünü;

Damla damla yağmur yağıyor ve rüzgarlar uğultuyla esiyor.

Dallar esintinin etkisiyle geriniyor, sabah rüzgârı sarhoş halde;

Her bir çiçek yaprağı bir ritim ile alkış tutuyor.

Hafif hafif esen sabah rüzgarının serinletici esintileri,

Bahçedeki yeni gelinlerin eşsiz güzelliğini ortaya çıkarıyor.

Sarhoş nergislerin gözleri, dikkatle gösteriyi izliyor;

Tomurcuklanmış gül de, gülümseyerek ağzını açmış.

Şimdi neden baloncuklar suyun yüzeyine çıkıyor;

Önceden suyun içinde görünmüyordu, ama şimdi bahçede gezinti yapıyor.

Her bir zerre, bahar rüzgarının lütfunu bekliyor;

Sabah rüzgârı, elinde tozları tutarak bahçeyi koruyor.

Herkes keyif rüzgârı ile fazlasıyla sarhoş.

Bahçe, huzur ve rahatlık yurdunun ta kendisidir.

Bahar çocukları rüyadan uyandıklarında,

Bahçe rüzgârı onları uyutmak için hafifçe okşar."[93]

[93] Shibli Nomani, **Kulliyat-e-Shibli**, Darul Musannefin Shibli Academy, Azamgarh, 2007, s. 45.

3.3. Mevlevi Abdurrahman Amritsarî (مولوی عبدالرحمن امرتساری)

Mısır, İstanbul ve Şam'a seyahat eden Abdurrahman Amritsarî hem Arapça öğrenmek hem de seyahat ettiği yerlerde yaşayan toplumların adet ve gelenekleri, toplum yapısı ve eğitim durumlarıyla ilgili bilgi sahibi olmak için toplamda iki yıl kadar seyahat ettiği ülkelerde kalmıştır. İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşanan gelişmeler ile ilgili yetkili kimselerle görüşmeler yapmış, idari ve askeri durumlar ile ilgili malumat toplamış, tarihi mekanları ve görülmeye değer yerleri ziyaret etmiştir. Seyahati sırasında edindiği malumatlardan ve müşahedelerinden Hindistan halkının da haberdar olması için yazdıklarını Amritsar'da yayımlanan *Vekil* gazetesinde yayımlamıştır. Yazdıkları Hint Müslümanları tarafından büyük ilgiyle takip edilmiş, yurda döndüğünde görüştüğü kişilerden kendisine İslâm ülkeleriyle ilgili bir seyahatname kaleme alması için önerilerde bulunulmuştur. Amritsarî'nin kaleme aldığı *Safarnâmah-ı Bilâd-ı İslâmiyah* isimli seyahatnamenin içeriğinin bir kısmı daha önce gazetede yayınladığı, bir kısmı ise seyyahın daha önce paylaşmadığı hususları ihtiva etmektedir. Üç bölümden oluşan seyahatnamenin ilk bölümde Mısır, ikinci bölümde İstanbul ve üçüncü bölümde Şam ile ilgili gözlem ve bilgiler yer almaktadır. İstanbul ile ilgili kısım yaklaşık 72 sayfadır. Seyahatnamenin 1 Aralık 1904 tarihli önsözünde, 1898 yılında *Encümen-i Nedvetü'l-Ulemâ*'nın Kanpur'da gerçekleşecek olan beşinci toplantısına katıldığını ve aynı zamanda Hindistan'da birkaç yıldır faaliyet gösteren bu derneğin diğer İslâm ülkelerindeki azametini görmek arzusuyla seyahate çıktığını ifade eder.[94]

3.4. Münşi Mahbub Alem (منشی محبوب عالم)

Münşi Mahbub Alem, 1863 yılında Pencab'ta doğmuştur. Babasının vefatı üzerine tıp eğitimini yarıda bırakıp gazeteciliğe yönelen Mahbub Alem, Hint alt kıtasının ilk gazetecileri arasında yer alır. İş hayatına amcasının editörlüğünü

[94] Moulavî ʿAbdurrahman Amritsarî, **Safarnâmah-ı Bilâd-ı İslâmiyah**, Mufîd ʿÂm Prēs, Lâhor 1904, s. 2.

yapmakta olduğu, daha sonrasında *Hadimü'l-Talîm* adıyla eğitim haberlerinin yer alacağı bir gazeteye dönüşecek *Kilid* isimli dergide başlayan Mahbub Alem 1888 yılında *Himmet* isimli haftalık bir gazete yayınlamaya başlamıştır. Hindistan'ın en büyük gazetelerinden *Paisa Ahbar'*ın yayın hayatına atılmasında öncülük etmiş, burada Türklerle ilgili haberlere yer vermiştir.[95] Döneminde Hindistan gazetelerinde içerik sınırlıyken, Hindistan gazeteciliğinde adeta çığır açarak sosyal, siyasi, tarihi, ziraat ve kadınlarla ilgili konulara gazetede yer vermiştir. Kadınlara yönelik *Şerif Bibi*, çocuklara yönelik ise *Baççun Ka Ahbar* dergilerini yayınlamıştır. Matbaa kurmuş ve bu matbaa da yayınlanan 7000'den fazla kitabın 50 tanesini bizzat kendisi yazmıştır.[96]

1900 yılında muhtelif Avrupa ülkeleri, İstanbul, Şam ve Mısır'a seyahat etmiş, müşahedelerini seyahatname olarak kaleme almıştır. *Safarnāmah-ı Yûrop (Bilād-ı Rûm u Miṣr u Şām)* (سفرنامۂ یورپ بلاد روم و مصر و شام) seyahatnamesinin önsözünde Türkiye ile ilgili olayları detaylı olarak yazdığını, Türklerin hayat tarzı, ahlaki değerleri, ilmi durumları ve gelenek görenekleri hakkında o döneme kadar başka hiçbir kitapta yer almadığı kadar çok bilgiye yer verdiğini beyan etmektedir.[97] 900 sayfalık seyahatnamenin yaklaşık 250 sayfası Türkler ile ilgilidir.

Biraz Türkçe bilen Mahbub Alem yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayarak 1904 yılında *Kavâid-i Turkî* isimli bir kitap yayınlamıştır. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış kelime ve cümlelerin Urdu dilindeki karşılıkları bu kitapta yer alır. Bu kitap Türkçe öğretimine yönelik Urdu dilinde yazılmış olan ilk kitap olması sebebiyle önem taşımaktadır. [98]

---

[95] Paisa Ahbar'da Türkler ile ilgili yayınlanan haberler için Bkz.: Mehmet Kemal Çakmakçı, "Paisa Ahbar Gazetesi Işığında Balkan Savaşları", **Türkiye'de Pakistan Çalışmaları I**, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023, s. 93-123.; Muhsin Ramazan İşsever, "Paisa Ahbar Gazetesi Işığında Trablusgarp Savaşı", **Türkiye'de Pakistan Çalışmaları I**, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023, s. 123-139.

[96] Arzu Çiftsüren, "Munşî Maḥbûb Âlem ve "Kavâid-i Turkî"", II. Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu Avrasya'da Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmaları, İstanbul Üniversitesi Farabi Avrasya Çalışmaları ve Araştırma Merkezi, **Demavend Yayınları**, İstanbul Aralık 2018, s. 30-34.

[97] Munşî Maḥbûb Âlem, **Safarnāmah-ı Yûrop: Bilād-ı Rûm u Miṣr u Şām**, Ḫadimut- Ta'lim Sṫim Press, Lahor 1908, s. 4.

[98] Arzu Çiftsüren, "Munşî Maḥbûb Âlem ve "Kavâid-i Turkî"", s. 31.

3.5. Şeyh Abdülkadir (شیخ عبد القادر)

Urdu dilinin İngilizcenin etkisinden kurtulması ve Urdu edebiyatının gelişmesine hizmet etmiş, aynı zamanda Hint yarımadasındaki İslâm kültür mirasının ehemmiyetini vurgulayan yayınlar yapmış olan Şeyh Abdülkadir, 1874 yılında Pencap'ta doğmuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra bir süre öğretmenlik yapmış daha sonra Lahor'a giderek *Pencap Observer* gazetesinde çalışmış 1898 yılında bu gazetenin yazı işleri müdürlüğüne yükselmiştir. 1901 yılında da Urduca yayın yapan *Maẖzen* adlı bir dergi çıkartmıştır. Bir süre Lahor'da bir yüksek okulda öğretmenlik yapmış, 1904 yılında hukuk eğitimi almak için Londra'ya gitmiştir.[99]

Londra yolculuğuna çıktığında hilafet makamı olan İstanbul'u da görmeyi arzulamış, Sultan II. Abdülhamid döneminde Türkiye'ye gelmiş yaklaşık iki buçuk ay İstanbul'da kalmıştır. Kaleme aldığı *Maḳām-ı Ḫilāfet* (مقام خلافت) adlı seyahatnamesi; İstanbul'un siyasi, sosyal, ilmi ve kültürel hayatına dair bilgiler içerir. *Maḳām-ı Ḫilāfet* adlı eser, Urdu dilinde yazılmış geleneksel seyahatnameler arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Şeyh Abdülkadir, yolculuk hazırlıklarının zahmetleri ya da yolun zorlukları yerine, varış noktasına yani İstanbul'a odaklandığı seyahatnamesinde, sadece muteber rehberler maiyetinde müşahede ettiği olaylara ehemmiyet vermiştir. Ancak bu seyahatnamede kronolojik sıralamayı anlamak mümkün değildir. Muhtemelen Şeyh Abdülkadir farklı başlıklar altında makaleler kaleme alıp bunları sonradan kitap halinde bir araya getirmiştir.[100]

Şeyh Abdülkadir, vatanına döndükten sonra Delhi de avukatlık yapmış ve dostu Şeyh Muhammed İkrâm ile *Temeddün* dergisini çıkarmışlardır. Hayatının sonraki dönemlerinde siyasete atılmış, 1928 yılında Hindistan'daki İngiliz idaresi, tarafından kendisine Sir unvanı verilmiştir. 1950 yılında vefat etmiştir.[101]

[99] **DİA**, "Abdülkādir, Şeyh", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://İslâmansiklopedisi.org.tr/abdulkadir-seyh (Çevrimiçi 10.04.2022). s. 229-230.
[100] Anvar Sadid, **Urdu Adab Ki Mukhtasar Tareekh**, s. 203-204.
[101] **DİA**, "Abdülkādir, Şeyh", s. 230.

3.6. Nazlı Rafia Sultan (نازلی رفیعہ سلطان)

Nazlı Rafia Sultan (1874-1968), Siddiler olarak anılan ve Hindistan'ın Maharaştra Eyaleti'nde Habeş kökenli bir prenslik olan Janjira (Cancira) nevvabı Sidi Ahmed Han Sidi İbrahim Han'ın (1879-1922) ilk eşidir.[102] Babası uzun yıllar İstanbul'da yaşayarak burada ticaret yapmış Hassanally Feyzhydar (1838-1903)'dır. Annesi Amirunnisa Begüm döneminin gazel ve kaside yazan kadın şairleri arasındadır.[103] Nazlı Rafia, İstanbul doğumludur ve Hint alt kıtasının önde gelen ailelerinden olan "Tyabji" (Tyabci) sülalesine mensuptur. Bu ailenin kadınları yaşadıkları dönemde Hindistan'da eğitim alanında diğer kadınlara öncülük etmişlerdir.[104]

1908 yılında Avrupa seyahati gerçekleştirmiş ve seyahatinin dönüşünde İstanbul'a da uğramıştır. Seyahate Nazlı Rafia'nın eşi Janjira Navabı Sidi Sir Ahmed Han, Nazlı Rafia'nın Londra'da eğitim görmekte olan kardeşi Ali Azhar Bey Feyzi, kız kardeşi Atiye Begüm Feyzi, Serdar Sidi Hasan, Sidi Seyid, doktor Haşim Lakhani ile bir kadın ve bir erkek hizmetkâr eşlik etmiştir. *Seyr-i Yûrop* (سیر یورپ) adlı seyahatnamede seyahat müşahedelerine yer verilmiştir. Aslında bu eser Nazlı Rafia Sultan'ın seyahati sırasında Hindistan'da ikamet eden saygıdeğer kişilere yazmış olduğu mektupların, Zehra Begüm Feyzi tarafından derlenmesiyle Seyahatname halini almıştır. [105] 308 sayfalık seyahatnamenin 40 sayfası İstanbul ile ilgilidir.

Nazlı Rafia Sultan, Avrupa'nın gelişmişlik durumundan etkilenmiş, Asya ülkelerinin özellikle Hint alt kıtasının eğitim açısından geri kalmış, medeni açıdan ise gelişmemiş olduğu kanaatine varmıştır. Nazlı Rafia Sultan bu seyahatname vesilesiyle Hint alt kıtası halkına yeni bir dünyayı gezdirmekle kalmayıp Avrupa'nın endüstriyel ve kültürel gelişimini de tanıtmıştır. [106]

---

[102] Arzu Çiftsüren, **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, s. 17.
[103] Robina Parveen, "Noabdyati Ahd Main Khawatain ke Urdu Safarnamey: Samaji aur Siyasi Mutalia", **Yayımlanmamış Doktora tezi**, 2019, s. 108.
[104] Arzu Çiftsüren, **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, s. 17.
[105] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, s. 196-197.
[106] Anvar Sadid, **Urdu Adab meyň Safarnamah**, s. 196-197.

Nazlı Rafia ve beraberindekiler 31 Ağustos 1908 tarihinde geldikleri İstanbul'da 20 gün kalmıştır.[107] Hint alt kıtasında kadınlar tarafından Urdu dili ile yazılan ilk Avrupa seyahatnamesi olan *Seyr-i Yûrop* İstanbul ile ilgili içerdiği bilgilerle pek çok açıdan önem taşımaktadır. Nazlı Rafia, dönemin önde gelen devlet adamları, bürokratları, onların hanımları ve kızlarıyla görüşmüş, özellikle kadınların eğitim durumunu ve entelektüel bilgi birikimini merkeze koyarak gözlemlerde bulunmuştur. *Seyr-i Yûrop* adlı seyahatnamede 24 adet resim bulunmaktadır.

[107] Arzu Çiftsüren, **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, s. 18.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ URDU DİLİ İLE YAZILAN SEYAHATNAMELERDE TÜRKİYE VE TÜRKLER

4.1. Türklerde Sosyokültürel Yapı

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde Osmanlı Devleti'nin sosyokültürel yapısına dair kapsamlı gözlemlerine yer vermişlerdir. Bu seyahatnamelerde Türklerin toplum yapıları, ahlaki değerleri, adetleri, gündelik hayatları, giyim kuşamları, yeme-içme alışkanlıkları gibi "Türklerde Sosyokültürel Yapı" başlığı altında ele alınabilecek çeşitli konularda gözlemlerini paylaşmışlardır.

Tezimizin bu bölümünde "Türklerde Sosyokültürel Yapı" başlığı altında, II. Abdülhamid Döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahların gözlemleri incelenip onların gözünden Osmanlı'nın sosyokültürel yapısına dair değerlendirmeler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

4.1.1. Türklerin Ahlaki Değerleri, Adetleri ve Toplum Yapıları

Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar tarafından II. Abdülhamid döneminde Urdu dili ile kaleme alınmış Osmanlı toplumunu konu alan seyahatnameler, Türk toplumunun ahlaki değerleri, gelenek-görenekleri, gündelik yaşamları ve toplumsal yapıları hakkında son derece önemli gözlemler içermektedir. Bu seyahatnamelerde, seyyahların Türklerin misafirperver, cömert, alçakgönüllü, nezaketli oldukları ve gösterişten uzak sade hayat tarzlarına sahip oldukları konusunda hemfikir oldukları dikkat çekmektedir.

Türk toplumunun nezaketi, misafirperverliği ve cömertliğine dikkat çeken Şiblî Numânî, *Safarnāmah-i Rûm u Miṣr u Şām* adlı seyahatnamesinde "Türklerin Ahlak, Adet ve Toplum Yapıları" başlığı altında bu konu hakkındaki bilgilerinin yüzeysel olduğunu şu satırlarla belirtmiştir:

"İstanbul'da üç ay kalmış olmama rağmen dile yabancılığım yüzünden Türklerle çok az bir araya geldim. Sohbet ettiğim kişiler ve dostlarımın hepsi Şamlı Araplardı. Bu yüzden Türklerin ahlak ve adetleri hakkında bilgim yüzeyseldir." [108]

Türklerle çok az bir araya gelme fırsatı bulduğunu belirten Şiblî, ziyaret ettiği okullar, işyerleri, üst düzey devlet adamlarının konakları, kahvehaneler ve tramvaylarda gördüğü Türkleri incelemesiyle kısıtlı bilgiler edindiğini fakat bazı hususlarda edindiği görüşlerinin kesinlikle yerinde olduğunu, hata ihtimalinin dahi olmadığını belirtmiştir.

Şiblî Numânî, Türklerin son derece güzel ahlaklı ve cömert insanlar olduklarını vurgulayarak, Türklerde kibir ve başkalarını küçümseme gibi kötü huyların kesinlikle bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca, zengin-fakir, sıradan işçi-yüksek rütbeli fark etmeksizin her kesimden insanın aynı güzel ahlak ve cömertlik sıfatlarına sahip olduğuna dikkat çekerek, diğer insanlara karşı hoşgörülü ve yardımsever bir tavır sergilediklerini ifade etmiştir.[109]

Türklerin toplum düzeninde Şiblî Numânî'nin en çok hoşuna giden şey, zarafete değer veren bir toplum olmalarına rağmen gösterişe dayalı gereksiz şatafatlardan kaçınmalarıdır. Özellikle üst tabakadan kişilerin dahi sade bir yaşam benimsemeleri seyyahın dikkatini çekmiş ve takdire değer bulmuştur.[110]

Numânî, Türklerin kibarlık ve nezaketlerine dair gözlemlerinde, çarşıda dolaşırken hangi tabakadan olursa olsun herhangi birine adres sorulduğunda son derece kibarlıkla yol tarifi yaptıklarını ve bazen gidilecek yere kadar eşlik ettiklerini yazmıştır. Ayrıca, tanışma fırsatı bulduğu Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa ve Derviş Paşa gibi kişilerin tevazu ve güzel ahlaklarından etkilendiğini özellikle belirtmiştir.[111]

Türk toplumunun karakteristik özelliklerinden olan cömertlik ve misafirperverliğin, her kesimden insanın ortak davranış biçimlerinden olduğuna dikkat çeken Şiblî şöyle yazar:

---

[108] Şiblī Nuʿmānī, **Safarnāmah-i Rûm u Mişr u Şām**, Mahtāb Press, Delhi 1928, s. 72.
[109] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 73.
[110] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 75.
[111] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 73.

"Cömertlik ve misafirperverlik Türklerin genel sıfatlarındandır. En alt tabakaya mensup insanlar bile tok gözlü ve cömerttir. Birbirini tanıyan 2-3 kişi bir restoranda ya da kahvehanede tesadüfen karşılaşırsa aralarından bir kişi sanki diğerleri onun misafiriymiş gibi davranır ve kendisi ev sahibiymiş gibi diğerlerinin hesabını öder."[112]

Numânî, seyahatnamesinde Derviş Paşa'nın köşküne yaptığı ziyaretine dair bir anısını paylaşır. Paşanın köşküne davetli olan Numânî, Türk kültüründe ev içinde ayakkabı giymenin ayıp olarak kabul edildiğinden dolayı köşke girerken ayakkabısını kapının önüne koyar. Ancak Türklere göre çıplak ayakla durmanın nezaketsizlik olarak kabul edildiğini belirten Numânî, kendisinin bu durumunu fark eden bir kişinin önüne terlik getirerek yaptığı jestten bahseder.[113]

Yazarın ifadesiyle, Türk kültüründe kadınların eğitimi, terbiyesi ve toplum içindeki davranış tarzları, son derece övgüye değer bir husustur. Seyyah, aşırılıklardan kaçınarak orta yol bulmuş Türk kadınlarının Asya ve Avrupalı kadınlardan ayrıldıklarına dikkat çekerek şunları kaleme almıştır:

"Türklerin kültürlerinde ve gelişmelerinde takdir edilmeye ve taklit edilmeye en layık olan şey, kadınların eğitimi, terbiyesi ve toplum içindeki davranış tarzlarıdır. Dünyanın iki büyük ulusu olan Avrupa ve Asya, bu konuda aşırılıkların kıyısında yer almaktadır. İki toplumun durumu da kabul edilemez niteliktedir. Ancak Türkler, bu konuda orta bir yol bulmuşlardır; bu sayede her iki topluluğun güzelliklerini almışlar ve aşırılıklardan kaçınmışlardır."[114]

Safarnāmah-ı Bilād-ı İslāmiyah adlı seyahatnamesinde "Türklerin Medeniyeti" başlığı altında Türk toplumunun ahlaki değerleri ve öne çıkan sıfatlarına değinen bir diğer seyyah Mevlevi Abdurrahman Amritsarî, birçok hususta Şiblî Numânî ile benzer görüşleri paylaşmaktadır. Türklerin ahlaklarının güzelliğine dikkat çeken seyyah şu ifadeleri kullanmıştır:

[112] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 73.
[113] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 73.
[114] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 76.

"Türkler son derece dost canlısı, güzel ahlaklı ve misafirperverdir. Diğer uluslara karşı kardeşçe ve eşit davranırlar. Kibir ve kendini beğenmişlik gibi kavramların anlamlarını dahi bilmezler." Seyyah, bu ifadelere ek olarak, uzaklarda yaşayan mutaassıp gayrimüslimler ne suçlama yaparlarsa yapsınlar, aklıselim bir gayrimüslimin İstanbul'a gelip Türklerle tanıştıktan sonra din kardeşlerinin olumsuz düşüncelerini kabul etmelerinin mümkün olmadığını yazmıştır.[115]

Türklerin yardımseverliği ve misafirperverliği seyyahın seyahatnamesinde sıkça vurgulanmaktadır. Türklerin son derece misafirperver ve iyi insanlar olduklarından bahseden Amritsarî, İstanbul'da ikamet ettiği süre boyunca iletişim kurduğu Türklerin kendisine karşı olan iyi davranışları ve misafirperverliklerinden dolayı mutluluk duyduğunu belirtmiştir. Amritsarî, hangi Türk'e yol tarifi sorduysa son derece samimiyetle cevap aldığını hatta bazılarının sadece tarif etmekle kalmayıp yol boyunca kendisine eşlik ederek gideceği yere kadar götürdüklerini yazmıştır. Ayrıca, burada yabancılara karşı ayrımcılık yapılmadığını belirtirken Mısır ile kıyaslamış ve Mısır'da bunun tam tersi bir durum olduğunu belirtmiştir. Seyyah, Osmanlı'dakinin aksine Mısır'da yabancı bir turist ile yerli biri arasında bir anlaşmazlık çıktığında, haksız dahi olsa yerli kişinin tarafının tutulduğunu aktarmıştır.[116]

Amritsarî, orta halli insanların misafirperverliklerinden bahsederken, bu insanların evlerine gelen bir konuğu yemek yemeden göndermediklerini ve hatta yapılan sohbetler sebebiyle geç saatlere kadar kalan misafirler için gece konaklama imkânı sağladıklarını yazmıştır. Zengin Türklerin cömertliklerinden bahsederken ise, yolcuları ve misafirleri aylarca kendi evlerinde misafir ettiklerinden bahsetmiş; bu süre boyunca onların yiyecek, giyim ve tüm zaruri masraflarına kefil olduklarını ve geri dönüş vakitleri geldiğinde yol masraflarını dahi karşıladıklarını ifade etmiştir.[117]

Türklerin ahlaki değerleri ve toplum yapıları hakkındaki gözlemlerini paylaşan bir diğer seyyah Mahbub Alem, *Safarnāmah-ı Yûrop* (سفرنامۂ یورپ) adlı

[115] Molavī 'Abdurrahman Amritsarī, **Safarnāmah-ı Bilād-ı İslāmiyah**, Mufîd 'Âm Prēs, Lâhor 1904, s. 170.
[116] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 170-171.
[117] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 171.

seyahatnamesinde Türk toplumunun samimiyet, tevazu ve misafirperverlik gibi özelliklerine vurgu yaparak şu satırları yazmıştır:

"Konstantiniyye'yi görüp geri dönen her yabancı Türklerin güzel ahlaklı, mütevazı, samimi ve misafirperver oldukları düşünceleri ile dönerler. Üst tabakadan insanlarla buluşulduğunda bile aynı düşünce doğar. Şüphesiz ki Türkler, güzel ahlakları açısından dünyada ayrı bir konuma sahiptir." Mahbub Alem ayrıca, Türklerin çok edepli ve saygılı olduklarını, ricalara büyük önem verdiklerini hatta çoğu zaman karşılarındaki kişiyi memnun etmek için kendi isteklerine aykırı olan şeyleri dahi kabul ettiklerini belirtmiştir. Bunlara ek olarak Türklere teşekkür edildiğinde sanki teşekküre layık olmadıkları hissiyle "estağfurullah" dediklerini yazmıştır.[118]

Türklerin son derece merhametli ve cömert olduklarına dikkat çeken Mahbub Alem, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Türkler merhametlidir ve Allah'tan çok korkarlar. Kötü durumdakilere ve fakirlere cömertçe yardım ederler. Hatta dilsiz hayvanlara dahi merhamet ederler."* Ayrıca seyyah, Osmanlı Devleti'nde çok sayıda vakıf bulunmasını Türklerin merhametli ve cömert karakterlerinin bir göstergesi olarak yorumlamıştır.[119]

Seyyah, Türklerin tevekkül sahibi bir ulus olduğundan bahsetmiş, karınlarını doyurduklarında *"Bugün yemek yedik, yarın Allah kerim."* dediklerini ve Allah'ın Rezzak olduğundan emin olduklarını yazmıştır. Ayrıca Türkler arasında meşhur olan *"Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar."* söylemine değinmiş, Türklerin yemek yerken mutlaka orada bulunan diğer kişileri de sofralarına davet ettiklerinden bahsetmiştir.[120]

Türklerin kendilerinin son derece beyaz tenli bir ulus olmalarına rağmen, ten renklerine bakmaksızın herkesi eşit olarak gördüklerine dikkat çeken Mahbub Alem, Türklerin, Avrupalı ve Amerikalı diğer açık tenli Hıristiyan ulusların aksine, koyu tenli veya siyahi insanları alt tabakadan insanlar olarak görmediklerini ifade etmiştir.

[118] Munşī Maḥbûb ʻĀlem, **Safarnāmah-ı Yûrop: Bilād-ı Rûm u Miṣr u Şām**, Ḫadimut Taʻlim Stiḿ Pres, Lâhor 1908, s. 664.
[119] ʻĀlem, **a.g.e.**, s. 666.
[120] ʻĀlem, **a.g.e.**, s. 666.

Hatta bazı Türk erkeklerinin siyahi kadınlarla nikah kıydığını ve bu evliliklerinden doğan çocukların toplumda ve kanunlar önünde eşit sayıldığını belirtmiştir.[121]

Hint alt kıtasında kadınlar tarafından Urdu dili ile yazılan ilk Avrupa seyahatnamesinin sahibi Nazlı Rafia Sultan, *Seyr-i Yûrop* adlı seyahatnamesinde Türk toplumunda bazı hususlarda Batı etkisi görülürken bir yandan da Doğulu kimliklerini koruduklarına dikkat çekmiştir. Seyyah, Türklerde kılık kıyafet anlamında bir modernleşme başlamış olmasına rağmen, özellikle misafirperverlik, hediyeleşme, içten ve sıcak davranma gibi geleneksel Doğu değerlerinin hala devam ettiğinden bahsederek Doğu insanının samimi halinin sürdüğünü vurgulamıştır. Bunlara ek olarak Türk kadınlarından bahsederken mütevazı, çalışkan, sıcakkanlı, merhametli, temiz, düzenli ve tertipli olduklarına değinmiştir. [122]

Seyyahlar, genel olarak Türklerin nezaketli oldukları konusunda hemfikirdirler. Ancak, seyahatnamelerde her zaman olumlu tecrübeler yer almaz. Seyahatnamesinde Türklerin nezaket ve misafirperverliğine sık sık vurgu yapan seyyah Nazlı Rafia'nın aynı konuda kişisel tecrübelerine dayalı eleştirileri de bulunmaktadır. Nazlı Rafia, bir davete gitmek üzere tekneye bindiğinde rahatsızlık hissetmesine rağmen diğer kadınların onun durumunu görmezden gelerek kendisine yer vermemesi üzerine, teknede bulunan kadınların nezaketsizlikleri karşısında hayal kırıklığına uğrayarak şunları yazmıştır:

"Bir davete katılmak üzere tekneye bindik. Denizin dalgalı olması sebebiyle kendimi kötü hissetmeye başladım. Tekne o kadar doluydu ki hiç oturacak yer kalmamıştı, bir direğe dayanarak ayakta durmak zorunda kaldım. Kadınlardan hiçbiri yanlarında bana yer açacak kadar bile zahmet etmedi. Ancak oradaki tüm hanımlar dikkatlice halimi izliyordu. Bazıları çocuklarına şöyle söylüyordu: 'Oraya bakma, yanıma gel!' Sanki beni görünce çocukları kötü etkilenecekti. Müslüman kadınların basit bir nezaketten bile bu kadar uzak olmalarına hayret ettim. Bunun aksine, Allah korkusu olan bir Rum kadın halime acıyıp yanında oturan çocuğunu kaldırarak bana yer verdi. İstifra etmemek ve durumumun halimi izleyen kadınlara

[121] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 667-668.
[122] Arzu Çiftsüren, **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, s. 18-19.

gösteriye bir dönüşmemesi için dua ettim. Gidişte bunlar yaşandı ama dönüşte Allah kolaylık verdi."[123]

4.1.2. Osmanlı Toplumunda Giyim Kuşam

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde Osmanlı toplumunun giyim kuşamına dair gözlemlerini detaylıca paylaşmışlardır. Seyahatnamelerde öne çıkan husus, Osmanlı toplumunun giyim tarzları üzerindeki Batı etkisidir; hatta ulemadan insanların kıyafetlerinin dahi Avrupai unsurlar taşıdığına dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte, bazı seyyahlar Osmanlı toplumunda insanların dış görünüşüne bakarak hangi dine mensup olduğunu anlamanın mümkün olmadığını belirtmişlerdir. Zira, Türklere özgü kırmızı fesi Hıristiyanlar ve Yahudiler de kullanmakta, gayrimüslim kadınlar da Müslüman kadınlar gibi tesettüre riayet etmektedir.

Seyahatnamesinde, dönemin giyim kuşamı hakkında detaylı bilgiler sunan Şiblî Numânî, Osmanlı toplumunun giyim kuşamındaki Avrupa etkisi ve farklı dinlere mensup bireylerin giyim kuşam açısından birbirinden ayırt edilememesi üzerine şunları yazmıştır:

"Kılık kıyafet tamamen Avrupai tarzdadır. Dış görünüşten hiç kimsenin Müslüman veya Hıristiyan olduğu anlaşılamaz. Türklere özgü sayılabilen kırmızı fesi Hıristiyanlar ve Yahudiler de kullanırlar. Bu yüzden iki kavmi birbirinden ayırt etmenin bir yolu yoktur. Bu bir bakıma iyidir çünkü muhtelif kavimler arasında ihtilaf alametleri ne kadar yok edilirse birlikte yaşama kültürü açısından o kadar faydalı olur. Ancak sosyal ihtiyaçlar bakımından bunun büyük sakıncası vardır…"[124]

Osmanlı toplumunda dinî liderler ve âlimlerin giyim kuşamında dahi Avrupai etkiler görüldüğüne dikkat çeken Numânî'nin şu satırları, bu zümrelerin giyim kuşamında ne tür Avrupai etkilerin görüldüğünü ortaya koymaktadır:

"Hayrete düşüren şey şudur ki burada dini temsil eden zümre yani ulema ve müderrisler de Avrupai tarzdan nasiplerini almışlardır. Onların şalvarlarında

[123] Nāzlī Rafīʿah Sulṭān, **Seyr-i Yûrop**, Yunyın Asṭîm Prēs, Lâhor 1908, s. 259.
[124] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 29.

pantolonlarda olduğu gibi düğmeler vardır. Pantolondan tek farkı sadece üst kısım geniş olur ve güzel pileler yapılmıştır. Ceket yerine sadece yelek, yeleğin üzerine ise cübbe giyerler. Bu giyim tarzı onları diğer insanlardan ayırır. Ancak bu giyim tarzında bile Avrupa etkisi görülmektedir, cübbelerin ve yeleklerin önünde düğme iliklenmez ve önü açık bırakılır. Bu kişiler de genellikle fes giyiyorlar ama fes üzerine Arapçada leffe denilen beyaz bir tülbent sarıyorlar ve bu ilim ehlinin kendilerine has alameti olarak kabul ediliyor."[125]

Seyyah, Türklerin giyim kuşamının genel olarak Avrupai tarzda olmasına rağmen ayakkabı konusunda kendilerine özgü bir tarzları olduğuna dikkat çekmiştir. *"Yukarıda yazmış olduğum gibi Türklerde kıyafet tamamen Avrupai tarzdadır. Ancak ayakkabı konusunda övülmeye değer kendilerine özgü bir tarzları vardır. Türklerde ayakkabı deri çorap ve terliğin birleşimidir. Bu deri çorap tamamen ayakkabı şeklindedir ancak ökçesi yoktur. Terlikte ökçenin üstünden bağlanan bir parça bulunur. Çorabı giydikten sonra terliği de giyince ikisi bir ayakkabı şeklini oluşturur. Çarşı pazarda herkes bu ikisini giyer ama halılar/kilimler üzerinde yürürken terliği çıkarırlar ayaklarında sadece çorap kalır. Çorap tozlanmadığı için yer örtüsü de pislenmez."*[126]

Şiblî, seyahatnamesinde Türk kadınları ve giyim tarzları ile ilgili gözlemlerini şu şekilde paylaşmaktadır:

"Türk kadınları örtünmeye bağlıdır ancak cahil, dünyadan bihaber, bir kafes içine kapatılmış insanlar da değillerdir. Kızların eğitimi için resmi ve özel okullar vardır. Öyle güzel bir örtünme düzeni bulmuşlardır ki, şerefli insanlar o kıyafetle kızlarını dışarıya göndermekte hiçbir sakınca görmezler."[127]

Şiblî Numânî, seyahatnamesinde Türk kadınlarının giyim kuşamlarına dair şu detayları paylaşmıştır:

"Kıyafetleri tamamen Avrupai tarzdadır. Ancak dışarı çıktıkları vakit son derece geniş ve ipekten yapılmış bir kıyafet giyiverirler. Bu kıyafet boyundan

[125] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 29.
[126] Nuʿmānī, **a.g.e**., s. 75.
[127] Nuʿmānī, **a.g.e**., s. 76.

ayaklara kadar uzanır ve yukarıdan aşağıya kadar düğmelidir. Bu kıyafet ile yüz dışında bütün vücut örtülmektedir böylece vücut hatları dışarıdan belli olmaz. Başlarında bir başörtüsü vardır. Yüzlerini ise burun kökünden çeneye kadar inen bir kumaş gizlemektedir. İki göz, burun kökü ve gözlerin altındaki kısım açık kalır. Bu kumaş ince tüldendir. Herhangi bir kişi yakından gözünü dikerek dikkatlice bakarsa yüzün rengini anlayabilir. Ancak buna hiç kimse cesaret edemez."[128]

Şiblî Numânî'den sonra Amritsarî'nin gözlemleri de Türk toplumunun giyim kuşamında Avrupai etkiler görüldüğünü vurgulamaktadır. Amritsarî bu konuda şu satırları yazmıştır:

"Türklerin kıyafetleri tıpkı Avrupalılar gibidir. Başlarında püsküllü fes olmasa, görünüş ve giyim açısından tıpkı Avrupalılar gibi görünürler. Onların pantolonları biraz bol, ceketleri biraz uzun ve boğaz kısmı geniştir."[129]

Amritsarî, Türk ulemanın giyim kuşamından şu satırlarla bahsetmiştir:

"Ulema sınıfı cübbe giyer ve feslerinin üzerine bir kumaş sararlar. Cübbelerinin altına bir atlet ve üst kısmı oldukça bol olan düğmeli bir şalvar giyerler."[130]

Amritsarî, Türk kadınlarının giyim kuşamlarından bahsederken bu kadınların evlerinde genellikle Avrupai kıyafetler giyinmelerine, dışarı çıktıkları vakit ise örtünmelerine değinerek Osmanlı toplumundaki kadınlar hakkında şu detayları paylaşmıştır:

"Erkekler gibi kadınların giyiminde de birçok değişim olmuştur. Buradaki kadınlar evlerde genellikle Avrupai kıyafetler giyerler, ancak dışarı çıktıkları vakit gerdanlarından ayaklarına kadar bedenlerini örten bol ve uzun bir örtü giyerler. Yüzlerinde ince bir kumaş peçe görevi görür. Elbette gözleri açık olur. Türk kadınları şeriata uygun örtünme alışkanlığını gösterirler ancak pazarlara giderler ve ev için alışveriş yaparlar. Hatta gezinti yerlerine bile çekinmeden giderler. Eskiden kadınlar pazarlara giderken ve sokaklarda yürürken insanlarla konuşurlardı. Ancak

[128] Nuʿmānī, **a.g.e**., s. 76.
[129] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 173.
[130] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 73.

Sultanü'l-Muazzam bu özgürlüğü uygunsuz görüp bir kadının pazar ya da sokaklarda gezerken kocası dahi olsa kimseyle muhabbet etmemesi için bir hüküm koydu. Eğer bu hükme karşı olarak bir erkek kadınla ya da bir kadın erkekle sohbet ederse Türk polisinin görevi onları karakola götürmektir. Bununla birlikte gereksiz özgürlük konusunda sınırlama oldu ve hayasızlık ihtimali azaldı."[131]

Bir diğer seyyah Mahbub Alem'in gözlemleri de önceki seyyahlar gibi Türklerin kıyafetlerinin genellikle Avrupalılar gibi olduğu yönündedir. Seyyah, farklı din mensupları arasında kıyafet açısından pek fark olmadığını ifade etmiştir. Örneğin Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerin, Müslüman Türkler gibi fes takmakla kalmayıp aynı zamanda tesbih kullanmaları da kültürel etkileşimin ve benzer kıyafet tercihlerinin örnekleri olarak dikkat çekmektedir. Seyyah bu hususta şu satırları kaleme almıştır:

"Başlarındaki Fes dışında orta ve üst tabakaya mensup Türklerin kıyafetleri tıpkı Avrupalılarınki gibidir. Yahudiler ve Hıristiyanlar da aynı tarzda giyindikleri, fes taktıkları ve hepsinin teni açık renk olduğu için kılık kıyafetten kişinin Müslüman ya da gayrimüslim olduğu anlaşılmamaktadır. Bazı Hıristiyanlar sadece fes kullanmakla kalmayıp Türkler gibi tesbih de kullanıyorlar." [132]

Mahbub Alem de diğer seyyahlar gibi Türk kadınlarının giyim tarzında görülen Avrupai etkilere dikkat çeken şu satırları yazmıştır:

"Türk kadınlarının giyimi üzerine Avrupalıların giyim tarzı o kadar etki etmiştir ki giyim kuşamları tıpkı Avrupalıların giyim kuşamları gibi olmuştur. Evden çıktıkları vakit kıyafetlerinin üzerine ferace denilen siyah uzun bir kıyafet giyerler."[133]

Mahbub Alem, Osmanlı toplumunda her ferace giyen ve yaşmak takan kadının Müslüman olmadığına dikkat çekmiş, kişilerin giyim tarzına bakılarak mensup oldukları milletin ve dinin tam olarak anlaşılamayacağını şu şekilde vurgulamıştır:

---

[131] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 174.
[132] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 631.
[133] 'Ālem, **a.g.e.,** s. 640.

"Birçok Yahudi ve Hristiyan kadın da dışarı çıkarken kapalı kıyafetler giyerler. Yani ferace ve yaşmak giyen her kadın Türk ya da Müslüman değildir."[134]

Seyahatnamesinde Osmanlı toplumunun giyim kuşamına detaylıca yer veren bir diğer seyyah Şeyh Abdülkadir de diğer seyyahlar gibi Türklerin giyim kuşamı üzerindeki Avrupaî etkiyi şu satırlarla ifade etmiştir:

"İstanbul'daki Osmanlıların kıyafeti çoğunlukla Avrupalılarınki gibidir. Yüksek rütbeli kişiler, devlet memurları, modern eğitim almış kişiler ve tüccarlar çoğunlukla ceket ve pantolon giyerler. Ulema sınıfı kendi geleneksel kıyafetini giymekle birlikte onların kıyafetleri de yer yer Avrupai etkiler taşımaktadır. Ancak elbette Türklerin taktığı fes onları Avrupalılardan ayırmaktadır. İstanbul'da Avrupalıların şapkalarından takan bir tane bile Müslüman yoktur. Hatta burada yaşayan sayısız Hıristiyan kültürel etkileşim dolayısıyla fes takmaktadır. Pantolon üzerine uzun ceketler tercih edilmektedir. Yakalar kapalıdır. Bu tarz kıyafetler genelde çalışmaya gidilirken tercih edilir. Sonrasında akşamları işten eve döndüklerinde ayaklarına kadar uzanan Asya tarzındaki rahat kıyafetlerini giyerler." [135]

Şeyh Abdülkadir de diğer seyyahlar gibi kadınların giyimi üzerindeki Avrupa etkisine dikkat çekerek şunları yazmıştır:

"Evlerde kadınların kıyafetleri de çoğunlukla Avrupai tarzdadır. Hatta kimi zengin kişiler ve devlet adamlarının hanımlarının çoğu kıyafeti Paris'te diktirilmektedir. Ancak kıyafetlerinin üzerine giydikleri çarşaf onları Asyalı yapmaktadır."[136]

Seyyah, Osmanlı toplumunun giyim kuşamı hakkında verdiği bilgilere ek olarak, evin içinde ayakkabı ile girilmediğini belirtmiştir. Evin içinde namaz kılındığı için zemin temizliğine önem verildiğini vurgulayarak, içeri girerken ayakkabıların çıkartıldığını ve evin içinde deri mestlerle dolaşıldığını yazmıştır. [137]

---

[134] ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 641.
[135] Şeyḫ ʿAbdulḳādir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt)**, Maḫzan Prēs, Dehlī 1906, s. 162-163.
[136] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 163.
[137] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 163.

Nazlı Rafia'nın seyahatnamesinde de Osmanlı toplumunun giyim kuşamı üzerindeki Avrupa etkisinden sıkça bahsedilmektedir. Seyyah, Osmanlı toplumundaki bazı kadınların Avrupai tarzda giyindiklerini belirtirken, erkeklerle aynı ortamda bulunmalarının yasak olduğuna değinir. Kadınların erkek akrabalarıyla dahi rahatça dışarı çıkamadıklarını, tramvay ve vapurlarda kadın ve erkek oturma yerlerinin ayrı olduğunu ve bu yasaklara uyulmasına çok dikkat edildiğini yazar. Ayrıca Müslüman kadınların tek başına otele gidememeleri gibi anlam veremediği yasaklara da dikkat çeker.[138]

Nazlı Rafia, o dönemde İstanbul'da genellikle siyah renk kumaştan yapılmış çarşaf ve nikapların revaçta olduğunu belirtmiştir. İstanbul'da dikilen çarşafları çok beğenen Seyyah, terziye yeni çarşaf siparişi vermiştir.[139] Ablasının 15-16 yaşlarındayken İstanbul'u ziyaret ettiği zaman Osmanlı kadınlarının giydikleri çarşafı görerek kendisine de diktirdiğini ve onun vesilesiyle çarşafın Hindistan'da da moda olduğunu yazmıştır. Ancak Hindistan'da giyilen çarşafla Osmanlı'da giyilen çarşaf arasında fark olduğunu vurgulayarak, Hindistan'daki kadınların kıyafetlerini korumak amacıyla çarşaf giydiklerini, oysa burada çarşafın kıyafetin bir parçası olarak kabul edildiğini belirtmiştir.[140]

Seyahatnamesinde Osmanlı kadınları üzerindeki Avrupa etkilerinden sık sık bahseden seyyah, İstanbul'da görüştüğü kadınların ortak arzularının giydikleri çarşafın üst kısmını çıkartıp İngilizlerinki gibi şapkalar takmak olduğunu ifade etmiştir.[141]

4.1.3. Osmanlı Toplumunda Yeme-İçme, Yiyecekler, Lokantalar ve Sofra Düzeni

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde Osmanlı mutfağı ve toplumunun yeme içme alışkanlıklarına dair detaylı gözlemlerini paylaşmışlardır. Seyyahlar, Osmanlı

[138] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 257-258.
[139] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 249.
[140] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 261.
[141] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 278.

mutfağından kendi yemek deneyimlerine dair deneyimlerini de sunarak, Osmanlı toplumunun damak tatlarına ve mutfak kültürüne dair gözlemlerini okuyucularla paylaşmışlardır.

Metinlerde sıklıkla sofra düzeni, Osmanlı mutfağı ve lokantaların işleyişi gibi konular ele alınmıştır. Türklerin yeme içme düzeniyle ilgili en ön plana çıkan husus Türklerin Doğu ve Batı arasında bir yerde olduğudur. Seyyahların gözlemlerinde Osmanlı toplumunun yemek yeme düzenleri üzerindeki Doğu-Batı sentezi sık sık vurgulanmıştır. Bununla birlikte geleneksel sofra düzenlerinin değişim sürecine girdiği ve Avrupalılarda olduğu gibi masa-sandalye düzeninin yaygınlaştığına dikkat çekilmiş, toplumdaki sosyal tabakalar arasında farklılık gösteren yeme içme alışkanlıklarına da değinilmiştir.

Seyyahların hemfikir oldukları bir diğer konu ise Hint mutfağındaki yoğun baharat kullanımının aksine, Osmanlı mutfağında baharatların daha az kullanılması olmuştur.

Seyahatnamesinde Osmanlı toplumunun yeme-içme alışkanlıkları, sofra düzeni gibi konulara da yer veren Şiblî Numânî, İstanbul'da dışarda yemek yeme alışkanlığının yaygın olduğunu vurgulayarak, şehirde bulunan çok sayıda lokanta ve restoranla ilgili gözlemlerini şu şekilde paylaşmıştır:

"Çok sayıda Lokanta ve restoran vardır. Son derece düzenli ve tertiplidirler. Burada çarşıda yemek yemek kesinlikle ayıp değildir. Birçok kez üstün mevkilere mensup kişileri lokantalarda yemek yerken gördüm. Bu lokantalar genellikle Hıristiyanlara aittir. Müslümanların dükkanlarında da masa ve sandalyeler bulunur, bunun dışında geri kalan her konuda Hindistan'daki dükkanlara benzemektedirler."[142] Şiblî'nin bu satırlarından o dönemde Hindistan'da lokanta ve restoranda yemek yemenin çok revaçta olmadığını anlıyoruz.

Şiblî, dönemin Osmanlı toplumunda yaygın olan sofra düzeni ve yemek alışkanlıklarına dair bilgiler verirken toplumunun yemek yeme alışkanlıkları üzerindeki Avrupa etkisine çekmiş, Avrupa tarzında masa düzeninin ve yeme

[142] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 22.

alışkanlıklarının yaygınlaştığını ve geleneksel sofra düzenlerinin değişim sürecine girdiğini şu satırlarla vurgulamıştır:

"Yemeği, Avrupa tarzında yani masa ve sandalye üzerinde yerler. Elbette farklı olan hususlar da yok değil. Yemek düzeni genelde şu şekilde olur: Herkes masa etrafındaki sandalyelere oturduğunda hizmetli gelip herkesin önüne boş bir tabak koyar. Sonrasında muhtelif yemeklerin olduğu servis tabakları getirilir masanın ortasına konulur. Herkes masanın ortasına konulmuş servis tabaklarından yemeklerini alır. Çatal, bıçak da olur ancak çoğunluk yemeğini elle yemektedir. Ben, Emniyet Müdürü Hüseyin Hasib Bey'in ve Derviş Paşa'nın evlerine yemeğe davet edildim. Derviş Paşa'nın oğlu Ahmet Paşa, Sultanü'l-Muazzam'ın dünürüdür. Yemek masasında o da bizimle beraberdi ve bu şekilde yemek yiyordu. Söylenene göre bu yemek yeme tarzı (çatal bıçak kullanmadan, elle yemek yeme tarzı) yavaş yavaş terk ediliyor ve zamanın eğitimli kişileri Avrupa tarzında yemek yiyorlar."[143]

Osmanlı toplumunun yeme-içme düzenlerine dair bilgiler Şiblî Numânî'den sonra Amritsarî'nin seyahatnamesinde de karşımıza çıkmaktadır. Yine Şiblî Numânî gibi İslâm beldelerini gezmiş ve buralarda pek çok alanda gözlemlerde bulunmuş seyyah, Türklerde farklı tabakalara mensup insanların yemek yeme düzenlerini anlatırken aralarındaki farklara şu şekilde değinmiştir:

"Türklerin yemek yeme tarzı tıpkı Mısırlıların yemek yeme tarzı gibidir. Genellikle yuvarlak bir masanın etrafına sandalyeler dizilir. Çeşit çeşit yemekler ayrı ayrı kaplara konulur ve herkes elini daldırarak o kaplardan yer. Yemek kırıntılarının kıyafetlerine bulaşmasını önlemek amacıyla dizlerinin üzerinde bir örtü/peçete de serilidir. Üst tabakadan kişiler genelde İngiliz modasına uygun şekilde yemek yerler. Yani herkesin önünde ayrı ayrı tabaklar koyulur. Bıçak, çatal ve kaşık da kullanırlar. Şeyhler ve ulemanın yemek yeme tarzı ise bu kişilerden farklıdır. Yerde bir örtü serili olur. Üzerine, yerden biraz yüksek tahtadan bir yemek masası konur ve bu masanın üzerine yemek koyulur. Hepsi birlikte ortadan yerler. Kaşıklar da vardır ancak tahtadan yapılmıştır."[144]

[143] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 74.
[144] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 172- 173.

Seyahatnamesinde Osmanlı toplumunun yeme-içme alışkanlıkları, mutfak kültürü ve damak zevklerine dair gözlemlerinde yer veren bir diğer seyyah olan Mahbub Alem, de diğer seyyahlar ile benzer hususlara dikkat çekerek Osmanlı toplumunda yeme-içme ve sofra düzeni hakkında da şunları yazmıştır:

"Türkler genellikle Avrupa tarzında olduğu gibi masalarda oturup çatal ve bıçak yardımıyla yemek yerler. Avrupa tarzında olduğu gibi çeşit çeşit yemekler sırayla gelmez. Tüm yemekler büyük kaplarda aynı anda gelir ve masanın üzerine konulur. Masadakiler o yemeklerden azar azar kendi tabaklarına koyup yerler. Geleneksel tarzı devam ettiren insanlar bazen çatal yerine ellerini kullanarak yemek yerler ancak mutlaka kaşık kullanırlar. Ulema ve halktan bazı insanlar masa yerine yer sofrası üzerinde yemek yerler. Bu insanlar sadece kaşık kullanırlar o da tahtadandır. Ancak elbette lokantalarda ulema da diğer insanlar ile birlikte masalarda otururak yemek yer."[145]

Mahbub Alem, Hindistan'dakine kıyasla Osmanlı mutfağındaki baharat kullanımındaki farklılığa rağmen Türk yemeklerinin lezzetinden okuyuculara bahsetmemesinin adaletsizlik olacağını vurgulamıştır. Özellikle düğün çorbası ve dolma gibi yemeklerden bahsetmiş; düğün çorbasının oldukça zahmetli bir yemek olduğunu ancak bu yemeğin Hindistanlılara hitap etmeyeceğini düşündüğünü belirtmiştir. Mahbub Alem, Türklerin tuz ve acıya alışık olmadıklarını, zerdeçalı da pek bilmediklerini ancak yine de Türk yemeklerinin güzel olduğunu belirtmiştir.[146] Türk mutfağında baharatların yeteri kadar kullanılmamasına dikkat çeken seyyah Türk yemekleri Hindistanlılara başlangıçta lezzetsiz gelse de zamanla alışılabileceğini ifade etmiştir. [147]

Seyyah, seyahatnamesinde davetli olduğu bir düğünde davetliler için hazırlanmış yemeklerden ve yemek düzeninden de kısaca bahsetmiştir.[148] Ayrıca

[145] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 645.
[146] 'Ālem **a.g.e.**, s. 651.
[147] 'Ālem **a.g.e.**, s. 600.
[148] 'Ālem **a.g.e.**, s. 646.

okuyuculara Türk mutfağına dair fikir vermek amacıyla son derece kaliteli bir lokantanın menüsünü örnek olarak sunmuştur.[149]

Seyahatnamesinde Osmanlı toplumunun yeme içme alışkanlıkları ve sofra düzenine detaylıca yer veren bir diğer seyyah olan Şeyh Abdülkadir, diğer seyyahlar gibi toplumun yeme içme alışkanlıklarında görülen Doğu-Batı sentezine dikkat çekerek gözlemlerine şu şekilde yer vermiştir:

"*Yemekleri restoranda yemek ve orada keyif için oturma geleneği de Avrupa'dan gelmiştir. Ancak Osmanlıların işlettiği restoranlarda yemekler Asya mutfağındandır, yeme düzeni ise Avrupa düzenine uygundur. Masa, sandalye, bıçak ve çatal mevcuttur. Ancak tabaklarda kebap ve köfte vardır. Eğer ağız tatlandırmak istenirse muhallebi hazır haldedir. Sebze yemeği de bulunur. Ekmek çeşidi olarak Avrupa'da yaygın olan ekmek vardır. Bu ekmeğe 'pide' ya da 'somun ekmek' denir. Büyük bir ekmek dilimlenmiş halde herkesin önünde koyulur."*[150]

Şeyh Abdülkadir, Osmanlı toplumunun sofra düzeninde görülen Doğu-Batı sentezine şu satırlarla dikkat çekmiştir:

"Osmanlıların yeme içme düzeninde Doğu-Batı sentezi görülmektedir. Yemek genellikle masada yenir. Herkes masanın etrafında sandalyelerde oturur. Tek tek herkesin önüne temiz tabaklar konulmuş haldedir. Masa tüm yemeklerle donatılmış haldedir. Avrupa'da genellikle yemekler tek tek getirilip sırasıyla servis edilir. Ancak burada servis yöntemi Doğulu, yeme yöntemi Batılıdır. Birçok yerde masa üzerinde çatal, bıçak gördüm ama bazı yerlerde kaşık-çatal sadece yemeği servis tabağından almak için kullanılır ve yemek yiyenler ellerini kullanarak yerler."[151]

Şeyh Abdülkadir, Osmanlı toplumunun yemek yeme düzeninden bahsettikten sonra toplumun yemek tercihlerinden ve bu tercihlerin nasıl şekillendiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca, sosyo-ekonomik farklılıkların sofradaki yemek sunumlarına da etki ettiğine değinerek şunları yazmıştır:

---

[149] ʿĀlem **a.g.e.**, s. 652- 654.
[150] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 164-165.
[151] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 164.

"*Yemeklerden bazıları Avrupalıların damak zevkine uygundur, mesela haşlanmış et. Bazı yemekler de Asyalıların damak zevkine uygundur, mesela sebze yemekleri. Ancak burada Hindistan'daki kadar tuz, acı ve baharat kullanılmaz. İstanbul'da iki şey çok sevilerek yenir. İlki Türkçe 'yoğurt' denen 'dehi'dir. Diğeri de tuzlu pirinçtir (pilav). Masada mutlaka tatlı bir şey bulunur ve yemeklerden sonra meyve gelir. Meyvelerden üzüm çok yaygındır. Üzüm mevsiminde herkes üzüm yerken görünür. Üzüm; zenginlerin sofrasında yemekten sonra kaliteli tabaklara koyulmuş halde servis edilirken yoksul işçilerin elinde büyük bir salkım halinde ekmek ve peynir ile birlikte görünür."*[152]

Osmanlı toplumunun yeme alışkanlıkları üzerindeki Avrupa etkisine sık sık dikkat çeken seyyah, iki toplum arasındaki yemekten önce ve sonra el-ağız yıkama konusundaki farklılığı şu şekilde belirtmiştir:

"Osmanlılara ait restoranlarda yemekten önce ve sonra el-ağız yıkamayla ilgili bir düstur vardır. Bu İslâmi bir gelenektir. Avrupa'da kişinin elleri temiz ise yemekten önce onları yıkaması gerekli görülmez, bununla birlikte yemekten sonra el yüz yıkama alışkanlığı da çok azdır. Avrupa'da herkes çatal bıçak kullanarak yemek yedikleri için ellerini yıkamaları gerekmez. [153]

Şeyh Abdülkadir, Osmanlı toplumunda alkol tüketimine de değinmiştir. Müslümanların birçok konuda Avrupalılardan etkilenmelerine rağmen alkol tüketme konusunda onları örnek almamalarını takdir eden seyyah şunları yazmıştır:

"*Osmanlıların övgüye değer iyi bir özellikleri vardır. Bazı gereksiz şeylerde Avrupalıları taklit etmeleri ve gece gündüz Avrupalı gayrimüslimlerle bir arada bulunmalarına rağmen içki içmek konusunda onlara uymamakla inançlarının sağlamlığını kanıtlamışlardır. Avrupa'nın büyük şehirleri arasında en düşük alkol satışı İstanbul'da yapılır. Alkol satın alanlar ise sadece ülkenin Hıristiyan halkı ya da İstanbul'da iş için yerleşik olan yabancı gayrimüslimlerdir. Türkler arasında da sayıca az olmakla birlikte özellikle Avrupa'da eğitim almış olan varlıklı kimseler arasında şarap içenler vardır. İçenler de gizli saklı içerler. Şehirde genelde*

[152] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 164.
[153] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 165.

Müslümanların yaşadığı kesimde alkol satılmaz bile. Elbette restoran işletenlerin elinde yemek ile birlikte alkol tüketme alışkanlığı olan müşterilerine sunmak için mevcuttur."[154]

Şeyh Abdülkadir, Osmanlı'da Hindistan'dan farklı olarak din adamlarının dahi dahil olduğu toplumun her tabakasından insanlar arasında tütün kullanma alışkanlığının yaygın olduğunu belirterek şunları yazmıştır:

"*Buranın tütünü Avrupa'nınkinden daha iyidir. Türk tütünü Avrupa'da da meşhurdur. Ancak bu şöhretine rağmen ihraç edilmez. Ülkenin içinde ne kadar varsa ülkede tüketilir. Çünkü burada herkes tiryakidir. Bizim Hindistan'da ulema ve kanaat önderleri genellikle tütün içmekten kaçınırlar. Bunun aksine Türkler arasında önde gelen din adamları bu sigara içme keyfinden kendilerini mahrum etmezler. Sigara içerler ve misafirlerine de ikram ederler. Sigaraya Türkçede 'cigara' derler. Üzücü bir husus da Türk kadınları arasında sigara içmenin yaygın olmasıdır."* [155]

Şeyh Abdülkadir, Osmanlı toplumunda kahve tüketimi konusuna da değinmiş bu hususta çoğu zaman aşırıya kaçıldığını belirterek şunları yazmıştır:

"Osmanlı toplumunda kahve tüketimi sigaradan da yaygındır. Neyse ki kahve içmek kötü bir alışkanlık değil ancak buna rağmen bir şeyin haddini aşması iyi bir şey değildir. Osmanlılar kahve içme konusunda çoğu zaman aşırıya kaçıyorlar. Sabahtan akşama kadar 30-40 fincan kahve içiyorlar. Alışkanlık tuhaf bir şeydir, onlara kötü bir etkisi olmuyor. Alışkın olmasalar 3-4 fincan kahve içtikten sonra uyuyamama konusunda zorluk yaşarlardı."[156]

Sonuç olarak yukarıda seyahatnamelerinden kesitler sunduğumuz seyyahların Türklerin yeme içme düzeniyle ilgili belirttiği hususlar Türklerin Doğu ve Batı arasında bir yerde olduğudur. Nitekim aristokrat tabaka Batı usulü masada, ayrı ayrı tabaklarda çatal kaşıkla yerken, halkın geneli yer sofrasında ortak tabaktan tahta kaşık kullanarak yemek yemektedir.

---

[154] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 165-166.
[155] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 166-167.
[156] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 168.

4.1.3.1. Meyveler

Tez kapsamında incelenen seyahatnamelerde, II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahların sıklıkla değindikleri konulardan biri, meyvelerin eşsiz lezzetidir. Özellikle üzüm, kavun ve incir seyyahların sıklıkla övgüyle bahsettiği meyvelerdendir.

Meyvelerin lezzetiyle ilgili yorumları ilk olarak Nevvab Ömer Han'ın seyahatnamesinde görmekteyiz, seyyah meyvelerden şu şekilde bahseder: *"Konstantiniyye'nin kavunu oldukça tatlıdır. Üzüm de beyaz ve kırmızı olmak üzere mevcuttur ve çok lezzetlidir."*[157]

Nevvab Ömer Han'dan sonra Şiblî Numânî de Osmanlı topraklarında yetişen meyvelerin emsalsiz olduğunu ve her çeşit meyvenin uygun fiyata bulunduğunu vurgulayarak şunları yazmıştır:

"Her çeşit meyveden bolca bulunur. Özellikle üzüm ve kavun emsalsizdir. Laknov'un kavunları görüntüde daha iyidir ancak tatlılık konusunda buradakilerle boy ölçüşemezler. Arapların 'iccas' dedikleri armut acayip bir koni şeklindedir. Renk olarak değil ancak şekil olarak havuca benzer ancak son derece tatlı ve lezizdir. Elma, Kabil elmasına kıyasla daha büyük ve daha tatlıdır. Burada kayısı denen bir meyve vardır, bizim 'camun' meyvesine biraz benziyor. Her çeşit meyve oldukça ucuzdur."[158]

Amritsarî de seyahatnamesinde meyvelerden bahseden seyyahlar arasındadır. Seyyah, güzel iklimin bir neticesi olarak Osmanlı topraklarında her çeşit lezzetli meyve yetiştiğini ve uygun fiyatlarla satıldığını yazmıştır.[159] Ayrıca İzmir'e dair gözlemlerini paylaşırken, İzmir'de üzüm ve incirin çok kaliteli olduğunu ve son derece uygun fiyata satıldığını belirtmiştir. [160]

Bir diğer seyyah Mahbub Alem, üzüm ve kavunun lokantalarda sunulan son derece lezzetli meyvelerden olduğunu yazmıştır. Ayrıca ekmek ile birlikte üzüm

[157] ʿOmar Ḫān, **Safarnāmah-i Ā'īnah-i Frang**, s. 87.
[158] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 29.
[159] Amritsarî, **a.g.e.**, s. 142.
[160] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 125.

yemenin yaygın olduğunu ve Osmanlı toplumundaki yoksul insanların karınlarını doyurmak için üzüm tükettiklerini şu satırlarla belirtmiştir:

"Yoksul insanlar sadece ekmek ve üzüm ya da ekmek ve kebap ile karınlarını doyururlar." [161]

Diğer tüm seyyahlar gibi meyvelerin eşsiz lezzeti ve uygun fiyatlı oluşlarından oldukça etkilenen bir diğer seyyah da Nazlı Rafia'dır. Tüm gezisi boyunca Avrupa'da böyle güzel meyveler görmediğini belirten seyyah, Osmanlı topraklarında yetişen meyvelerle ilgili şu satırları yazmıştır:

"*Meyveleriyle ilgili ne yazabilirim? Sanırım dünyanın hiçbir yerinde bu kadar ucuz ve lezzetli meyveler yoktur. Üzümler mükemmel kalitededir. İncirden adeta bal akıyor. Bütün günümü bu meyvelerden yiyerek geçiriyorum. İştahım ikiye katlandı. Karpuzun lezzetini nasıl tarif edeyim! Subhanallah!"*[162]

4.1.4. Kahvehaneler

Çeşitli sosyal sınıflardan bireylerin bir araya gelip muhtelif konularda sohbet ettiği, nargile içip gazete okuyarak zaman geçirdiği ve satranç, bilardo gibi çeşitli oyunlar oynadığı kahvehaneler, Osmanlı Devleti'nde toplumsal dokunun önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerinde bu mekânlara dair gözlemler sıkça karşımıza çıkmaktadır. Seyyahlar, kahvehanelerin yaygınlığından bahsederek bu mekânların yerel halkla tanışmak, şehrin durumu hakkında bilgi edinmek ve halkın diline aşina olmak gibi açılardan eşsiz yerler olduğunu vurgulamışlardır.

Seyahati sırasında kahvehanelerde bolca vakit geçirme fırsatı bulan Şiblî Numânî, bu deneyimlerini detaylı bir şekilde paylaştığı seyahatnamesinde, İstanbul'daki kahvehanelerin önemine dair bilgiler sunmaktadır. Numânî'nin kahvehanelerle ilgili gözlemleri şu şekildedir:

"Çok sayıda kahvehane var. Tahminime göre 4-5 binden az değildir. Bazıları son derece muazzamdır. Binaları sanki saray gibi muhteşemdir.

[161] ʿĀlem **a.g.e.**, s. 648-650.
[162] Rafīʿah Sulṭān **a.g.**e., s. 247.

Kahvehanelerde her daim her çeşit meşrubat, çay, kahve vs. mevcuttur. Pek çok kahvehane denizin kıyısında ve bazıları da denizin içinde yer alır. Buralara ulaşmak için tahtadan köprü yapılmıştır. Kahvehanelerde günlük gazeteler de bulunur. İnsanlar çay içerler ve gazete okurlar. Konstantiniyye'de ve hatta bütün ülkede kahvehaneler hayatın vazgeçilmez ihtiyaçlarından sayılmaktadır. Arap dostlarım, benden Hindistan'da böyle bir uygulamanın ve alışkanlığın olmadığını duyduklarında hayretle 'Baiş yetesellun?' yani orada 'insanlar ne yaparak gönül eğlendiriyorlar?' derlerdi. Bu ülkelerde dostlarla buluşmak ve hoş sohbetler etmek için işte bu kahvehaneler vardır. Ne yazık ki Hindistanlılar böyle şeylerden zevk almıyorlar, onlar hayattan zevk almak için bu tür genel ve sohbetlerin ne kadar gerekli olduğundan ve böyle sohbetlerin insan tabiatına ne şekilde etki ettiğinden habersizlerdir. Dost toplantıları bizim orada da yapılır. Şu şekilde olur, ara sıra bir dostun evine birkaç ahbabı misafir olarak gelir. Ancak bu toplantıların iki büyük eksiği vardır, ilki: Neşeli bir toplantı, ferah yerlerde olmalı ki temiz ve güzel havadan dolayı vücut sağlığına faydası dokunsun. İkincisi, bizdeki bu toplantılar özel toplantılar olması sebebiyle gıybet ve bu gibi şeyler, lüzumsuz konuşmalar dışında başka bir konuşma yapılmadığı için daha da kötüdür. Bunun aksine kahvehanelerde herkesin bir arada toplanmış olması sebebiyle bu gibi konuşmalara fırsat bulunmaz. Konstantiniyye ve Mısır'da bulunduğum zamanlarda akşamları sürekli dostlarımla birlikte kahvehanelere giderdim. Ama hiçbir zaman böyle konuşmaları duymadık. Buralarda keyifli ve hoş sohbetlerden başka bir şey olmazdı ve olamazdı da."[163]

Şiblî Numânî'den sonra Amritsarî de Türklerle tanışmak ve şehrin durumu hakkında bilgi edinmek için en etkili yolun, sabah akşam her çeşit insanın bir arada bulunduğu kahvehanelere gitmek olduğunu ifade etmiştir. Seyyah, bu mekanların şehir genelinde yaygın olduğunu vurgulamış, özellikle Boğaz kenarındaki kahvehanelerin, ziyaretçilerine daha fazla keyif ve sağlıklı ortamlar sunan mekanlar olduğunu belirtmiştir. Kahvehane ortamlarının genellikle çay, kahve, nargile, gazete, satranç ve bilardo gibi çeşitli olanakları içerdiğini belirtmiş, kahvehanelerde geniş bir sohbet yelpazesinin varlığına işaret etmiştir. Bu sohbetler arasında ilmi, ahlaki, tarihi

[163] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 27.

ve siyasi konular olduğunu yazmıştır. Ancak seyyah metinde belirtildiği üzere, siyasi sohbetlerin Mısır'daki gibi tam anlamıyla özgür olmadığına dikkat çekmiştir. [164]

Amritsarî'nin seyahatnamesinde öne çıkan bir diğer nokta ise Türkiye'deki kahvehanelerde uygulanan kısıtlamalardır. Seyyah, Türkiye'deki kahvehanelerde uygulanan kısıtlamalara dikkat çekerek, bu kısıtlamaların Mısır'daki kahvehanelerle kıyaslandığında farklılık gösterdiğine dair şu şekilde bir karşılaştırma yapmıştır:

"Mesela akşamdan sonra yatsı namazına kadar kimsenin satranç ve bilardo oynamasına izin verilmez. Bu şekilde Miraç gecesi ve diğer mübarek gecelerde tüm gece boyunca bu oyunlar oynanmaz. Kahvehanenin görevlisi, yukarıdaki kurala aykırı bir davranışın gerçekleşmemesi konusunda sorumludur. Ancak Mısır'da böyle bir yasak yoktur." [165]

Mahbub Alem de seyahatnamesinde Şiblî Numânî ve Amritsarî gibi İstanbul halkı ile bir araya gelmek ve onların dillerine aşina olmak için her çeşit insanın bir arada bulunduğu kahvehanelere gitmenin oldukça faydalı olduğunu ifade etmiştir.[166]

4.2. Türklerde Eğitim

Osmanlı toplumunda eğitim konusu, Hint alt kıtasından gelen seyyahların seyahatnamelerinde oldukça detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu seyyahlar, özellikle Osmanlı Devleti'nde uygulanan eğitim modelleri, mevcut eğitim kurumları, eğitim müfredatları ve öğrenciler üzerine kapsamlı gözlemler yaparak seyahatnamelerinde önemli bilgiler paylaşmışlardır.

Seyyahlar, eğitim alanında eski/geleneksel (medreseler) ve yeni/modern (mektepler) olmak üzere iki ayrı modelin varlığını belirterek bu modellerin birbirinden ayrıldığı noktalara dikkat çekmişlerdir. Seyahatnamelerde sıklıkla karşımıza çıkan bir diğer husus, seyyahların Sultan II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önemi vurgulayarak, onun döneminde eğitim kurumlarının sayısının artmasına ve öğrenci sayısının hızla yükselmesine değinmeleridir.

---

[164] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 176.
[165] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 177.
[166] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 650.

Seyyahların dikkat çektiği önemli konulardan biri de Osmanlı eğitim kurumlarında görülen sosyal denge ve eşitlik çabaları olmuştur. Özellikle öğrenciler arasında sınıf farkının belirsizleşmesi ve dışarıdan bakıldığında zengin, düşük gelirli veya yoksul öğrencilerin ayırt edilememesi, seyyahların takdirini kazanmıştır. Bu durumun, toplumda birlik ve milli duygunun güçlenmesine katkı sağladığı düşünülmüş bu sisteminin olumlu etkilerine işaret edilmiştir.

Tüm bunlarla birlikte seyyahlar eski/geleneksel eğitim modelinde müfredatın çok kısıtlı olduğuna üzülerek değinmiş, bir zamanlar en üst düzey ve kalitede olan geleneksel eğitim modelinin zamanla geri planda kaldığını hatta geleneksel eğitimin gelmiş olduğu mevcut durumuyla Müslümanlara fayda sağlamadığını belirtmişlerdir. Özellikle Şiblî Numânî bu durumdan derin üzüntü duyduğunu ifade etmiştir.

4.2.1. Türklerde Eğitim ve İlmi Durum

Hindistan'dan Osmanlı topraklarına uzun mesafeli yolculuğunu gerçekleştirme amacının, Osmanlı topraklarındaki kütüphaneleri incelemekle birlikte buradaki eğitim tarzı ve eğitimin gelişmişlik durumunu gözlemlemek olduğunu belirten Şiblî Numânî, seyahatnamesinde Türklerin eğitim alanındaki gelişmeleri ve mevcut ilmi durumlarıyla ilgili oldukça detaylı bilgiler paylaşmıştır. Numânî, ziyaretinin başlıca amaçlarından olan bu konuda çalışmalara hemen başladığını belirterek birkaç kez Eğitim Bakanlığı'nı ziyaret etmiş ve bakanlık yetkililerinden araştırmaları için yardım talep etmiştir. Önde gelen yüksekokulları ve fakülteleri bizzat ziyaret eden Şiblî eğitimciler ve profesörlerle görüşmeler gerçekleştirerek yüksekokulların eğitim programlarını incelemiştir. Ancak seyyah tüm bu çabalarına rağmen amacına tam olarak ulaşamadığını ve istediği başarıyı elde edemediğini üzülerek ifade etmiştir. İstediği verilerin tamamına ulaşamayan Numânî, bu konuda şu sözlerle bir eleştiri yapmıştır:

"Türklerin her şeye siyasi açıdan bakmaları gibi garip bir özellikleri vardır ve bu yüzden herhangi bir sorunun herkesin gözü önüne çıkmasını istemezler. Senelik faaliyetlere dair yıllık yayınlanan eğitim raporu oldukça kısadır ve kapalı ifadeler taşımaktadır. Hatta vaziyet şudur ki eğitim harcamaları, profesör ve öğretmen maaşları dahi zikredilmemiştir. Bazı yüksek okulların örneğin Harbiye Mektebi ve

Sultanîye Mektebinin raporları ayrı ayrı yayınlanır ancak bu raporlarda sınav sonuçları ve eğitim programlarının dışında hiçbir şey yoktur."[167]

Şiblî Numânî, Osmanlı topraklarında eski/geleneksel ve yeni/modern olmak üzere iki farklı eğitim modeli olduğu belirtmiş, eski model eğitimden bahsederken bu eğitim modelinin Osmanlı'da saltanatın başlangıcından itibaren süregelen geleneksel bir eğitim modeli olduğu yazmış ve ikinci Osmanlı sultanı olan Sultan Orhan'ın, Osmanlı topraklarında resmi olarak açılan ilk medreseyi İznik'te kurduğu bilgisini vermiştir. Seyyah, Orhan Bey'den sonraki sultanların da eğitime büyük önem verdiğine ve yüzlerce medrese kurduklarına değinmiştir.[168]

Yeni/Modern eğitimden bahsederken, bu eğitim modelinin Osmanlı'nın yüzünü Avrupa'ya doğru dönmeye başladığı dönemde ortaya çıktığını belirtmiş, bu değişimin öncüsünün Avrupa tarzını ve örneklerini benimseyen ilk Sultan II. Mahmud olduğunu ifade etmiştir. II. Mahmud'un Osmanlı ordusunda Avrupai ıslahatlar yaptığı bilgisini veren Şiblî Numânî, bu ıslahatçı sultanın ilk defa yeni/modern eğitim modeline uygun olarak öğretime başlayan yüksekokul seviyesindeki Mekteb-i Harbiyye'nin temelini attığının bilgisini vermiştir. Bu yüksekokulun o dönemde hala eğitim vermekte olduğu ve tüm harp okullarının merkezi olduğu bilgisini paylaşmıştır Sultan II. Mahmud'un ardından Sultan Abdülmecid'in de modern eğitime fazlasıyla destek verdiğini ve rüştiyeler açtığını yazan Numânî, eğitimin o zamanlardan II. Abdülhamid zamanına kadar son derece gelişme kaydederek devam ettiğini ifade etmiştir.[169]

Şiblî Numânî, İptidailerden bahsederken, bu okulların eğitim sürelerinin en fazla 5 sene olduğunu ancak çok zeki ve akıllı çocukların birkaç senede eğitimlerini tamamlayarak bir üst okula yükselebildiklerini yazmıştır. Bu okullarda, Kur'an-ı Kerim, Türkçe, Arapça, güzel yazı ve basit matematik gibi derslerin öğretildiği bilgisini paylaşmıştır.[170]

---

[167] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 30-31.
[168] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 31.
[169] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 31.
[170] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 31.

Şiblî Numânî Rüştiyelerden bahsederken, rüştiyelerin iptidailerden mezun olunduktan sonra başlanan bir üst seviyedeki okullar olduğunu ve eğitim sürelerinin 3 yıl olduğunu belirtmiştir. Bu okullarda Türkçe imla, Türkçe dilbilgisi, İslâm akideleri, matematik, Fransızca, Arapça, coğrafya, ticaret usulü ve harita çizimi gibi derslerin okutulduğunu yazmıştır. Ayrıca, bu okulların eğitim seviyesinin Hindistan'daki ortaokul seviyesine veya biraz üzerine denk geldiğini belirtmiştir.[171]

Rüştiyelerden sonra İdadilerin geldiğini belirten Şiblî Numânî, idadilere orta seviyeli okul denebileceğini ifade etmiştir. Tüm bölgeler ve payitaht dahil olmak üzere bu okulların öğrenci sayısının 1892 yılına göre toplam 5215 kişi olduğu bilgisini paylaşmıştır.[172]

İdadilerden sonra Mekteb-i Mülkiyye, Mektebü'l Hukuk gibi yüksek okulların bulunduğunu belirten Şiblî Numânî, bu okullar hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Ayrıca, İstanbul'da çeşitli özel ve devlet okullarının bulunduğunu ve bunlardan 13 tanesinin yüksek okul olduğunu yazmıştır.[173]

Şiblî Numânî, Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitim konusunda son derece önemli gelişmelerin kaydedildiğini belirtmiş, bu dönemde eğitimin günbegün daha da geliştiği ve yaygınlaştığı bilgisini vermiştir. Seyyah, Sultan II. Abdülhamid'in çok sayıda yeni eğitim kurumu açtığına değinmiş ve mevcut dönemde öğrenci sayısının hayrete düşürücü seviyede hızla arttığına dikkat çekmiştir. Ayrıca, II. Abdülhamid'in eğitime büyük önem verdiğine dikkat çekmiş onun döneminde eğitime ayrılan bütçenin büyük oranda arttığını aktarmıştır.[174]

Şiblî Numânî, İstanbul'da bulunduğu sıralarda denk geldiği, öğrenciler için verilmiş bir daveti şu şekilde anlatır:

"İstanbul'da bulunduğum sıralarda Sultan Abdülhamid Han, yüksek okul öğrencileri için muhteşem bir davet vermişti. İstanbul'da Kağıthane diye meşhur bir mesire alanı vardır, orada haftada bir kez eğlenceler yapılmaktadır. Davet için burası ayarlanmıştı. Yüksek okulların öğrencileri sırayla buraya çağırıldı. İlk olarak

[171] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 31.
[172] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 31.
[173] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 32.
[174] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 32.

Mekteb-i Harbiyye sonra Mekteb-i Mülkiyye ve diğer yüksek okulların öğrencileri davet edildi. Öğrenciler okullardan davet yerine gelmek üzere yola koyulduklarında sultanın hükmüyle saray bandosu onların önünde marş çalarak ilerliyordu. Ülke güvenliği açısından sultanın kendisi bu etkinliklere katılamasa da her zaman bir sadrazam davete katılıyor ve sultanın selamını öğrencilere iletiyordu. Sultanın selamının iletildiği vakit tüm öğrenciler büyük bir mutluluk ve samimiyetle 'Padişahım çok yaşa!' diye bağırıyorlardı." [175]

Şiblî Numânî, eğitim alanında yapılan son derece önemli hizmetlerden biri olarak Sultan'ın özel izniyle Mekteb-i Aşîret-i Hümâyun'un kurulmasından bahsetmiştir. Osmanlı topraklarında eğitimin yaygın olduğunu ancak Arap kabilelerinin bu nimetlerden nerdeyse mahrum kaldığını ifade eden Numânî, bu ihtiyaçtan dolayı Sultanın, özel olarak Arap kabilelerinin eğitimi için bir okulun kurulması ve geniş, düzenli bir yatılı sistem oluşturulması için hüküm verdiğini yazmıştır. Numânî'nin anlatımına göre, Hicaz, Yemen, Diyarbakır, Basra, Bağdat, Trablus, Halep, Musul ve Şam'daki seçkin kabilelerden çocukların seçilip İstanbul'a gönderilmesi için bir ferman gönderilmiştir. 1892 yılında bu okul muhteşem merasim ile açılmıştır. Numânî, İslâm tarihinde Arapların eğitimi için böyle kaliteli bir hizmetin daha önce görülmemiş olduğunu belirtmiştir.[176]

Şiblî Numânî, eğitim alanında yapılmış güzel hizmetlerden bir diğeri olarak yetimler için kurulmuş Darüşşafaka'dan bahseder. Bu okulda 1000 yetimin yatılı eğitim gördüğü bilgisini veren seyyah, burada eğitim gören öğrencilerin yemekleri, kıyafetleri ve diğer tüm zaruri ihtiyaçlarının Eğitim Bakanlığı tarafından değil, bizzat Sultanın şahsi bütçesi tarafından karşılanmakta olduğunu belirtmiştir.[177]

Yüksek okullardan ve fakültelerden en çok zikredilmeye değer olanlarının Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne, Mektebi Sultânî ve Mekteb-i Mülkiyye olduğunu belirten Şiblî Numânî, bu okulları bizzat ziyaret etmiş ve seyahatnamesinde ayrı başlıklar altında detaylı bilgiler vermiştir. Ayrıca, Mektebü'l Hukuk, Mektebü'l Hendese, Mektebü'l Lisan, Mektebü's Sınâa, Mekteb-i Nüvvab, Mekteb-i Bahriyye

[175] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 32.
[176] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 32-33.
[177] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 33.

ve Mekteb-i Ziraat gibi okullardan da bahsetmiş bu okulların eğitim programları ile öğrenci sayıları hakkında bilgiler paylaşmıştır.[178]

Şiblî Numânî, Osmanlı Devleti'ndeki eğitim hakkında öne çıkan birkaç hususa şu şekilde değinmiştir:

"1- Hemen hemen tüm fakülteler ve okullarda Fransızca zorunludur. Bunun sonucu olarak yeni usule uygun eğitim görmüş kimselerden Fransızcaya aşina olmayana rastlanmaz.

2- Tüm yüksek okullarda fizik, kimya, jeoloji vs. eğitimi zorunludur ve bu dersler uygulamalı olarak verilmektedir. Bu amaçla her yüksek okulda bu ilimlere ait uygulama aletleri mevcut bulunmaktadır.

3- Tarih eğitimi çok üst düzeyde verilmektedir. Mülkiye mektebinin dersinde başka ülkelerin tarihleri ve Avrupa tarihinin de dahil olduğu detaylı kalın 6 cilt halinde kitap olduğunu görmüştüm. Bununla birlikte iyi yanı şudur ki Avrupalı yazarların İslâm tarihi hakkında yaptıkları hatalar tartışılmakta ve bunların reddiyeleri yapılmaktadır.

4- Hıristiyan öğrencilerin çoğunlukta olduğu Mekteb-i Sultânî dışındaki tüm okullarda her türden ilim ve fen ülkenin diliyle yani Türkçe olarak okutulur. Tüm modern bilimlere ait yayınların Türkçe tercümeleri yapılmıştır ve yapılmaya devam edilmektedir." [179]

Şiblî Numânî, Her ne kadar tercüme üzerinden eğitim yapılmasının iyi ya da kötü olmasının tartışmalı bir konu olduğuna değinse de bir devlete yabancı bir devletin dili ile eğitim verilerek o devletin gelişmesinin sağlanması örneğinin dünyanın hiçbir yerinde görülmediği ve İngiltere'nin de gelişmesi ve ilerlemesinin eğitimin Latinceden alınarak İngilizceye çevrilmeye başlamasıyla olduğunu yazmış, Türklerin ilerleme ve gelişmelerinin de kendi ana dilleri olan Türkçe eğitim ile olabileceğini savunmuştur.[180]

---

[178] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 33-34.
[179] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 34.
[180] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 34-35.

Tüm bunlarla birlikte Osmanlı eğitim kurumlarında uygulanan yatılı sistem hakkında övgü dolu şu ifadeleri kullanmıştır:

"Eğitim konusunda yapılmış zikredilmeye değer en iyi şey yatılı sistemdir. Doğrusu Türkiye'nin yatılı sistemi en iyi şekilde uygulayan devlet olduğunu iddia edebilir. Tüm yüksekokulların yurtları bulunmaktadır ve bu yurtlarda çok sayıda öğrenci ikamet etmektedir. Yiyecek, kıyafet, mobilyalar ve diğer her şeyin aynı olmasına ve öğrenciler arasındaki sınıf farkını belli edecek en ufak bir şüphenin dahi olmamasına yönelik bir düzenleme mevcuttur. Yurt ücreti ve yiyecek ücretleri ile birlikte kıyafet ücreti de alınmakta ve öğrencilerin kıyafetleri okul tarafından hazırlanmaktadır Tüm öğrenciler, masa ve sandalyelerde oturup yemeklerini yerler, hijyen ve düzen konularına son derece özen gösterilmektedir."[181]

Yıllık yatılı okul ücretlerinin yüksek olmasına rağmen, Türklerin cömertlikleri sayesinde yoksul öğrencilerin de kaliteli eğitimden mahrum kalmamalarını dikkat çeken Şiblî, her yüksekokulda belirli bir sayıda yoksul öğrenci bulunmasından ve Türklerin bu öğrencilere yardım ederek masraflarını karşılamalarından bahsetmiştir. Seyyah, öğrenciler arasında sınıf farkının belli olmamasına özellikle vurgu yaparak, dışarıdan bakanların zengin, düşük gelirli ve yoksul öğrencileri görünüşlerine bakarak ayıramayacağını belirtmiştir. Öğrencilerin aynı görünüm ve durumda olmasının, onlar arasında birlik ve milli duygunun güçlenmesine katkı sağladığını ifade etmiştir. Bu yatılı sistemi gördükten sonra kendi ülkesindeki Müslümanlara yönelik okullarda da yapılacak en önemli şeyin, tüm öğrencilerin kıyafet biçimlerinin ve kullandıkları eşyaların tek tipleştirilmesi gerektiğini düşündüğünü belirten Şiblî, bu uygulamanın hayata geçirilmemesi durumunda okullarda milli ruh ve beraberliğin sağlanamayacağını savunmuştur.[182]

Yeni/Modern eğitimin gelişmesine ve yaygınlaşmasına rağmen, pek çok konuda hala eksiklikler olduğunu vurgulayan Şiblî, herhangi bir okulda hatta tüm şehirde bir ilmi çalışma derneğinin olmamasının öğrencilerin topluluk önünde konuşma fırsatını elde edememelerine neden olduğunu belirtmiştir. Seyyah, mezun öğrencilerin topluluk önünde herhangi bir konuda konuşma yapamadığını ve ders

[181] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 35.
[182] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 35-36.

veremediğini örnek göstermiştir. Bunlara ek olarak, yüksekokulların sadece payitahtta bulunmasını büyük bir eksiklik olarak görüp eleştirmiştir.[183]

Şiblî Numânî, seyahatnamesinde Mekteb-i Harbiyye, Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Mülkiyye gibi okullara özellikle detaylıca yer vermiş ve önemli eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin Mekteb-i Sultânî'den bahsederken şunları yazmıştır:

"Gerçek şudur ki binanın genişliği, bilimsel aletlerin çokluğu, eğitim kalitesi ve düzeni açısından tüm İstanbul'da bundan daha iyi bir özel okul yoktur. Üzücü kısım şudur ki burada yüksek sınıflarda eğitim görenler daha çok Hıristiyan öğrencilerdir, Müslümanların sayısı çok azdır. Şeyh Abdül Fettah Efendi'nin bana gösterdiği yıllık rapora göre üst derecedeki imtihanları geçenlerin çoğu Hıristiyan öğrencilerdi. Allah'a sığınırım, Hıristiyanların başarılarına haset etmiyorum ama Müslümanların geride kalmasından dolayı kesinlikle üzülüyorum."[184]

Seyyah daha sonra "Eski usul eğitim/Geleneksel eğitim ve Medreseler" başlığı altında önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Bir zamanlar Geleneksel eğitim modelinin en üst düzey ve en iyi kalitedeki eğitim modeli olduğunu belirten Şiblî, geleneksel eğitimin zamanla çok gerilediğini ve bozulduğunu ifade etmiştir. Seyyah, seyahati sırasında tüm iyi duygularını, umutlarını ve neşelerini yok eden şeyin geleneksel eğitim sisteminin çöküşü olduğunu yazmıştır.[185]

Şiblî, modern eğitim modelini de takdir etmekle birlikte Müslümanların milli birliğinin devam etmesi için eskiden beri süregelen geleneksel eğitim modelinin de mutlaka sürdürülmesi gerektiğini savunmaktadır. Ancak seyyah, bu düşünceyle birlikte geleneksel eğitimin gelmiş olduğu mevcut durumuyla Müslümanlara fayda sağlamadığını ve anlamsız olduğunu görerek ızdırap duyduğunu ifade etmiştir.[186]

Medrese öğrencilerin geçimlerini sağlamak için tatillerde İstanbul dışına giderek zekât topladıklarını ve topladıkları zekâtlarla bir sene boyunca geçimlerini sağladıklarını belirten Şiblî, öğrencilerin geçimlerini bu şekilde sağlama

[183] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 37.
[184] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 44.
[185] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 46.
[186] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 46.

yöntemlerinin üzücü olmakla kalmayıp aynı zamanda hayret verici olduğunu ifade etmiştir.[187]

Şiblî Numânî, medrese yapılarından bahsederken, belli başlı medreseler dışındaki medreselerdeki öğrencilerin odalarının basit, karanlık ve insan ruhunu daraltan mekânlar olduğunu ifade etmiştir. Seyyah tüm bu basitliklere rağmen, bu şekildeki yüzlerce eğitim yapısının hala ayakta kalmaları ve varlıklarını devam ettirmelerini Türklerin cömertliklerine bağlamıştır.[188]

Şiblî Numânî, geleneksel eğitim konusunda duyulan en büyük yakınmanın eğitim standartlarının düşük tutulması ve eğitim programlarının çok dar olması olduğunu belirtmiş, öğretim programlarında "edebiyat" diye bir şeyin adına dahi rastlanmadığını yazmıştır. Bazı hocalar ile görüşme fırsatı bulduğunu belirten Şiblî şu şekilde yazmıştır:

"Onlar o kadar öyle basit ve halk seviyesindeki meseleler hakkında sohbetler ediyorlardı ki hayrete düşmekle birlikte üzüntü duyuyordum."[189]

Bunlara ek olarak "Türklerde ilmi durum" başlığı altında, çeşitli ilim dallarında çok sayıda Türkçe kitap yazıldığı bilgisini vermiştir.[190]

Ayrıca Şiblî Numânî, Osmanlı'daki genel durumu değerlendirirken eğitim konusuna da değinerek şöyle bir eleştiri yapmıştır:

"Eğer ki saltanatın idaresi bir kenara bırakılırsa Müslümanların durumu pek sevindirici ve memnun edici değildir. Aksine şunu söylemek gerekir ki birçok konuda Hindistan'daki Müslümanlarla benzer durumdalardır. Sanatla hiç ilgileri yoktur, ticarette çok az yer alırlar, basit dükkânların sahipleri bile Yahudi ya da Hıristiyanlardır. Eski/geleneksel eğitim çok kötü bir durumdadır ve kötüye gitmeye devam etmektedir. Modern eğitimle ilgili yakınmalar Hindistan'da olduğu gibi burada da vardır. Eski tarz ve yeni tarz arasında hala rekabet vardır ve ikisi bir araya getirilerek bir orta yol bulunmamıştır. Geleneksel düşüncelere sahip kişiler

[187] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 46.
[188] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 47.
[189] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 47.
[190] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 47-52.

zamanın gidişatından bihaberdirler. Modern düşünceleri benimseyen kişiler de söyledikleri kadar yapmamaktadırlar. Ulusu; cesaret, gayret, heyecan, azim ve kararlılık yerine ümitsizlik kaplamıştır. Kişiler nasıl bir durum içinde yaşıyorsa ona razı durumdadır. Mevcut durum budur."[191]

Şiblî Numânî'den sonra Amritsarî de seyahatnamesinde Türklerin eğitim durumuna dair önemli eleştirilere vermiştir. Seyyah geleneksel eğitim modelinin Osmanlı saltanatının başlangıcıyla birlikte başladığını ve altı yüz yıldan beri medreseler ve camilerde devam ettiğini belirtmiş, zamanla bu tarz eğitimin kalitesinin azaldığını ve içinde bulunduğu dönemde en kötü durumda olduğunu yazmıştır.[192]

Amritsarî'nin gözlemleri de Şiblî Numânî ile örtüşmektedir, Seyyah, geleneksel eğitim gören öğrencilerin yeme içme gibi temel ihtiyaçlarının vakıf gelirleriyle, diğer eksikliklerin ise zekât veren ya da hayırsever insanların yardımlarıyla karşılandığını yazmıştır. Seyyah, öğrencilerin konakladığı mekânların genellikle köhne, dar ve karanlık olduğunu, bir odada birçok öğrencinin zorluk içinde yaşadığını belirtmiştir. Ayrıca, eğitimin genellikle camilerde verildiğini, camilerden ayrı yapılmış dersliklerin binalarının içler acısı durumda olduğunu ifade etmiştir.[193]

Amritsarî, medrese yapılarından bahsederken Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı medresenin İstanbul'daki diğer medreselerden daha geniş olduğunu ve bu yapılanmanın sultanın dini bilincin bir göstergesi olduğunu vurgulamıştır.[194]

Amritsarî, medreselerde verilen eğitime dair Şiblî Numânî'nin de bahsettiği gibi edebiyata önem verilmemesine dikkat çekmiş, tarih ve coğrafya gibi derslerin adını dahi bilen kimse olmamasını eleştirmiştir.[195] Mısır'daki Ezher ile kıyaslama yaparak Ezher'in eğitim, talebelerin yaşam şartları ve konaklama mekânları açısından İstanbul'daki medreselerden çok daha iyi durumda olduğu yorumunu

[191] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 6.
[192] Amritsarī **a.g.e.**, s. 178.
[193] Amritsarī **a.g.e.**, s. 178-179.
[194] Amritsarī **a.g.e.**, s. 179.
[195] Amritsarī **a.g.e.**, s. 179.

yapmıştır.[196] Bunlarla birlikte seyyah, İstanbul medreselerinde Arapça sohbet edebilme becerisine sahip çok az kişiye rastladığını belirtmiştir.[197]

Amritsarî, Modern eğitim modelinden bahsederken, içinde bulunduğu dönemin 60 yıl öncesine kadar Türklerin dikkatinin tümüyle okuma-yazma üzerine olduğunu, Batı dillerini öğrenmeye ise hiç ilgi göstermediklerini, ilgi gösteren az sayıda kişinin ilgisinin yabancı devletlerle olan yazışmaların Fransızca olması sebebiyle bir işe yarar düşüncesiyle Fransızca ile sınırlı kaldığını ancak, Sultan II. Mahmud dönemiyle birlikte Batı ilimleri ve sanatlarının Türklerin gündemine geldiğini ve bu dönemde Batı ilimleri ile Batı dilleri öğrenme şevkinin arttığını ifade etmiştir. Sultan II. Mahmud'un ordunun eğitimi için ilk modern kolej olan Mekteb-i Harbiyye'yi açtığı bilgisini vermiş ve eğitim alanındaki gelişmelerin II. Abdülhamid döneminde de devam etmesine dikkat çekmiştir.[198]

Amritsarî, Osmanlı topraklarında eğitim amaçlı iptidai, rüştiye ve idadi olmak üzere üç çeşit eğitim kurumu olduğunu belirtmiştir. İptidailerin eğitim süresinin 2 yıl olduğunu, müfredatta Kur'an-ı Kerim, Türkçe okuma-yazma ve başlangıç düzeyde matematik gibi derslerin yer aldığını belirtmiştir. Rüştiye ve İdadilerin eğitim sürelerinin üçer yıl olduğunu, bu okullarda, Türkçe, Arapça, Fransızca, coğrafya, ticaret usulleri gibi derslerinin verildiğini, Arapça ve Fransızca dışında verilen tüm derslerin Türkçe işlendiğini yazmıştır.[199]

Rüştiye ve İdadilerin Harbiyye ve Mülkiyye olmak üzere iki çeşit olduğunu, iptidai eğitimini tamamlayan öğrencilerin bu okullardan birini tercih etmesi gerektiğini belirtmiş, öğrencilerin hangi ilim veya sanata meyilli olduğunu seçerek bu doğrultuda farklı mekteplere gidebileceğini yazmıştır.[200]

Amritsarî, bu mektepler arasında Mekteb-i Tıbbiyye, Hendese-i Mülkiyye Mektebi, Mektebü'l-Hukuk, Mekteb el-Bahriyye, Mekteb-i Sanâyi-i Şâhâne, Mektebü'l-Lisan gibi okulların olduğunu belirtmiş, bu okullarda Avrupa ülkelerinin köklü okullarının programlarında dahil olan derslerin okutulduğunu yazmıştır.

[196] Amritsarî **a.g.e.**, s. 179-180.
[197] Amritsarî **a.g.e.**, s. 180.
[198] Amritsarî **a.g.e.**, s. 180-181.
[199] Amritsarî **a.g.e.**, s. 181.
[200] Amritsarî **a.g.e.**, s. 182.

Türkçe ve Fransızca eğitiminin gelişmiş durumda olduğunu ve dönemin denizle ilgili terakkilerinin önemli kısmının İngiltere'de olduğu için Mekteb-i Bahriyye'de İngilizce eğitimine özel önem gösterildiğini belirtmiştir.[201]

Amritsarî, Yüksek okullardan bahsederken İstanbul'da Mektebi Harbiyye, Mekteb-i Mülkiyye, Mekteb-i Sultânî olmak üzere üç yüksek okul olduğunu ve bu okulların Türklerin askeri ve devlet yönetimi ile ilgili kabiliyetlerini arttırmak için kurulmuş olduğunu ifade etmiştir. [202]

Amritsarî yukarıda zikredilen okullar dışında Şiblî Numânî'nin de bahsettiği Arap kabilelerinin eğitimine yönelik özel bir okul olan Aşiret mektebinden bahsetmiştir. Seyyah Türkiye'nin tüm büyük şehirlerinden Arap kabilelerine mensup çocukların çağrıldığını ve bu okulda eğitim gördükleri bilgisini vermiştir. Yetim çocukların eğitimi için kurulmuş Darüşşafaka'dan da bahsetmiş, bu kurumun Sultan Abdülhamid Han'ın yoksulları sevgisi ve ilme olan ilgisinin bir örneği olduğunu ifade etmiştir. Seyyah, Darüşşafaka'nın tüm masraflarının sultanın şahsi gelirleriyle karşılandığını belirtmiştir. Bu eğitim kurumunu ziyaret etme imkânı bulan Amritsarî şunları yazmıştır:

"Dostum Halis Efendi bu mektepte de bir saat ders vermeye giderdi. Onun vasıtasıyla benim de bu yetimhaneyi görme ve ayrıntılı durumunu keşfetme fırsatım oldu. Mekân son derece güzeldir. Öğrencilerin kaldıkları yerlere, yiyeceklerine ve kıyafetlerine bakıldığında orta halli zenginlerin çocukları oldukları sanılır." [203]

Amritsarî, medreselerde okuyan öğrencilere günlük olarak yiyecek verildiğinden bahsetmiştir. Bununla birlikte Ramazan ayının tatil zamanı olduğunu belirtmiş öğrencilerin Ramazan ayı boyunca İstanbul dışındaki köylere kasabalara gidip zekât ve hayır gelirleri topladıklarından ve bu şekilde yıl boyunca geçimlerini sağladıklarından bahsetmiştir.[204]

Seyahatnamesinde eğitim konusuna genişçe yer veren Munşî Mahbub Alem, Sultan II. Mahmud ile başlayan modernleşmenin Sultan Abdülmecid ve sonrasında

[201] Amritsarī **a.g.e.**, s. 182-183.
[202] Amritsarī **a.g.e.**, s. 183.
[203] Amritsarī **a.g.e.**, s. 184-185.
[204] Amritsarī **a.g.e.**, s. 178-179.

II. Abdülhamid devrinde de devam ettiğine değinmiş, Türkiye'de eskil/geleneksel medreseler ve yeni/modern mektepler olduğundan bahsetmiştir. Seyyah, mekteplerde modern eğitim verildiğini matematik ve bilim gibi dersler öğretildiğini yazmıştır. Mekteplerde eğitim alan öğrencilerin devlet memurluğu ve askeri alanda çalışma imkanları varken medreselerde eğitim alanların kadı, imam, müftü gibi meslekler edinme imkanlarının olduğunu yazmıştır. Modern eğitimin günden güne gelişmekte olduğunu belirtirken geleneksel eğitimin gerilediğini ifade etmiştir. [205]

Mahbub Alem, geleneksel eğitimden bahsederken camilerin büyük kubbeleri altında öğrencilere tefsir, hadis, fıkıh usulü, mana ve diğer derslerin verildiğini yazmıştır.[206] Mekteplerden bahsederken de iptidai, rüştiye ve idadi olmak üzere 3 seviye okul olduğunu, bu okullarda modern eğitimin yanında mutlaka dini eğitim de verildiğini belirtmiş, gayrimüslim çocuklar için dini eğitimin zorunlu olmadığını eklemiştir. Bunlarla birlikte, payitaht ve saltanatın diğer bölgelerinde gayrimüslimler için ayrı okullar olduğundan bahsetmiştir.[207]

Mahbub Alem, de iptidailerden mezun olan öğrencilerin devlet memurluklarında ya da askeri alanda çalışmak istediklerine dair verdikleri karar doğrultusunda Mülkiyye ya da Harbiyye okullarına gitmek için seçim yaptığından bahsetmiştir.[208]

Seyyah payitahtta çeşitli ilim ve sanat dallarının okutulduğu kolejler olduğundan da bahsetmiş, bu eğitim kurumlarından mezun olan gençlerin devlet veya askeriyede yüksek rütbelerde görev alabildiklerini ifade etmiştir. Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne, Mekteb-i Sanâyi-i Şâhâne, Mekteb-i Sultânî, Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne, Mektebi Bahariyye-i Şâhâne gibi okulların da içinde yer aldığı bir liste sunmuş ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki okulların müfredatlarına dair son derece detaylı bilgiler vermiştir.[209]

Seyyah, II. Abdülhamid devrinin gelişmelerinin sadece askeri ve mali düzenlemelerle kısıtlı kalmadığını belirterek şu şekilde yazmıştır:

---

[205] 'Ālem**, a.g.e.**, s. 701-702.
[206] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 704.
[207] 'Ālem **a.g.e.**, s. 705.
[208] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 705.
[209] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 705-713.

"Abdülhamid devrinin gelişmeleri sadece askeri düzenlemeler ve mali düzenlemelerle kalmamıştır. Bu mübarek devirde eğitim alanında yapılan düzenlemeler önceki devirlerde görülmemiştir."[210]

Şeyh Abdülkadir'in seyahatnamesinde de Türklerin eğitim durumuna dair son derece önemli bilgiler yer almaktadır. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Mekteb-i Sultânî, Darüşşafaka ve Dâru'l-Hayr-ı Âlî okullarını gezdiğini belirten Şeyh Abdülkadir, Türkiye'deki eğitimi Avrupa ve diğer İslâm ülkeleriyle mukayese ederek şu şekilde bir değerlendirme yapmıştır:

"Maalesef İstanbul'da bulunduğum süreçte burada okullar tatildi. Mekteb-i Sultânî, Darüşşafaka ve Dâru'l- Hayr-ı Âlî gezebildiğim üç okul oldu. Türkiye'de eğitimi iki yönden ele alabiliriz. Birincisi Avrupa ile mukayese ederek. İkincisi diğer Asya ülkeleri ya da İslâm devletleri ile mukayese ederek. Avrupa devletleri ile karşılaştırdığımızda Avrupa'nın hayli gerisinde olduğunu görmekteyiz. Avrupalı devletler üniversite ve kolejler kurmuşlardır. İstanbul'da hala bir üniversite yok. Elbette farklı alanlarda çeşitli kolejler var. Onlar da çok yeni, daha önce bunlar bile yoktu. Asya ile mukayese ettiğimizde ise hiçbir Asya devletinde ya da Müslüman devlette eğitimin İstanbul'daki kadar gelişmiş olmadığını görürüz. Osmanlı devletinde 30 yıl içinde eğitim ve pek çok alanda ciddi ilerleme oldu. Pek çok alanda kolejler açıldı. Bu kolejlerin birleşip üniversite kurulması zor değildir."[211]

Türkçede medrese ve mektep arasında bir ayrım olduğunu belirten Abdülkadir, diğer seyyahların gözlemleriyle örtüşür şekilde medreselerde okuyan talebelerin durumu hakkında eleştirel bir biçimde şunları yazmıştır:

"Türkçede medrese ve mektep arasında fark vardır. Modern eğitimin verildiği yerlere mektep, Arapça ve İslâmi ilimlerin okutulduğu yerlere ise medrese denilir. Medreseler çoğunlukla camilerle birlikte anılır. Her büyük caminin yanında bir medrese bulunur. Talebelerin masrafları da çoğunlukla bu camilerin vakıflarından karşılanır. Kimi yerde bu gelirler talebeler için yeterli olmaz. O yüzden de tatillerde ya da özellikle ramazanda talebeler köylere giderek zekât toplarlar ve

[210] ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 821.
[211] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 118-119.

eğitimlerini bu şekilde tamamlarlar. Böyle büyük bir İslâm ülkesinde dini ilimler talebelerin masraflarını bu şekilde karşılıyor olması hayret verici bir durumdur. Çünkü bunlardan bazıları ileride imtihanlardan geçerek kadı ya da müftü olacaklar. Kendilerini geliştirip hâkim olabiliyorlar. Şeri mahkemelerde avukat olabiliyorlar. Bu tabakanın âlim ve büyüklerinin iktidarını korumak için medreselere bütçe ayrılması ve talebelerin para ya da zekât isteme zilletinden kurtarılması çok daha iyi olacaktır."[212]

Şeyh Abdülkadir, medreselerde ve mekteplerde verilen eğitime dair şunları yazmıştır:

"Medrese eğitimleri bizim ülkedeki eğitimle benzer durumdadır. Arapça, Farsça öğretiliyor. Hadis ve fıkıh dersleri de var… Modern eğitim ise iptidai, rüştiye ve idadi olmak üzere üç aşamalıdır. Bu Hindistan'daki Primary, Model ve High School ile benzeşir. İdadi okullardan Mekteb-i Sultânî en büyüğüdür. Çoğu Avrupa dili buralarda öğretilir ve hangi dili öğreneceklerini öğrenciler kendileri seçerler. Çoğu Fransızcaya meyillidir. Sonrasında Almanca. Çok az İngilizce öğrenen de vardır. Klasik ilimlere aşinalık burada kazanılır. Öğrenciler buradan mezun olduktan sonra ilgileri doğrultusunda kolejlere giderler. Bazıları ileri eğitim almadan resmi dairelerde memuriyeti seçer. Yüksek rütbeli memuriyet isteyenler Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'ye, avukat olmak isteyenler Mekteb-i Hukuk'a, doktor olmak isteyenler Mekteb-i Tıbbiyye'ye giderler. Doktorluk ilminde Osmanlılar oldukça ileri düzeydeler. İstanbul'da tıp mektebinden mezun olan birinin bilgi düzeyi Avrupa'nın saygın ve modern tıp okullarında okuyanlardan az değildir. Kullanılan aletlerin hepsi günceldir." [213]

Şeyh Abdülkadir, Mekteb-i Sultânî'yi ziyaret ettiğinde tatil dönemine denk geldiği için birçok öğrencinin olmadığını sadece 200 civarı öğrenci olduğunu belirtmiş, bu okulda her din ve milletten öğrencinin eşit şartlar altında eğitim gördüğünü ifade etmiştir. Darüşşafaka'nın eğitim açısından Mekteb-i Sultânî ile aynı olduğunu yazmış, aralarındaki farkın Darüşşafaka'nın yetim çocuklara yönelik bir okul olması olduğunu belirtmiştir. Bu okulun yaklaşık 800 talebesi olduğunu ve

[212] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 119-120.
[213] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 120-121.

hepsinin masraflarının okul tarafından karşılandığını ifade etmiştir. Ayrıca Darüşşafaka'da genel derslerin yanında telgraf eğitimi de verildiğini, mezun öğrencilerin postaneler ve polis merkezlerinde çalışabildiklerini yazmıştır. [214]

Şeyh Abdülkadir, güzel sanatlar mektebi olan Mekteb-i Sanâyi-i Nefîse-i Şâhâne'den bahsederken şunları yazmıştır:

"Osmanlılar için tamamen yeni bir alan. Ancak öğrencilerin çalışmalarından Osmanlıların güzel sanatlarda da kolaylıkla ilgilenebildikleri anlaşılmaktadır. Avrupalılar Türklerin savaşçı olduğunu ve sadece savaşta başarılı olduğunu düşünürler. İşte bu mektep bunun yanlış bir düşünce olduğunu göstermektedir."[215]

Şeyh Abdülkadir, seyahatnamesinde "Osmanlıların Genel Durumu" başlığı altında Eğitim alanında katedilen gelişmelere rağmen Osmanlı'nın yine de Avrupa'nın gerisinde olduğunu düşündüğünü şu şekilde belirtmiştir:

"Gördük ki, Türklerin mevcut eğitim durumu çok iyi bir seviyede olmasa da çok kötü durumda da değildir. Eğitim çok üst düzeyde, geniş kapsamlı olmasa da bir süredir ülkenin her yerinde devam etmektedir ve her alanda dersler müfredatta mevcuttur… Modern tıp alanında Osmanlılar kayda değer biçimde gelişmektedir, sanat eğitimi de birçok yerde verilmektedir. Güzel sanatlara da yönelmiş durumdalar. Harbiye eğitimi oldukça iyidir. Bahriyye'nin de bir okulu mevcuttur. Tüm bunların neticesinde şu görülmektedir ki Türkler az da olsa gelişme kaydediyorlar. Bu gelişmenin hızı çok yavaştır ve gelişme yarışında kendi komşu ülkeleriyle aynı seviyede değiller. Ancak bu yavaşlığın suçunu Türklere atamayız. Yürürlükte olan yönetim şekliyle gelişmelerinin hızlı olması mümkün değildir. Son derece sert kanunlar ile kısıtlanıyorlar. İstanbul'da dini toplantılar dışında terakki için hiçbir ilmi, kültürel ya da siyasi oturum yapılmıyor, yapılamaz da. Ulusal topluluklar dahi yoktur. Hatta sadece ticari amaçlı bir büyük şirket kurulmasına izin verilmesi dahi zordur. Hükümetin onlara şüpheli yaklaşmaması mümkün değildir. Bu

[214] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 121-122.
[215] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 126.

durumda Osmanlıların sınırlı gelişmesi ve diğer Avrupalı milletlerin karşısında zayıf durumda olması şaşılacak bir durum değildir."[216]

4.2.2. Kadınların Eğitimi

Hint alt kıtasından gelen seyyahların gözlemlerinde, II. Abdülhamid döneminde eğitim almamış bir kadına rastlamanın oldukça zor olduğuna dikkat çekilmiştir. Bazı Osmanlı kadınları, sadece okuryazar olmakla kalmayıp gazetelerde yazılar yazmış ve kitaplar yayımlamışlardır. Seyahatnamelerde erkeklerin eğitimine verilen önem kadar kadınların eğitimine de önem verildiğine ancak bu iki grup arasında bazı farklılıklar olduğuna değinilmiştir. Özellikle varlıklı aileler kızlarını Avrupalı kızlar gibi eğitimli yetiştirmek için Avrupa'dan özel hocalar getirterek evde özel dersler aldırmışlardır. Bu kızlar, Almanca ve Fransızca gibi dilleri ileri düzeyde öğrenmiş ve bu dillerin edebiyatlarına derinlemesine vakıf olmuşlardır. Bu eğitim anlayışı sayesinde, Osmanlı kadınlarının eğitim hususunda diğer İslâm coğrafyasındaki kadınlardan daha üstün bir konuma geldiği vurgulanmıştır.

Türklerin medeniyet ve ilerlemelerinde takdir ve taklit edilmeye en layık olan şeyin kadınların eğitimi ve toplum içindeki davranışları olduğunu belirten Şiblî Numânî, Türk kadınlarının eğitim görmüş kimseler olduklarını vurgularken bu kadınların utanmazlıkta, edepsizlikte, gereksiz özgürlükte, namahrem erkeklerin karşısında dans etmek konularında eğitim almadıklarını yazar. Şiblî Numânî, Türk kadınlarının örtünmeye bağlı olduklarından, cahil ve dünyadan habersiz olmadıklarından bahsetmiş, şerefli ailelerin tesettüre uygun kıyafetler giyen kız çocuklarını okula ya da dışarıya göndermekte bir sakınca görmediklerini belirmiştir.[217]

Osmanlı topraklarında kız çocuklarının eğitim görmesi için resmi ve özel okullar olduğundan bahseden Numânî, bu okullarda verilen dersler arasında Fransızca dersi de olduğunu ve bazı okullarda müzik eğitimi de verildiğini yazmıştır. Kadın öğretmen yetiştirmek için bir okul kurulmuş olduğundan ve okulun müdiresi olan Refika Hanımın yüksek tahsil görmüş çok eğitimli bir kadın olduğundan hatta kendisine sultan tarafından ikinci dereceden nişan ile lütfedildiğinden bahsetmiştir.

[216] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 179-180.
[217] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 76.

Bunun haricinde sanat okulları listesinde çok yüksek düzeyde bir okul olduğunu, bu okulun bir de yatılı yurdu olduğu ve yatılı idaresinin başında Fransız bir hanım görevli olduğunu yazmıştır. Diğer bir büyük bir kız sanat okulunun da Üsküdar'da olduğu ve müdiresinin Hayriye Hanım olduğu bilgisini paylaşmıştır. Seyyah Osmanlı toplumunda eğitim almış kadınların yaygın olduğunu şu ifadelerle belirtmiştir:

"Bu okullar sayesinde eğitim o kadar yaygınlaşmıştır ki bu dönemde eğitim almamış bir kadına rastlamak zordur. Birçok kadın metin yazarlığı yapıyor ve meşhur gazetelerde yazıları yayınlanıyor. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım meşhur bir yazardır ve bugünlerde 'İslâm Kadınları' adında son derece güzel bir kitabı yayınlanmıştır. Bu kitap Arapçaya tercüme edilmiş ve Beyrut'ta basılmıştır. Bu şekilde eğitim görmüş başka kadınlar da vardır." [218]

Kadınların gezip dolaşma konusunda genel bir özgürlükleri olduğunu, her tabakadan kadının çarşıya, pazara, mesire alanlarına gittiklerini, davetlere ve bilimsel oturumlara katıldıklarını yazan Şiblî Numânî, kadınların bu özgürlüklerine rağmen tedbirli davranmayı elden bırakmadıklarını belirtmiş, her toplantıda kadınlar ve erkeklerin ayrı ayrı oturduğunu, hiçbir kadının çok mecburi durumlar dışında yabancı erkeklerle konuşmadığını yazmıştır.[219]

Türk kadınlarının eğitim alanında gelişmiş olduklarını vurgulayan bir diğer seyyah Amritsarî ise seyahatnamesinde "Kadınların Eğitimi" başlığı altında şunları yazmıştır:

"Türk kadınları kıyafet ve özgürlük konularında kat ettikleri gelişmeler ile birlikte ilmi kabiliyetlerde de görünür bir başarı elde etmişlerdir. Türkçeyi iyi bir şekilde okuyup yazabilirler. Varlıklı bir aileye mensup kadınlar Fransızca da bilirler. Bazı kadınlar okuryazarlıkta o kadar gelişmişlerdir ki gazetelerde yazılar ve kitaplar yazarlar. Bazı kadınlar o kadar kabiliyetlidir ki kocalarının işlerini idare ederler. Onların malları ile ilgili düzenlemeleri büyük bir bilgelikle ve maharetle yaparlar. Bu kadınların kocaları ev ile ilgili işlerden bağımsız olup saltanat işleri ile meşgul olurlar." [220]

---

[218] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 76.
[219] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 76.
[220] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 175.

Diğer seyyahlar gibi kadınların eğitimi hususunda Türk hükümeti tarafından çok iyi bir düzenleme yapıldığını ve böylece saygın ailelerin kız çocuklarını okula göndermekten çekinmediklerini belirten Amritsarî, bu okullardan şu şekilde bahseder:

"Bu okullarda Türkçe, Fransızca, matematik ve coğrafya eğitimi verilmektedir. Bazı okullarda musiki ve resim eğitimleri de verilmektedir. Bu okullara giden kızların 10 yaşına kadar yüzlerine peçe örtme zorunluluğu yoktur. Onlar bu dönemde babalarıyla birlikte parklara gezmeye de giderler. Evden okula kadar kaygısızca gidip gelirler. Varlıklı ailelerin kızlarına ise okula gidip gelirken Habeşli bir köle de eşlik eder."[221]

Amritsarî, varlıklı ailelerin kız çocuklarının eğitimi ve evlerdeki Fransız bakıcıların Türk kadınlarına etkisi üzerine şunları yazmıştır:

"Çoğunlukla varlıklı ailelerin evlerinde çocukların eğitimi için Fransız bakıcılar çalışır. Bu bakıcılar aracılığıyla Fransızca ve Avrupalı ulusların gelenek görenekleri kitabi eğitim olmadan onlara geçmektedir. Muhtemelen bu hizmetlilerin varlığı Türk kadınlarının Avrupai kıyafetlere rağbet etmesine sebep olmuştur. Her ne kadar bu kültür Türk evlerinde artmaya devam etse de ev düzeninde ve çocukların yetiştirilmesi konularında Türk kadınları takdire layıktır. Benim edindiğim malumatlara göre Türk kadınları ilmi kabiliyetler ve evlerini çekip çevirme açısından Mısırlı kadınlardan daha ileri seviyedelerdir." [222]

Mahbub Alem de seyahatnamesinde kadınların eğitimine dair bilgiler vermiştir. Kadınların eğitimlerinin de erkeklerin eğitimleri gibi çok kaliteli bir şekilde düzenlendiğini belirten seyyah hem payitahtta hem de memleketin birçok yerinde özel ve devlet eğitim kurumlarının mevcut olduğunu yazmıştır. Seyahatnamesinde kadınlara eğitim veren iptidai ve rüştiye okullarındaki müfredat hakkında oldukça detaylı bilgiler yer almaktadır. Bu okullarda okutulan derslerden bahsederken Türk kadınlarının örtünmeye bağlı olmalarına rağmen aldıkları eğitim sayesinde dışarda olan her şeye vakıf oldukları olduğu düşüncesinde olduğu

[221] Amritsarî, **a.g.e.**, s. 176.
[222] Amritsarî, **a.g.e.**, s. 176.

anlaşılmaktadır. Seyyah bunlarla birlikte kadınlara yönelik okullarda verilen ve ev düzenini konu alan dersin kadınlar için en önemli ders olduğunu yazar ve Hindistan'daki kız okullarında da bu dersin müfredata dahil edilmesini arzu ettiğini belirtir.[223]

Seyahatnamesinde Osmanlı kadınlarının eğitimi konusuna yer veren bir diğer seyyah Şeyh Abdülkadir de "Kadınların Eğitimi" başlığı altında şunları yazmıştır.

"Çocukların terbiyesini gördükçe, onları yetiştiren anneler ve kız kardeşlerin ne kadar eğitimli olduğu sonucu çıkmaktadır. Erkeklerin eğitimine önem verildiği gibi kadınların eğitimine de önem verilmektedir. Ancak elbette arada farklar vardır. Genellikle kız okullarında okutulan dersler bizim yüksek eğitimde okutulanlara eşdeğer görülmelidir. Dokuma, dikiş, nakkaşlık ve musiki dersleri diğer derslerin yanında verilmektedir. Bundan daha üst seviyede bir eğitim için kız çocuklarına yönelik herhangi bir kolej ya da medrese yoktur. Ancak kızlarını Avrupalı kızlar gibi eğitim almış şekilde yetiştirmek isteyen varlıklı kimseler Avrupa'dan hocalar getirerek kızlarına evde özel eğitim aldırırlar. Bu kızlar Almanca ve Fransızcayı ileri düzeyde öğrenirler ve bu dillerin edebiyatlarına da iyi derecede vakıf olurlar." [224]

Şeyh Abdülkadir, okul yöneticisi bir dostunun evinde bir hanım öğretmen ile görüşüp onun bilgisini ölçme fırsatı edindiğini ve görüşmesinin sonucunda vardığı Osmanlı'da eğitimin emin ellerde olduğuna dair düşüncesini şu şekilde yazmıştır:

"*Bir gün bir dostumuzun evindeyken medreseden mezun olmuş bir kızın eğitim seviyesiyle ilgili tesadüfen bilgi sahibi olma fırsatım oldu. 2 yıl önce medreseden mezun olmuş. Şimdi kızlara eğitim veren bir medresede ikinci öğretmenlik yapmaktadır. O gün yaşlı annesiyle birlikte ahbabımızın evine gelmişti. Arkadaşım okulun yöneticisiydi o yüzden bir iki konu hakkında görüşmek için buraya gelmişti. Transkripti de yanındaydı. Ahbabımız genç kızın hangi dersleri okuyarak mezun olduğunu gösterdi. Tarih, coğrafya, matematik, Arapça, Farsça ve Fransızca derslerini görmüştü. Belge üzerinde görmüştü ama bunlara ne kadar vakıftı. Arkadaşım bunu anlamak için öğretmen ve annesini yukarı davet edelim dedi. Ben de*

[223] ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 723-725.
[224] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 157.

şaşırarak mahrem olduklarını ve nasıl yukarı çıkacaklarını sorunca, annesinin zaten yaşlı olduğunu ve peçe zorunluluğu olmadığını, öğretmen hanımın da bekar olduğu için peçe zorunluluğu olmadığını söyledi. Benim bu hükümden haberim yoktu. Ben daha önce çarşıda pazarda peçesiz kadınları görünce onların tesettüre dikkat etmediklerini düşünüyordum. Meğer burada bekar kızlar nikap takmak zorunda değillermiş. Öğretmen Hanım ve annesi yukarı geldi. Ben de rahatsızlık verdiğim için özür dileyerek amacımızın herhangi bir imtihana tabi tutmak değil, İstanbul'daki kadınların eğitiminin durumunu anlamak olduğunu söyledim. O da hangi ders ile ilgili soru sormak istersem sorabileceğimi, sorularıma bilgisi dahilinde cevap vereceğini söyledi. Matematikten bir soru sorduk, bizim önümüzde kara tahtada çözdü. Arapça bir ibare yazdırdık ve tercümesini yaptırdık. Sonra Farsça birkaç kelime sorduk. Ardından da Fransızca. Coğrafya için Hindistan'dan bir iki yer ismi sordum. Arkadaşım Osmanlı Tarih ile ilgili birkaç soru sordu. Onları da bildi. Ne sorduysak hepsine cevap verdi. Ona teşekkür ettik ve kabiliyetlerini takdir ettik. Tüm öğretmenlerin memurluğa başlamadan önce transkriptte yazılı bu dersleri almaları gerektiğini öğrendim. Buna inanıyorum ki İstanbul'da kız çocuklarının eğitimi emin ellerdedir."[225]

Seyyah, seyahatnamesinde Fransızca eğitimi aldıktan sonra Fransa'ya kaçan iki genç kız ile ilgili olaya yer vermiş ancak Fransızca öğrenen her genç kızın aynı eğilimleri göstermediğine şu şekilde değinmiştir:

"Geçen senenin başlarında İstanbul'da hoş olmayan bir olay meydana gelmişti. Babası son derece saygın olan iki genç kız Fransız öğretmenden ders alıyordu. Özgürlük sevdaları için Fransa'ya kaçtılar. Belki de Fransa'daki özgür yaşam tarzı hakkında yazılar okuyunca tesettürlü kalmak onlara zor gelmişti… Elbette Fransızca öğrenen her genç kız böyle değil. Burada çok fazla Fransızca eğitimi alan kız vardır. Onlar eşlerine ve anne babalarına sadık kadınlardır. Şurası kesindir ki tıpkı Hindistan'dakiler gibi İstanbul'da eğitimli pek çok aile özgürlük istiyor. Avrupalılar gibi eşini alıp birlikte dışarı çıkabilmek istiyorlar."[226]

[225] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 157-159.
[226] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 159-160.

Şeyh Abdülkadir, Osmanlı kadınlarını eğitim konusunda diğer İslâm ülkelerindeki kadınlardan üstün olduğuna dair düşüncesini şu satırlarla belirtmiştir:

"Osmanlı kadınları kitaplara ek olarak gazete ve dergi de satın alıp okurlar. Şu bir gerçek ki eğitim hususunda Osmanlı kadınları dünyada diğer İslâm coğrafyalarındaki kadınlardan daha üstünler."[227]

Seyahatnamesinin önsözünde Asyalıların herhangi bir Avrupalıyla eşit konuma gelebilmesinin ancak kadınların eğitimiyle mümkün olabileceğini vurgulayan Nazlı Rafia, seyahati sırasında İstanbul'da yaşayan Türk aileler ile görüşme fırsatı bulmuştur. Nazlı Rafia'nın Türk ailelerine yaptığı ziyaretler sırasında beraberinde olan Atiye Feyzi'nin Türk kadınları ile ilgili gözlemlerine de seyahatnamede rastlamaktayız. Atiye Feyzi, evlerine misafir oldukları kadınların kibar, şık ve iyi eğitimli olduğunu fakat dünyada yaşananlardan çok da haberdar olmadıkları ve yakın dönem olayları hakkında pek bilgi sahibi olmadıkları kanısına varmıştır.[228] Nazlı Rafia da kendisini sıcak bir şeklide karşılayan ve sohbet etme imkânı bulduğu bir hanım hakkında son derece kibar ve iyi eğitim almış olmasına rağmen Osmanlı toplumundaki kadınların erkeklerle aynı ortamlarda bulunamamalarından dolayı bir mahcubiyete sahip olduklarını düşünmektedir.[229]

4.2.3. Kütüphaneler

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, Osmanlı topraklarına yaptıkları seyahatlerde, özellikle İstanbul'daki kütüphaneler hakkında gözlemlerini detaylı bir şekilde kaleme almışlardır. Bu seyahatnamelerde öne çıkan hususlar, İstanbul'un Arapça yazılmış eserlerin en kapsamlı merkezi olarak tanımlanması ve kütüphanelerinin koleksiyonlarının kalitesi ile diğer İslâm beldelerinden üstün olduğunun belirtilmesidir. Nitekim, İstanbul kütüphanelerinde bulunan kadim el yazması kitapların diğer İslâm beldelerindeki kopyalarından daha eksiksiz ve hatasız olduğu vurgulanmıştır.

---

[227] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 161.
[228] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 251.
[229] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 281.

Seyyahların aktarımlarına göre Hindistan kütüphanelerinde daha fazla kitap bulunmaktadır ancak, İstanbul kütüphanelerinin üstünlüğü, kitapların kalitesi ve niteliği bakımındandır. Seyyahlar, İstanbul kütüphanelerinde İmâm Gazzâlî, İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî ve Fârâbî gibi dünyaca ünlü filozof ve ilim insanlarının eserlerinin, başka hiçbir yerde bulunamayacak kadar çok sayıda mevcut olduğunu belirtmişlerdir.

Seyahatnamelerde sık sık Osmanlı kütüphanelerinin Doğu ilimlerine dair diğer İslâm coğrafyalarında nüshalarına rastlamanın zor olduğu nadir el yazması eserlerle zengin olduğunu vurgulanmaktadır. Ancak, kütüphanelerin nadir ve eşsiz koleksiyonlarına rağmen neredeyse tamamen kimsesiz gibi bırakıldığı ve yeterince değer verilmediği de üzüntüyle ifade edilmiştir.

Seyyahlar, Türklerin kütüphanelere verdiği önemi ve kitapların özenle korunduğu bir ortamın oluşmasına olanak sağladığını belirtilirken, bazı kütüphanelere hakkettiği değerin verilmemesini ve gelen az sayıda ziyaretçinin vasat ders kitaplarını okuyup ayrılmasını da eleştirmişlerdir.

Türklerin ilim alanında gurur duyulacak en önemli başarılarının kütüphaneler olduğunu vurgulayan Şiblî Numânî, seyahatnamesinde "Kütüphaneler" başlığı altında Osmanlı kütüphanelerini detaylı bir şekilde ele almıştır. Hindistan, Arabistan, Mısır, Şam, Fas ve İran kütüphaneleri hakkında derinlemesine bilgi sahibi olan seyyah, tüm İslâm dünyası arasında İstanbul'u Arapça yazılmış eserlerin en kapsamlı merkezi ifade olarak etmiştir.[230]

Şiblî Numânî, seyahatnamesinde İstanbul'daki kütüphaneler hakkında şu şekilde yazmaktadır:

"Bu şehirdeki tüm kütüphanelerin sayısı 45'tir. Saraydaki son derece kadim olan Sultan Kütüphanesi de bu kütüphanelere dahildir. Bu kütüphanelerde yer alan kitapların toplam sayısı 85 bindir. Gerçi bu sayı çok büyük bir rakam değildir; Hindistan'da bundan daha fazla kitap bulunmaktadır. Ancak, Konstantiniyye'deki kütüphanelerin daha üstün olmasının sebebi, kitapların kalitesi ve niteliği

[230] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 53.

bakımındandır. Bu kütüphanelerden bazılarının adları aşağıda yazılıdır: Ayasofya Camii Kütüphanesi, Beyazıt Camii Kütüphanesi, Yol Camii Kütüphanesi, Eski Hamidiye Kütüphanesi, Şeyhü'l-İslâm Âşir Efendi Kütüphanesi, Nakibü'l Eşraf Esad Efendi Kütüphanesi, Fatih Camii Kütüphanesi, Yeni Hamidiye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Laleli Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, Köprülü Mehmet Paşa Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, Selimiye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Kütüphanesi, Kadızade Sultan Mehmed Kütüphanesi, Valide Sultan Camii Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kütüphanesi, Mihrişah Kütüphanesi, Mehmet Efendi Kütüphanesi, Mustafa Efendi Kütüphanesi, Tevfik Efendi Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmet Murat Efendi Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kütüphanesi. Bu kütüphanelerden 14'ünün fihristleri basılıp yayınlanmıştır. Muhtemelen zamanla diğerlerinin de yayınlanacaktır."[231]

Seyyah, yukarıda zikredilen kütüphanelerin isimlerinden de anlaşılacağı üzere, paşalar ve ileri gelen kişiler tarafından kurulmuş kütüphaneler olduğunu belirtmiştir. Bu kütüphanelerin tümünün halkın hizmetine açık olduğunu; bakımları, tamirleri, mobilyaları ve görevlilerinin maaşları gibi giderlerinin vakıflar aracılığıyla karşılandığını yazmıştır. Bunun üzerine, şu ifadeleri kullanmıştır:

"Bu açılardan değerlendirildiğinde şunu itiraf etmek gerekir ki, ilime karşı cömertlik konusunda Türklerin derecesi tüm İslâm uluslarından daha üstündür."[232]

Ayrıca Seyyah, zikrettiği kütüphanelerin adlarından yola çıkarak, Türkler arasında ileri gelenlerin iyi eğitimli kişiler olduğunu tespit etmiş, pek çok kütüphanede kurucularının kendi eserleri veya kendi elleriyle yazdıkları başkalarına ait eserlerin bulunduğuna değinmiştir.[233]

Şiblî Numânî, kütüphane binalarının genelde gösterişsiz ve basit yapılar olduğunu, bazılarında dolapların dahi bulunmadığını, kitapların bir platform üzerine

[231] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 53.
[232] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 53.
[233] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 54.

yayılmış halde durduğunu, tüm kütüphanelerin zemininde halı serili olduğunu ve insanların kitap okuması için rahlelerin yer aldığını ifade etmiştir.[234]

Şiblî Numânî, Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye kütüphanesinin diğer Osmanlı kütüphanelerden ayrı bir konumda olduğunu belirtirken Allahâbâd'daki halk kütüphanesi ile şu şekilde bir kıyaslama yapmıştır:

"Yakın zamanda kurulan ve Sultanü'l-Muazzam'ın mübarek döneminin bir yadigarı olan Hamidiye Kütüphanesi, her ne kadar muhteşem ve şatafatlı olsa da yapısı güzel ve geniş, masa ve sandalyeleri bol, üzerlerinde ipek örtüler serili olsa da; kısacası tüm açılardan diğer kütüphanelerden (diğer Osmanlı kütüphanelerinden) ayrı bir konumda olsa da, Allahâbâd'daki halk kütüphanesine denk olamaz."[235]

Seyyah, kütüphanelerin devletin bakımı ve idaresi altında olduğunu belirtmiş, o güne kadar hiçbir kitabın kaybolmayacak şekilde korunduğunu, kütüphane görevlilerinin çok dürüst, görevlerine bağlı ve dindar insanlar olduğunu ifade etmiştir. Şiblî Numânî, Âşir Efendi Kütüphanesi'ndeki bir anısı ile kütüphane görevlilerinin aldıkları az maaşlara rağmen son derece dürüst ve dindar olmalarına şu şekilde dikkat çekmiştir:

"Kütüphanenin duvarlarında üzüm asmaları vardı. Bir gün görevliye, 'Bu üzümleri satarak makul bir gelir elde edebilirsin.' dedim. O da şu cevabı verdi: 'Burayı vakfedenin belirlediği şartlara göre, bu üzümler sadece kütüphaneye kitap okumak için gelen kişiler içindir. Ben bunlardan hiçbir şekilde fayda sağlayamam.' Zavallı adam, maaşının azlığı dolayısıyla evlenememiş bile. Barınacağı bir evi de yok. Geceleri kütüphanede kalıyor."[236]

Şiblî Numânî, İstanbul kütüphanelerinin öne çıkan özelliklerine değinerek detaylı bir değerlendirme sunmuştur. Seyyah, bu kütüphanelerin en önemli özelliği olarak, koleksiyonlarındaki kitapların genellikle çok eski tarihlerden kalma ve liyakatli kişiler tarafından el yazısıyla kopya edilmiş kitaplar olduğunu belirtmiştir.

[234] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 54.
[235] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 54.
[236] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 54.

Mısır kütüphanelerinde de kadim kitapların bulunmasına rağmen, Mısır'daki kitapların yeni dönemlerde el yazısıyla kopyalandığını, bu nedenle tamamen hatasız ve orijinaline uygun olduklarına güvenilemeyeceğini ifade etmiştir.[237]

Şiblî Numânî, İstanbul kütüphanelerindeki kitapları gördükten sonra bu eserlerin eşsiz nüshaların nereden ve nasıl elde edildiğine şaşırdığını ifade etmiştir. Uzun süredir Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *Esrârü'l-belâġa* eserini arayan seyyah, Hindistan'da bulunan tek nüshasını bulup incelediğini ancak bu nüshanın hatalarla dolu olduğunu ve güvenilir bir kaynak olmadığını belirtmiştir. İstanbul'da aynı yazarın eski zamanlarda yazılmış nüshalarını incelediğinde ise bu nüshaların son derece sağlam, eksiksiz ve güvenilir olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca diğer yazarların eserlerini de incelediği ve nüshaların genel olarak sağlam ve güvenilir olduğunu ifade etmiştir.[238]

Seyyah Eski Hamidiye gibi bazı kütüphanelerdeki kitapların çoğunun sayfalarının altın yaldızlarla süslenmiş olmasına dikkat çekmiştir. Kitapların muhteşem hatlarla yazılmış olduğunu beliren seyyah, kütüphanelerin kurucularının bu kitapları bizzat kendi çabalarıyla hazırlattıkları bilgisini vermiştir.[239]

Şiblî Numânî, Abbasi Devleti döneminde tercüme edilmiş Yunan ve Mısır medeniyetlerine ait eserlerin yok olduğunu düşündüğünü ancak İstanbul'a geldiğinde bu düşüncesinde yanıldığını fark ettiğini yazmıştır. Bu dönemlere ait eserlerin eski zamanlarda çokça tercüme edildiğini, ancak o günlerde elde bulunan eserlerin yok denilecek kadar az olduğunu vurgulamıştır. Yine de elde bulunan birkaç nüshanın bile büyük bir ganimet değerinde olduğunu ifade etmiştir.[240]

Şiblî Numânî, Türklerin eski dönemlerde yazılmış eserlere özel bir önem vererek muhafaza ettiklerini vurgulamıştır. İbn-i Rüşd'ün, Aristo'nun tüm kitaplarının özeti olarak hazırladığı çalışmasının aslının kaybolduğunu ve hiçbir yerde bulunamadığını ancak bu çalışmanın eski dönemlerde Latinceye tercüme edilmiş versiyonunun Avrupa kütüphanelerinde bulunduğunu yazmış, Türk bir ilim

[237] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 54-55.
[238] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 55.
[239] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 55.
[240] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 55.

insanı olan Esad Efendi'nin bazı eklemeler yaparak bu eseri Latinceden Arapçaya tercüme ettiği bilgisini paylaşmıştır. Seyyah, Ragıp Paşa Kütüphanesinde inceleme fırsatı bulduğu bu eseri Türklerin ilmi çalışmalarının harika bir örneği olarak değerlendirmiştir.[241]

Seyyah, İstanbul kütüphanelerinde sanat, tarih ve edebiyat alanlarında yenilikler içeren kitaplara rastladığını belirtmiştir. Örneğin, Kadıların hayatlarının anlatıldığı yayınlanmış birçok kitap bulunduğunu ancak onların hayatlarıyla birlikte verdikleri hükümleri içeren eserlerin yazılmadığını belirterek, Yeni Cami kütüphanesinde bu tür bir kitap olduğunu ve bu eserin yazarının Ebu Bekir Muhammed b. Halef Veki olduğunu yazmıştır.[242]

Şiblî Numânî, Âşir Efendi Kütüphanesinde edebiyat alanında daha önce hiç rastlamadığını belirttiği hatta Müslümanlar tarafından böyle bir kitabın yazılacağını aklının ucundan dahi geçirmediği bir esere rastlamıştır. Bu eser, hangi şairlerin hangi konularda şiirler yazdığı ve bu şiirlere sonradan yapılan eklemeler ve değişiklikler hakkında detaylar içeren bir kitaptır. Kitapta yer alan iddia şudur: Tüm şiir türlerini ve şiirlerde işlenen konuları, Cahiliye devrindeki Araplar bulmuş, sonrasında gelenler ise bunları geliştirerek yeni kalıplar ortaya çıkarmışlardır. Şiblî Numânî, eserin bu iddiayı kanıtlamaya çalıştığını ve her şiir türünde Cahiliye devrinden örnekler sunduğunu belirtmiş, daha sonra yapılan değişiklikleri detaylıca ele aldığını yazmıştır. Eserin son derece detaylı bir şekilde işlendiğine dikkat çeken Seyyah, sonraki dönemlerde böylesine kapsamlı bir eserin yazılamamış olmasından dolayı üzüntüsünü ifade etmiştir.[243]

Seyyah, İstanbul kütüphanelerinde dünyaca ünlü filozofların ve bilim insanlarının kitaplarının başka hiçbir yerde bulunamayacak kadar çok sayıda bulunduğunu belirtmiştir. İmâm Gazzâlî, İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî ve Fârâbî gibi âlimlerin başka hiçbir yerde nüshası bulunmayan eserlerinin çoğunun burada mevcut

[241] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 55.
[242] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 55-56.
[243] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 56.

olduğunu ifade etmiştir. Seyyah, tarih ve edebiyat alanlarında İstanbul'da gördüğünü belirttiği nadir kitapların isimlerini zikretmiştir.[244]

Şiblî Numânî, kütüphanelerden bahsederken üzüntüyle ifade ettiği şu konuya dikkat çekmiştir:

"*Kütüphanelerden bahsederken bu nadide kitapların burada tamamen kimsesiz gibi bırakıldığını üzüntüyle söylemek zorundayım. İlk olarak, bu kütüphaneler günde sadece 2-3 saat kadar açıktır. Bununla birlikte her yıl aralıksız 2-3 ay süren tatiller olmaktadır. Bunlara ilaveten bu kadim kitapları inceleyecek ilim insanlarının azlığından dolayı bu nadide eserler genellikle ihmal edilmektedir. Kimse bu kitaplara kafasını kaldırıp bakmaz bile. Kütüphanelerde kitap okumakla meşgul ziyaretçileri gözlemlediğimde, her zaman ne okuduklarını öğrenmek isterdim. Kimle karşılaştıysam Muhtasarü'l Meânî, Îsâġūcî, Şerḥu'l-Viḳāye, Celâleyn ve benzeri şeylerden başka hiçbir şey görmedim. Ancak elbette zaman zaman yabancı ülkelerdeki meşhur alimler gelip bu nadide ve muhteşem kitapları araştırmaktadır. Gerçek şu ki tüm İslâm dünyasında eğitim-öğretim öyle kalitesiz bir hale getirildi ki birkaç ders kitabının dışında, insanlar yeni ve farklı bilgiler edinmeye hiç ilgi göstermiyorlar. Bunun sonucu olarak da İslâm ümmeti içinde modernleşme ve yeni icatlar ortaya koyma yeteneği yok olup gidiyor..."*[245]

Şiblî Numânî, seyahatnamesinde kütüphanelere detaylıca yer vermesinin özel sebebinin, İslâm ümmetinin bu yöne yönelmesi isteği olduğunu yazmıştır. Avrupa'da kurulmuş birçok derneğin kadim ve nadide eserlere erişip bunları basarak yayınladıklarından bahsetmişi bu dernekler sayesinde Arapça yazılmış eski ve nadir kitapların elimize ulaşabildiğini, eğer bu dernekler olmasaydı, bu kitaplara erişmenin hayal bile edilemeyeceğini dile getirmiştir. Seyyah, İslâm ümmetinin ileri gelenlerine, Batılıların yaptığı gibi benzer bir dernek kurmaları yönünde bir öneride bulunmuştur. Bu dernek için sermaye biriktirmelerini, basılacak kitapların seçimi için yetenekli yazarları ve liyakatli kişileri tayin etmelerini, İstanbul ve Mısır gibi

[244] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 56-57.
[245] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 57.

merkezlerden eser kopyaları getirilip basılarak yayımlanması gerektiğini belirtmiştir.[246]

Şiblî Numânî'den sonra Seyyah Amritsarî de seyahatnamesinde Osmanlı kütüphanelerine dair gözlemlerine yer vermiştir. Seyyah Amritsarî, Osmanlı kütüphanelerinin nadir koleksiyonları hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

"Doğu ilimlerine dair el yazması ve nadir kitaplarının bulunduğu büyük bir koleksiyona sahip olan 44 kütüphane bulunmaktadır. Bazı kütüphanelerde öyle eşsiz kitaplar bulunur ki, muhtemelen bu eserlerin başka nüshalarına diğer İslâm ülkelerinde rastlanmaz."[247]

Amritsarî, "Kütüphaneler" başlığı altında İstanbul kütüphaneleri ile ilgili şunları yazmıştır:

"Türklerin, Arapça ilimlerin gelişmesine ve eski kitapların korunmasına verdikleri önem, İstanbul'un fethinden sonraki 4,5 asırlık süreçte Türklerin kurdukları İstanbul kütüphanelerinden anlaşılmaktadır. Bu kütüphanelerin sayısı 44 kadardır. Kendi kurucularının isimleriyle meşhurdur. Şehrin muhtelif camileri ve medreselerinde yer almaktadırlar. Bu kütüphanelerde lügat, edebiyat, tarih, matematik, tıp, hikmet, felsefe, tefsir, hadis, fıkıh, akaid, tasavvuf, muhtelif ilim ve sanat alanlarında hüsnü hat ile yazılmış genellikle eksiksiz ve orijinal nadir eserler mevcuttur. Avrupalılar genellikle bu kütüphaneleri Fransa ve Londra kütüphanelerinden sonra üçüncü sırada değerlendirirler."[248]

Seyyah bazı kütüphanelerin bakımsız durumda olması ve kütüphane görevlilerinin liyakatsiz kişilerden olmasını şu sözlerle eleştirmiştir:

"Türklerin bu vakit Arap dili ve Arapça ilimlere karşı ilgisiz oluşunun sonucu olarak kütüphaneler bakımsız haldedir. Ne kitaplar özenle yerleştirilmiştir ne ilgililer tarafından incelenmek üzere açılırlar ne de kütüphane görevlileri yeterince liyakatlidir."[249]

---

[246] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 57-58.
[247] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 143.
[248] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 187-188.
[249] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 188.

Seyyah ayrıca o zamana kadar sadece 14 kütüphanenin fihristi basıldığı bilgisini eklemiştir. [250]

Amritsarî, diğer kütüphaneler dışında Hamidiye Kütüphanesi hakkında, kütüphanenin düzeninin oldukça iyi olduğunu belirtmiştir. Burada kitapların son derece özenli bir şekilde dolaplara yerleştirildiğini ve kütüphanenin her gün belirli bir saatte açıldığını, görevlilerin ise oldukça liyakatli kişiler olduğunu vurgulamıştır.[251]

Osmanlı kütüphaneleri hakkında önemli bilgilere yer veren bir diğer seyyah Mahbub Alem, seyahatnamesinde İstanbul kütüphaneleri hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

"Dünyadaki İslâm şehirleri arasında bu vakitte muhtemelen 47 El yazma kütüphanesine sahip tek şehir Konstantiniyye'dir. Bu kütüphanelerden bazıları kitap adedi bakımından zengin değildir. Örneğin, Emir Hoca Kemankeş Kütüphanesi (21 kitap), Hekimoğlu Camii Şerifi Kütüphanesi (19 kitap), el-Hac Mustafa Efendi Kütüphanesi (176 kitap), Beşir Ağa Kütüphanesi (200 kitap). Ancak bazıları ise zengin kitap koleksiyonlarına sahiptir. Örneğin; Ayasofya Camii Kütüphanesi (5307 kitap), Laleli Kütüphanesi (3864 kitap), Atıf Efendi Kütüphanesi (2857 kitap), Beyazıt Camii civarındaki halk kütüphanesi (8054 kitap), Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi (3484 kitap), Âşir Efendi Kütüphanesi (2264 kitap), Köprülüzade Mehmed Paşa Kütüphanesi (3118 kitap), Nakibü'l Eşraf Esad Efendi Kütüphanesi (3943 kitap), Hamidiye Kütüphanesi (2252 kitap), Nuruosmaniye Kütüphanesi (5053 kitap), Fatih Kütüphanesi (6330 kitap) ve diğerleri…" Seyyah Mahbub Alem, bu kütüphaneler dışında başka kütüphanelerde de binlerce kitabın yer aldığını belirtmiş yine de bu kütüphanelerin Avrupa'daki büyük kütüphanelerle kıyaslandığında kitap sayısı bakımından yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Avrupa'daki büyük kütüphanelerde Osmanlı kütüphanelerinde olduğu kadar güzel hatla yazılmış, kadim ve nadide kitapların bulunmadığını yazmıştır.[252]

---

[250] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 188.
[251] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 188.
[252] ʻĀlem, **a.g.e.**, s. 746.

Seyyah, İstanbul'daki kütüphanelerde kadim Arapça kitapların nüshaları, tarih, felsefe, edebiyat, matematik, tıp, hikmet, tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh, ilim ve sanat kitaplarından oluşan mükemmel el yazmalarının başka yerlerde bulunamayan nüshalarının yer aldığını belirtmiş, bazı kütüphanelere hakkettiği değerin verilmemesi üzerine şunları yazmıştır:

"Eski Türklerin ilime karşı dostluğu ve sevgileri buradan anlaşılabilir. Ancak ne yazık ki bu günlerde böyle paha biçilemez cevherlere ilgi gösterilmemektedir. Kütüphanelere gelen az sayıda insan vasat ders kitaplarını okuyup ayrılıyorlar. Kütüphanelerin bağlı olduğu vakıflar, kütüphanelerin harcamalarını karşılasa da bazılarına ayrılan gelir kitaplarının sayısı kadar azdır. Bu kütüphanelerde dolaplar bile yoktur kitaplar bir platform üzerine yığılmış durumdadır."[253]

4.3. İstanbul: Tarihi, Coğrafi Konumu, Mimarisi, Nüfusu, Sosyokültürel Yapısı ve Mevcut Durumu Hakkında Genel Bilgiler

İstanbul şüphesiz tarih boyu en merak edilen ve en çok ziyaret edilen şehirlerin başında gelmektedir. Doğu ve Batı toplumlarının kendi kültür ve inanç yapısı doğrultusunda farklı anlamlar yükledikleri İstanbul'da Hıristiyan toplumlar Bizans'ın izini sürerken Müslüman toplumlar bir dönem İslâm ümmetine başkentlik yapmış bu şehre Hz. Muhammed'in hadisi şerifi gereğince kutsal payeler vermiştir ve vermektedir.

İlk dönemler Hint alt kıtasından gelen seyyahlar için ise hem İslâm ümmetinin merkezi hem de Türk kardeşlerinin yurdu olarak çok derin anlamlar ifade etmektedir. Dolayısıyla da özellikle İslâm birliği bakış açısıyla yazılmış seyahatnameler yazıldığı döneme ilişkin oldukça detay barındırmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, özellikle İstanbul'a odaklanan ayrıntılı seyahatnameler yazmışlardır. Bu seyahatnameler, İstanbul'un tarihi, demografik yapısı, iklimi, gündelik yaşamı, kültürel ve toplumsal yapısı gibi çeşitli konuları kapsamlı bir şekilde yansıtmaktadır.

[253] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 746-747.

Seyyahlar, İstanbul'un fetih öncesi durumundan kısaca bahsederek, şehrin Osmanlılar tarafından fethini ve sonrasındaki gelişmeleri anlatmışlardır. Seyahatnamelerde, İstanbul'un hem Avrupa hem de Asya kültürlerinin bir sentezini yansıttığı sıkça vurgulanmıştır. Seyyahların ortak gözlemlerine göre, gayrimüslim Avrupalı nüfusun çoğunlukla ikamet ettiği Galata ve Pera bölgeleri, Avrupa'dan bir parçaymış gibi görünmektedir. Buna karşın, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı İstanbul'un diğer kısımlarında daha çok Asya etkisi hissedilmektedir.

Seyahatnamelerde sıklıkla Müslüman ve gayrimüslim nüfusun yerleşik olduğu bölgeler arasındaki tezatlara dikkat çekilmiştir. Şiblî Numânî, Müslümanların ve gayrimüslim Avrupalı nüfusun yaşadığı yerler arasındaki tezatın nedenlerini araştırmış ve bu farklılıkların ekonomik nedenlere dayandığını belirtmiştir. Numânî'nin ifadelerine göre, Müslüman halkın ikamet ettiği yerlerde belediye vergileri düşükken, Galata'daki Avrupalı tüccarlar yüksek vergiler ödemektedir. Bu durum, Galata'nın daha düzenli ve temiz olmasına yol açmıştır. Galata'daki Avrupalı tüccarların ödedikleri yüksek vergiler, belediye hizmetlerinden daha fazla faydalanmalarını sağlamış ve bu bölgelerin altyapısının daha iyi olmasına katkıda bulunmuştur.

Nazlı Rafia da seyahatnamesinde İstanbul'un altyapı eksiklikleri ve temizlik sorunlarına dikkat çekmiştir. Nazlı Rafia'nın gözlemlerine göre, II. Abdülhamid döneminde şehirdeki yollar bozuk, engebeli ve pistir. Çöplerin sokağa atılması, kötü koku ve sokak köpeklerinin yarattığı sorunlar şehrin genel görüntüsünü olumsuz etkilemiştir.

II. Abdülhamid döneminde İstanbul'a gelen ilk seyyah Nevvab Ömer Han, 11 Zilhicce 1300 (13 Ekim 1883) tarihinde sabah saatlerinde şehre ulaşmıştır. İstanbul'da 4 gün geçiren seyyah seyahatnamesinde İstanbul hakkında bilgilere ve gözlemlerine yer vermiştir.[254] Ömer Han seyahatnamesinin İstanbul ile ilgili kısmının başında şehirle ilgili şu genel bilgileri paylaşmıştır:

[254] Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili İle Yazılmış Türkiye Seyahatnamelerine Genel Bir Bakış ve Türklerle İlgili Yazılmış İlk Seyahatname: Aine-i Freng", **Şarkiyat Mecmuası**, S.43, Ekim 2023, s. 63.

"Bu şanlı şehre İstanbul, Konstantiniyye denir. İngilizler Constantine derler. Bu şehir üç bölgeye ayrılmıştır ve Marmara Denizi ile çevrilidir. İlk bölge İstanbul'dur. Elips şeklindedir ve bir köşesinde Ebû Eyyûb el-Ensârî in kabri diğer tarafında Yedikule yer almaktadır. İkinci bölge Beşiktaş'tan, Galata, Tophane, Beyoğlu ve Kasımpaşa'ya kadar olan kısımdır. Bu bölgede iki demir köprü bulunur... Üçüncü bölge ilk iki bölgeye göre küçük olan Üsküdar'dır. Burası Asya yakasındadır ve buraya vapur ile ulaşım sağlanmaktadır."[255]

Seyyah şehir ile ilgili gözlemlerini yazarken, ilk bölge olarak ele aldığı İstanbul'un üç tarafının deniz ve bir tarafının kara ile çevrili olduğunu yazmıştır.[256] Bu kısımda önemli tarihi eserlerin yer aldığından bahseden Ömer Han, Ayasofya'nın da burada yer aldığını yazmıştır. Ayasofya ile ilgili bilgi verdikten sonra diğer önemli bir yer olan sadrazamın ve devlet erkanının makamlarının yer aldığı Bâb-ı Âlî'nin Ayasofya'ya yakın olduğunu belirtmiştir. Ayrıca; Sultanahmet Camii, Sultan II. Mahmud Türbesi, Sultan Abdülmecid Han Türbesi, Sultan Abdulaziz Türbesi, Beyazıt Camii, Nuruosmaniye Camii, Fatih Camii, Sultan Selim Camii ve Ebû Eyyûb el-Ensârî Türbesi gibi önemli mekanların şehrin bu bölgesinde yani İstanbul'da yer aldığı bilgisini vermiştir. [257]

Şehrin bölgelerinden biri olan Üsküdar'dan bahsederken buranın nüfusunun 300 bin olduğunu yazmış ve şunları eklemiştir: *"Burada tepelikteki pazar ve bahçeler dışında yazmaya değer pek bir şey bulamadım."*[258]

Ertesi gün diğer bölgeyi gezmek için yola koyulmuştur. Beşiktaş'tan bahsederken, Sultan Sarayının deniz kenarında yer aldığından, denizde yatların ve gemilerin biri gelip biri gittiğinden ve yat pazarı varmış gibi göründüğünden bahsetmiştir. Rus Konsolosluğu ve Mecidiye Camii'nin bu bölgede olduğunu ve Sultanın cuma günleri namazını Mecidiye Camii'nde[259]eda ettiğini yazmıştır. [260]

---

[255] Ḫān, **a.g.e.**, s. 81-82.
[256] Ḫān, **a.g.e.**, s. 82.
[257] Ḫān, **a.g.e.**, s. 82-84.
[258] Ḫān, **a.g.e.**, s. 84.
[259] II. Abdülhamid, 1876 yılında tahta çıkışında 1877 yılında Yıldız Sarayı'na yerleşinceye ve 1886 yılında Yıldız Hamidiye Camii inşa edilinceye kadar geçen sürede Cuma namazlarını Beşiktaş Sinan Paşa, Dolmabahçe, Beşiktaş Şazelî Dergâhı, Teşvikiye Camii, Ortaköy Büyük Mecidiye gibi camilerde eda etmiştir. 1886 yılında Hamidiye Camii'nin inşasından sonra bazı istisnai durumlar

Ömer Han, Tophane'de her çeşit top bulunduğundan ve buradan tramvay geçtiğinden bahsetmiştir. Tramvayın Galata ve Kasımpaşa'ya kadar gittiğini yazmıştır. Beyoğlu'nun tepe bölgede yer aldığından İngiliz sefarethanesinin burada olduğundan ve burada genelde yabancılar yaşadığından bahsetmiş ve bu bölgenin Londra ve Paris kadar temiz olduğunu ifade etmiştir. Galata ve İstanbul arasında demirden yapılmış iki köprü yer aldığını yazmıştır. Galata'da oldukça yüksek bir kule olduğunu ve bu kulenin tepesinden bütün şehrin görüldüğünü, burasının bir yangın gözleme kulesi olarak kullanıldığını şehrin herhangi bir yerinde yangın olduğunda buradan görülebildiğini yangın çıktığında tophaneden top atılarak bütün şehre duyurulduğunu ve böylece itfaiye çalışanları su ile gidip ateşi söndürdüğünü yazmıştır. Ayrıca Galata ve Beşiktaş'ta nüfus 1 milyon 700 bin olduğunu belirtmiştir.[261]

Seyyah, Türk trenlerini görmek istediği için Ayastefanos'a (Yeşilköy) gidip trene binmiştir. Yol üzerinde bulunan Davutpaşa, Samatya ve Yedikule'den de geçmiş, Bakırköy, Yeşilköy ve tren seferleri hakkında şunları yazmıştır:

"Makriköy (Bakırköy) oldukça büyük bir yerleşim yeridir. Burada Pazar da vardır. Ayastefanos, Rus ve Osmanlı arasında Ayastefanos antlaşmasının imzalandığı yerdir. İstanbul'a iki saatlik mesafededir. Tren buradan Çatalca üzerinden Türklerin Edirne dedikleri Adrianople'ye gitmektedir. Yol buradan on iki saat sürmektedir. Oraya kadar giderek tekrar geri döndüm."[262]

Ömer Han İstanbul hakkında bir de şiir kaleme almıştır, şiir şu şekildedir:

"Bir süredir gönlümde şu arzu vardı:

Allah nasip etse de bu toprağı görsem!

Allah'ın hükmü tecelli etmemişti henüz ki göreyim bu toprakları/şehri?

Ama kabul kapısı kapanmamış olacak demek ki,

---

dışında Cuma namazlarını Hamidiye Camii'nde eda etmiştir. Bkz.: Mehmet İpşirli, "CUMA SELAMLIĞI", Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, https://istanbultarihi.ist/90-cuma-selamligi (Çevrimiçi 21.07.2024).

[260] Ḫān, **a.g.e.**, s. 85.

[261] Ḫān, **a.g.e.**, s. 86

[262] Ḫān, **a.g.e.**, s. 87.

Yalvarıp yakarılan dua kabul oluverdi sonunda.

Yüce Yaradan bugün gösterdi İstanbul'u.

Binlerce şükür, gönlümdeki arzu gerçek oldu.

Neden üzüntümü teskin etmiş olmayayım?

(Duam şudur ki) Ay, güneş, felek, bulut ve yeryüzü olduğu sürece

Bu İslam ülkesi daim olsun."[263]

Seyahatnamesinde İstanbul ile ilgili bilgilere ve gözlemelerine yer veren diğer bir seyyah Şiblî Numânî, şehre vardığında hissettiklerini şu şekilde ifade etmiştir:

"23 Mayıs sabah vakti Konstantiniyye'ye ulaştık, gemi demir attı. Menzil-i maksuduma ulaştığım için çok mutlu olmam gereken bir andı fakat hamalların ve görevlilerin hengamesinden ve gürültüsünden dolayı aklım başımdan gitmişti." [264]

Şiblî Numânî, şehrin tarihi ve mevcut durumu hakkında şu satırları kaleme almıştır:

"Buranın durumunu ayrıntılı olarak ayrı başlıklar altında anlatmadan önce son derece kısa bir şekilde bu kadim şehrin tarihini ve mevcut durumunu anlatmam gereklidir. Bu şehrin başlangıç tarihi yani 'Byzantine' olarak anıldığı zamanlar son derece eskidir ancak 'Konstantiniyye' adıyla anılmaya başladığı zamandan bugüne kadar da az bir süre geçmemiştir. Büyük Konstantin Miladi 476 yılında bu şehrin temelini atmıştır ve bu şehir o zamandan Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar Bizans Kayserlerinin payitahtı olarak kalmıştır. İngiliz (Batı) ve hali hazırdaki İslâm coğrafyalarındaki yazarların eserlerinde de bundan bahsedilmiştir. Ancak İbn Battûta dışında kendi gözleriyle o dönemde gördüklerini yazan başka herhangi bir Müslüman yazar tanımıyorum. İbn Battûta Hicri 725 Yılında bu şehri görmüştür. O vakit burada Hıristiyan bir devlet hüküm sürmekteydi. İbn Battûta şöyle yazmıştır: 'Bu son derece muhteşem bir şehirdir ve bir nehir ile iki kısma ayrılmıştır. Nehrin doğu kenarına 'İstanbul' denilir. Rum Kayseri, devlet erkanı ve soylular bu kısımda

[263] Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili İle Yazılmış Türkiye Seyahatnamelerine Genel Bir Bakış ve Türklerle İlgili Yazılmış İlk Seyahatname: Aine-i Freng", s. 63.
[264] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 19.

yaşarlar. Diğer kısım 'Galata' olarak isimlendirilir. Orada genellikle Kayserin zorla itaat altında tuttuğu Avrupalı tüccarlar yaşamaktadır.' İbn Battûta bu tüccarların geniş ticaret hacimlerini övmüş ve onların düzenbazlıklarını anlatıp onları eleştirmiştir. Şu şekilde yazar: 'Bu şehre girdiğimde küçük küçük kayıklar dışında yaklaşık yüz kadar büyük büyük gemi vardı. Ancak çarşıların tümü son derece habis ve kirlidir. Kiliseler de bundan müstesna değildir.'"[265]

Şiblî Numânî şehrin fethi hakkında da bilgiler vermiştir. Önceki dönemlerde de halife ve sultanların İstanbul'u fethetmeye çalıştığını değinmiş, bu şehre İslâm bayrağını dikme şerefine Fatih Sultan Mehmed'in nail olduğunu yazmıştır. Şehre deniz yoluyla ulaşma yolları kapalı olduğundan Fatih'in Boğaz ve Haliç arasındaki taşlık mesafeye ahşap döşeyip tekerlek takılmış haldeki gemileri karadan yürüterek tüm askerleri Haliç'e indirdiğini böylece şehri fethetmeye muvaffak olduğu bilgisini vermiş ve Fatih'in o sıralar sadece 23 yaşında[266] olduğuna dikkat çekmiştir.[267]

Şiblî Numânî, şehrin mevcut durumu, coğrafi yapısı ve nüfusuna dair şu bilgileri paylaşmıştır:

"Mevcut durum şu şekildedir: Şehir bir çizgi halinde devam eden Boğaz kanadında her iki yakaya da konumlanmıştır. Bu yüzden şehir iki kısma ayrılmıştır, İlk kısma 'İstanbul' denir ve tüm büyük camiler, kütüphaneler, sultan türbeleri işte buradadır. Bu kısımda Müslümanların nüfusu çoğunluktadır. İkinci kısım Pera'dan başlar ve sonunda Beşiktaş almaktadır. Orada Sultanın sarayı ve Adalet Köşkü yer almaktadır. Pera'nın diğer tarafı Galata'dır. Tüm büyük büyük Avrupalı tüccarlar ve yabancı elçiler burada ikamet ederler. Onlara Avrupalı nüfus demek daha uygundur."[268]

Şiblî Numânî, şehrin manzarasını anlatırken dünyanın hiçbir şehrinin Konstantiniyye kadar güzel bir manzaraya sahip olmadığını ve zaten bu manzaradan daha güzelinin hayal bile edilemeyeceğini ifade etmiştir. Bu yüzden de şehrin

[265] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 25.
[266] Şiblî Numânî, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettiğinde 23 yaşında olduğunu yazmıştır; ancak birçok muteber kaynakta Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettiğinde 21 yaşında olduğu belirtilmektedir.
[267] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 26.
[268] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 26.

limanına İngilizcede "Golden Horn" yani "Şaḫ-ı Zerrīn" شاخ زرّیں (Altın Boynuz) denildiğini yazmıştır. Binalar dizisinin yer yer sahil boyu uzandığını, bu binaların önündeki alanın son derece temiz ve deniz ile aynı seviyede olduğunu böylece son derece etkileyici bir manzara oluştuğunu belirtmiştir.[269]

Şiblî, şehirdeki yapıların sayısı ile ilgili bilgiler de sunmuştur. Şehrin genişliği ve medeniyet durumu ile ilgili fikir yürütülebilmesinin mevcut yapıların çokluğu ile de mümkün olduğunu belirterek İstanbul'da bulunan yapıların sayısı ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

"*İstanbul'da 500 cami, 171 hamam, 324 kervansaray 164 eski medrese, 500 modern okul, 12 Kolej, 45 kütüphane, 305 dergâh, 48 matbaa mevcuttur."*[270]

Numânî'nin seyahatnamesinde ulaşım ve ulaşım araçları ile ilgili bilgiler de şu şekilde yer almaktadır:

"Çeşitli tramvaylar, 12 buharlı gemi, yer altında giden tramvay, her yarım saatte bir hareket eden normal trenler mevcuttur. Bu ulaşım araçları her vakit çalışırlar. Buna rağmen yollarda yaya yürüyenlerin oluşturduğu kalabalık tıpkı bir festival varmış gibi bir görüntü oluşturmaktadır. Galata ile İstanbul arasındaki köprü üzerinden kişi başı geçiş ücreti 1 paradır. Buradan elde edilen günlük gelir 5-6 bin rupiden az değildir."[271]

Şiblî Numânî, bu şehirde Avrupa ve Asya kültürüne dair izlerin bulunduğuna dair gözlemlerini şu şekilde paylaşmıştır:

"Konstantiniyye'nin büyük bir özelliği şudur ki eğer biri Avrupa ve Asya kültürünü tek bir albümde bir arada görmek isterse buraya bakabilir. Kitap satıcılarının dükkanlarını gezdiğinizde bir tarafta şunu görürsünüz: geniş bir dükkân, mermer ile döşenmiş camdan son derece güzel dolaplarda ciltlenmiş haldeki kitaplar. Üstelik bu kitapların ciltleri öyle basit değildir aksine genellikle yaldızlıdır. Dükkân sahibi (dükkâna) masa ve sandalye koymuştur. Orada oturmuş halde görünür. Küçük yaşlardaki birkaç iyi giyimli çocuk etrafta iş ile meşguldür. Dükkâna

[269] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 26.
[270] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 26.
[271] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 26-27.

adım atar atmaz bir çocuk bir sandalye getirip önünüze koyar, kitapların fiyatlarının da yazılı olduğu bir liste verir. Fiyatlarda pazarlık yapma imkânı yoktur. Diğer tarafta ise yol kenarında kaldırımda kitaplar yığılmış şekildedir, kitap incelemek için olan alan kapasitesi o kadar dardır ki 3-4 kişiden fazlasına yer yoktur. Kitap ücreti öderken saatler geçer."[272]

Şiblî Numânî, şehrin temizlik durumu hakkında şunları kaleme almıştır:

"Genel temizlik ve bakımlılığın durumu şöyledir: Galata'ya bakınca Avrupa'dan bir parçaymış gibi görünür. Dükkanlar yüksek ve gösterişli, sokaklar geniştir. Çamur ve necasetten hiçbir eser yoktur. Buna karşın daha çok Müslüman nüfusun yaşadığı İstanbul'da sokaklar temiz değildir ve yolların yer yer engebeli oluşundan dolayı yürümek zordur. Bu şehre gelen bir seyyahın içinden geçen ilk şey bu görkemli payitahtın iki bölgesinin arasında neden bu kadar tezat olduğu olmalıdır. Nitekim benim içimden de ilk önce bu düşünce geçti. Bu konuda birçok araştırma yaptım. Bu iki bölgede ikamet eden nüfusun arasındaki tezatın nedenini kolayca öğrendim. Nedeni Müslümanların yoksulluğu ve diğer ulusların zenginliğidir. Ancak sokakların ve yolların engebeli oluşu ve pis oluşunun sebebi bu olamazdı. Bu yüzden saygın bir Emniyet Amiri olan Hüseyin Hasib Bey'e sordum. Şöyle söyledi: 'Bizim belediye vergimiz çok düşüktür. Birçok şey vergiden muaftır. Ancak Galata'da Avrupalı tüccarlar kendi istekleriyle yüklü vergiler öderler. Bu yüzden belediye o meblağları cömertçe harcayabilmektedir.' Aklıma şu geldi: İbn Battûta'nın pislik içerisindeki durumundan şikâyet ettiği Galata işte burasıydı. Şimdi temizlik durumuna o kadar ihtimam ediliyor ki bunun için yüklü vergiler ödüyorlar. Gerçek şudur ki günümüzde temizlik Avrupalıların özüne işlemiştir."[273]

Şiblî Numânî, şehrin mimarisinden bahsederken şunları yazmıştır:

"Buranın binaları Hindistan'daki binalardan tamamıyla farklı tarzda inşa edilmiştir. Evler genellikle 3-4 katlıdır. Avluları yoktur. Yapılar tamamen ahşaptan inşa edilmiştir. İleri gelen zenginler ve paşaların konutları da ahşaptandır. Bu sebepten dolayı burada sık sık yangın çıkar. Yangın çıkmadığı ve 2-3 evin yanarak

[272] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 27-28.
[273] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 28.

harabe olmadığı bir ay hatta bir hafta yoktur. Hatta bazen mahalle yanarak kül olur. Devlet tarafından yangın söndürmek için tedbirler alınmıştır. 100 kişi bu iş için özel olarak görevlendirilmiştir. Birkaç görevli, bir yerde yangın çıktığında görmesi ve derhal haber salması amacıyla oldukça yüksek yapılmış bir minarede her vakit hazır halde beklemektedir. Şehrin her bölümünde yangın söndürmek için görevlendirilmiş memurlar tüm ekipmanlarıyla olay yerine ulaşırlar. Son derece hızlı olmaları gereklidir hatta eğer yolda giderken birisi onların karşılarına çıkıp ezilirse bunun bir cezası yoktur"[274]

Şiblî Numânî şehirdeki saray yapıları hakkında da bilgi vermiştir. Sultana ait yapılara saray denildiğini ve bu yapıların sayısının 20-21 olduğunu, her bir sarayın birbirinden uzak yerlerde konumlandığını ve farklı sultanlar zamanında inşa edildiklerini yazmıştır. Alman imparatoru II. Wilhelm'in de İstanbul ziyaretinde mermerden yapılmış bu saraylardan birinde kaldığı bilgisini vermiştir.[275][276]

Şiblî Numânî, şehirdeki devlet daireleri ve parklardan bahsederken şunları yazmıştır:

"Tüm şehirde bir belediye binası olmaması şaşılacak bir durumdur. Halka açık parklar yani halk bahçeleri bile bu kadar görkemli bir saltanata yakışmayacak kadar küçüktür. Devlet dairelerinin birkaçı hariç hepsi aynı bölgede konumlanmıştır ve bu toplu dairelerin bulunduğu binaya 'Bâb-ı Âlî' denmektedir. Sadrazamın makamı da buradadır. Bu binalar çok ihtişamlı binalar değildir. Temyiz mahkemesi denen Adliye Bâb-ı Âlî'den uzak bir yerdedir. Oranın içine girmedim. Ancak dışarıdan çok görkemli görünüyor. Emniyet Müdürlüğü Galata'dadır. Orayı iyice gezdim. Binada anlatılmaya değer pek bir şey yoktur ancak son derece düzenlidir ve iyi dekore edilmiştir. Toplantı salonunda kıymetli Türk halıları serilmiştir, sandalyeler de son derece güzel ve uyumludur. Maarif yani Eğitim Bakanlığı'nı da

[274] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 28.
[275] Alman imparatorlu II. Wilhelm İstanbul'u 1889, 1898 ve 1917 yıllarında olmak üzere üç kez ziyaret etmiştir. 1898 yılında gerçekleşen ziyarette II. Abdülhamid ile görüşen Alman imparatorunun bu ziyareti Hint alt kıtasında da yakından takip edilmiş, Hekim Ecmel Han'ın tavsiyesi ile Ahmad Ali Han Shouk tarafından seyahatle ilgili gazete yazıları takip edilip derlenerek seyahat ve seyahatle birlikte İstanbul'u içeren *Şahinşah-ı Germany ka safar-i Konstantiniyye* adıyla 1899 yılında Rampur'da yayınlanmıştır.
[276] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 29-30.

gördüm sıradan bir binadır ancak temiz ve tertipli olması sebebiyle güzel görünmektedir." [277]

Şiblî Numânî'den sonra Amritsarî de seyahatnamesinde "Konstaniyye'nin Durumu" başlığı altında, şehrin kuruluşu, şehrin Osmanlılar tarafından fethi, şehrin bölgeleri (İstanbul ve Galata) gibi konulara yer vermiştir. Konstantiniyye'nin tarihine dair kısa bir özet sunarak, dünyanın kadim şehirleri arasında sayılan bu şehrin 330 yılında Büyük Konstantin tarafından kurulduğundan ve şehrin Bizans dönemi tarihinden kısaca bahsetmiştir. Daha sonrasında Fatih Sultan Mehmed'in şehri fethettiğinde henüz 23 yaşından büyük olmamasının şaşılacak bir durum olduğunu vurgulamış, Türklerin şehri fethederken gösterdikleri eşsiz cesaretten bahsetmiştir. Verdiği önemli tarihi bilgilerden sonra şehrin farklı bölgeleriyle ilgili detaylı bilgiler sunmuştur. Şehrin hem Asya hem Avrupa kıtalarında konumlanması sebebiyle stratejik öneminden bahsetmiş, bu şehrin yerleşim yerlerinin İstanbul ve Galata olmak üzere iki bölgeye ayrıldığını yazmıştır.[278]

Amritsarî, şehrin ilk kısmı olan İstanbul'a odaklanırken, bu şehrin 7 tepe üzerine kurulu olduğunu yazmış, burada Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğuna dikkat çekmiştir. Tarihi yapılar, görkemli camiler, sultan türbeleri, oteller, hamamlar, kütüphaneler, Bâb-ı Âlî ve dünya çapında ün kazanmış Ayasofya gibi önemli yapıların burada yer aldığını belirtmiştir. Ardından, şehirdeki çarşıları ve bu çarşılarda satılan ürünleri detaylı bir şekilde anlatmıştır. *"Bu bölümde Asya rengi galiptir."* diyerek şehrin bu kısmında Asya etkisinin baskın olduğu bir atmosferin olduğuna dair bir değerlendirme yapmıştır.[279]

Amritsarî, şehrin diğer bölgesi olan Galata'dan bahsederken; Tophane, Galata ve Pera'nın aslında üç ayrı bölge olduğunu ve sonradan birleştiğini yazmıştır. Bu bölgede Avrupa etkisinin daha belirgin hissedildiği bir atmosferin hâkim olduğuna dair bir yorumda bulunmuştur. Tophane'de genellikle başkenti korumakla görevli askerlerin yerleşik olduğunu, Galata ve Pera'da çoğunlukla Hıristiyanlar ve Avrupalıların ikamet ettiğini belirtmiştir. Ticaretin genellikle bu bölgede

[277] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 30.
[278] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 136- 137.
[279] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 137-139.

yoğunlaştığı ve buranın Avrupalı tüccarların merkezi konumunda olduğu üzerinde durmuştur. Ayrıca, bu kısımda İran dışında tüm ülkelerin konsolosluklarının yer aldığı bilgisini vermiştir. II. Abdülhamid ve merhum sultan Abdülaziz'in meşhur saraylarının, bahçelerin, çeşmelerin, Avrupalı sefirlerin evlerinin, modern tarzda yapılmış otellerin ve deniz kenarına dizilmiş modern binaların şehrin bu bölümünde yer aldığını yazmıştır. Bu yerleşim yerinin son derece canlı ve ilgi çekici olduğunu ifade etmiş, Galata ve Pera'da kurulan pazarları gezerek insanın küçük çapta tüm Avrupa'yı dolaşmış gibi hissedeceğini belirtmiştir. Ayrıca, o dönemde yangın gözetleme kulesi olarak kullanılan Galata Kulesi'nden bahsederek, bu kule tepesinden şehrin güzel bir şekilde izlenebileceğini eklemiştir.[280]

Ardından "Şehrin Genel Durumu" başlığı altında şehrin demografik yapısı, iklimi, camileri, okulları, kütüphaneleri, tekkeleri, hamamları, otelleri, ulaşım sistemi, sokakları ve Galata Köprüsü gibi önemli unsurlar hakkında son derce detaylı bilgiler sunmuştur.[281]

Amritsarî, İstanbul ve Galata'nın toplam nüfusunun yaklaşık 1.200.000 olduğu bilgisini vermiş, bu nüfusun içinde Müslüman, Hıristiyan, Musevi ve diğer gruplardan bireylerin bulunduğunu belirterek Müslüman nüfusun, diğer gruplara kıyasla 3/2 oranında olduğunu yazmıştır.[282]

Seyyah, şehrin ikliminin sağlık için çok faydalı olduğunu belirtmiştir. Kendisinin mayıs ayında buraya geldiğinde havanın çok hoş olduğunu ancak buradaki insanlardan duyduğuna göre kış ayının soğuk geçtiğini yazmıştır. [283]

Amritsarî, bu şehirde çoğunluğu muazzam yapılar olan yaklaşık 500 cami olduğunu ve bu camilerin, sultanlar tarafından kendi dönemlerinde inşa edilmiş olup, onların anılarını canlandırdığını yazmıştır. Seyyah, şehirde yer alan en meşhur caminin "Ayasofya" olduğunu eklemiştir. [284]

[280] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 139-141.
[281] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 142-147.
[282] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 142.
[283] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 142.
[284] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 142.

Amritsarî, boğazın iki kıyısı ve Haliç'in güneyine kadar yaklaşık 38 küçük yerleşim yerinin olduğunu ve bunların İstanbul'un kenar mahallelerinden sayıldığını, bu yerleşim yerleri aralarında mesafe olduğunu ve buralarda oteller, kahvehaneler, tekkeler yer aldığını yazmıştır. Bu yerleşim yerlerinde gerekli olan her şeyin bulunduğuna dikkat çeken seyyah, bazı yerleşim yerlerinde suyun son derece tatlı, soğuk, hoş ve sindirilebilir olduğunu belirtmiş hatta bazı çeşmelerin sularının şişelenerek Avrupa'ya gönderildiğini yazmıştır. Havanın ve suyun kaliteli olmasından dolayı Konstantiniyye/İstanbul halkının çoğunlukla cuma ve pazar günleri Üsküdar, Kadıköy, Beylerbeyi, Eyüp Sultan gibi yerlere eğlence ve hoş vakit geçirmek amacıyla gittiklerinden bahsetmiştir.[285]

Amritsarî seyahatnamesinde, İstanbul ve Galata arasındaki ulaşımın sürekliliğini sağlamak amacıyla Haliç üzerine inşa edilmiş olan iki küçük köprüden bahsetmiş, kuzeyde konumlanan köprünün her zaman yoğun olduğunu ve köprüye adım atıldığında gözlemlenen yoğunluğun, muhtemelen önemli işler nedeniyle oradan oraya koşuşturan insanlar tarafından oluşturulduğu hissi uyandığını ifade etmiştir. Kalabalığı oluşturan bireylerin farklı milliyetlerden gelmeleri, çeşitli ten renklerine sahip olmaları ve farklı milletlere ait kıyafetleri giymeleri sebebiyle tuhaf bir manzara oluşturduğunu ifade eden seyyah, bu farklı ülkelerden gelen çoluk çocuk, yetişkinlerin bir araya gelerek, adeta festival görüntüsü oluşturduğunu belirtmiştir. Seyyah, köprüden geçişin ücretli olduğunu ve köprünün ortasından Haliç seyredildiğinde son derece çekici bir manzara ile karşılaşıldığını yazmıştır.[286]

Türkiye'ye gelecek olmanın şevkiyle Hindistan'dayken biraz Türkçe öğrenen ve İstanbul'dayken de öğrenmeye devam eden Münşi Maḥbub Alem, 9 Eylül'de şehre ulaştığında ilk olarak genellikle Avrupalıların yerleşik olduğu Pera'da London Hotel'de konaklamıştır. Şehirde yabancılık hissetmediğini ifade eden Alem, hislerini şu şekilde kaleme almıştır:

"Her ne kadar Berlin ya da Budapeşte'de olduğum gibi burada da yabancı olsam da nedenini bilmediğim halde buraya yabancı hissetmiyordum. Bu belki de bana tanıdık gelen kırmızı feslerin, camilerin görkemli minarelerinin, ay ve yıldızın

[285] Amritsarî, **a.g.e.**, s. 145.
[286] Amritsarî, **a.g.e.**, s. 146-147.

etkisiydi. 'Selâmün aleyküm' cümlesi ile yabancılığın yakınlığa dönüşeceğinden emindim."[287]

Seyyah, şehre vardığında Avrupa'da uzun bir süre konakladıktan sonra, Müslümanların hazırladığı bir yemeği tatmak için sabırsızlanırken çarşıda gördüğü her lokantanın Hıristiyanlara ait olduğunu öğrenmesi üzerine yaşadığı hayal kırıklığına değinir. [288] İlerleyen sayfalarda Konstantiniyye'deki ticaretin Yunanlar, Ermeniler ve diğer Avrupalı tacirlerin elinde olduğunu, Türklerin ise bu ticarette sınırlı bir rol oynadığını dolayısıyla ellerinde çok az dükkân olduğunu belirmiştir.[289] Seyyah daha sonra önemli kişiler ile görüşmek için daha çok gayrimüslimlerin yerleşik olduğu Pera bölgesindeki oteli bırakıp İstanbul olarak bahsettiği kısımdaki bir otele yerleşmiştir. [290]

Mahbub Alem de seyahatnamesinde diğer seyyahlar gibi İstanbul'un Bizans İmparatorluğu dönemi tarihine, Osmanlılar tarafından fethine ve şehrin çeşitli adlarına dair detaylı bilgiler sunmuştur.[291]

Mahbub Alem şehri; İstanbul, Pera-Galata ve Üsküdar olmak üzere 3 bölgeye ayırarak anlatmıştır. İstanbul ve Galata-Pera'nın Avrupa sahilinde Üsküdar'ın ise Asya sahilinde konumlandığını yazmıştır. İstanbul ve Galata-Pera arasında Haliç olduğunu, şehrin bu iki bölgesi arasında iki köprü ile geçiş sağlandığını yazmıştır. Tophaneyi de Galata kısmına dahil etmiş, burada top üretildiğini ve resmi devlet kurumlarının burada yer aldığını aktarmıştır. [292]

Seyyah, Galata köprüsünden bahsederken bu köprünün şehrin en canlı ve en hareketli yeri olduğunu yazmıştır. Dünyanın dört bir yanından gelen her yaştan ve her milletten insanın sabah akşam sürekli olarak bu köprü üzerinde göründüğünü belirtmiştir.[293]

---

[287] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 604.
[288] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 604-605.
[289] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 792.
[290] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 605.
[291] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 606-612.
[292] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 613-614.
[293] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 614.

Seyyah, şehrin tüm ihtişamlı ve görülmeye değer cami, türbe gibi yapılarının İstanbul'da olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca Müslüman nüfusun İstanbul'da daha yoğun bir şekilde yerleşik olduğunu vurgulayarak, İstanbul'un aslında "İslâmbol" yani İslâm şehri gibi göründüğünü ifade etmiştir. Galata ve Pera'daki nüfusun ise daha çok gayrimüslimlerden oluştuğunu orada Avrupa'nın her dilinin konuşulduğunu ifade etmiştir.[294]

Mahbub Alem, Galata köprüsünden detaylı olarak bahsettikten sonra Galata-Pera ile İstanbul arasındaki geçişi sağlayan köprülerin üzerinde konumlandığı denizden yani Haliç'ten detaylıca bahsetmiştir.[295]

Mahbub Alem, ilerleyen sayfalarda İstanbul'da yerleşik ulusların çeşitliliğinden bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır: *"İstanbul nüfusu içerisine aşağı yukarı dünyanın tüm uluslarından insanlar dahildir."* Seyyah, Batılı bir yazarın görüşüne atıfta bulunarak şu şekilde devam etmiştir:

"Konstantiniyye (İstanbul) özel olarak herhangi bir ulusa ait bir şehir değildir. Aksine burada çeşitli uluslardan insanlar yerleşiktir. Konstantiniyye'ye ne şu ulusun ne bu ulusun şehri denemez, 'Londra halkı' ya da 'Paris halkı' kullanımından anlaşılan şey Konstantiniyye lafzından anlaşılamaz. Çünkü bu şehirde diğerinden sayıca çok fazla olup dil, adetler ve toplumsal açıdan yeksan olan bir ulus yoktur." Seyyah buna ilaveten buradaki Müslümanların hepsinin Türk olmadığını, buranın halkı içerisinde; İranlı, Arap, Şamlı, Habeşli ve diğer tüm Müslüman ulusların dahil olduğundan bahsetmiştir. [296]

Şeyh Abdülkadir de seyahatnamesinde İstanbul üzerine kapsamlı bir değerlendirme sunmaktadır. Seyyah bu şehrin, hem "Konstantiniyye" hem de "İstanbul" isimleriyle anılmakta olup, her iki ismin de kendine özgü tarihi hikayelere sahip olduğunu belirtmiştir.[297]

Şeyh Abdülkadir, "Konstantiniyye" adını duyduğumuzda zihnimizde canlanan manzaraların, Roma Devleti'nin en ihtişamlı zamanlarına, Büyük

[294] ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 613.
[295] ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 618.
[296] ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 619-620.
[297] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 3.

Konstantin'in hükümetine, Iustinianos dönemine, Roma İmparatorlarının yeni bir Roma inşa etme arzusuna, bu arzunun yıllarca devam eden bir inşa çabası ve tamamlanma sürecine işaret ettiğini ifade etmiş ancak şu an tüm bu tarihi anıların sadece bir isim ve birkaç yıkık dökük kalıntıdan ibaret olduğunu ifade etmiştir.[298]

"İstanbul" adının ise Konstantiniyye'nin mevcut hükümdarlarının tarihleri ile ilişkili olduğuna, şehrin bu isim altında, Fatih Sultan Mehmed'in şanlı fethinden başlayarak diğer Osmanlı sultanlarının büyük başarılarını veya başarısızlıklarını gördüğüne değinerek şehrin her karış toprağının tarih ile dolup taşmakta olduğuna dikkat çekmiştir.[299]

Şeyh Abdülkadir bu şehrin etkileyiciliğinin sadece tarihi ile sınırlı olmadığını belirterek coğrafi konumu gereği Avrupa ve Asya'nın kesişim noktasında bulunmasıyla *"dünyanın anahtarı"* olarak nitelendirilmesinin yerinde olduğunu vurgulamıştır.[300]

Sonrasında şehrin tarih ve coğrafya açısından öneminin yanında aynı zamanda dağları, denizleri, bahçeleri, karışık nüfusu ve yaz mevsiminde ılıman iklimi gibi diğer faktörlerle de her yıl dünya çapında seyahat eden insanları kendine çektiğine değinmiş, farklı milletlerden insanların bu şehri ziyaret etmeye geldiğini yazmıştır.[301]

Şeyh Abdülkadir, Avrupa'nın her bölgesinden gelen insanların sürekli olarak İstanbul'da bulunmakta olduklarını belirtmiş ve şehrin durumuyla ilgilendiklerini yazmıştır. Avrupalıların yanı sıra Müslümanlar için İstanbul'un daha özel bir önemi ve çekiciliği olduğuna değinmiştir. Bu şehrin İslâm Devletlerinin en büyüğü olmakla birlikte Müslümanlarının "Hilafet Merkezi" olarak kabul edildiğine bu nedenle, Müslümanların İstanbul'u "Hilafet Makamı" olarak gördüklerine ve onun durumuyla ilgili konuşmaktan, ondan haber almaktan büyük bir keyif aldıklarına dikkat çekmiştir. [302]

---

[298] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 3.
[299] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 3.
[300] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 3-4.
[301] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 4.
[302] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 4-5.

Şeyh Abdülkadir, Rus Müslümanlarının çoğunlukla Hacca gitmek için İstanbul'dan geçtiklerinden ve "Makam-ı Hilafeti" yani İstanbul'u ziyaret etmenin onlar için kutsal yolculuğun ayrılmaz bir parçası olduğundan bahsetmiştir. Ruslar dışında da İslâm ülkelerinden insanların sürekli gelip gittiğini ve zaman zaman Hindistan Müslümanlarının da burayı ziyaret ettiklerini, hatta Hindistan'dan daha uzak olan Çin'den dahi gelenlerin olduğunu yazmış, bazılarının çocuklarını eğitim almaları için İstanbul'a gönderdiklerine değinmiştir.[303]

Seyyah Konstantiniyye'de/İstanbul'da, Hilafet Makamı'nı korumak için kendi canlarını feda etmeyi sadece milli bir görev olarak değil, aynı zamanda dini bir görev olarak gören insanların bulunduğuna dikkat çekmiş, bu şehrin fethi ile ilgili Hz. Muhammed'in bir hadisi olduğu bilgisini paylaşmıştır.[304]

Şeyh Abdülkadir, İstanbul'a yapılan kuşatmaları ve şehrin fethini detaylıca anlatmış, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra hatıra olarak Rumeli ve Fatih Camilerini inşa ettirdiğini, ondan sonra tahta geçen sultanların da kendi dönemlerinde cami yaptırma geleneğini sürdürdüklerini ve bunun İstanbul'un camileri ile meşhur olmasına sebep olduğunu yazmıştır.[305]

Şeyh Abdülkadir de diğer seyyahlar gibi şehrin kısımlarından bahsetmiş, eski Konstantiniyye'nin şu anda "İstanbul" denilen yer olduğunu ve şehrin "İstanbul, Pera-Galata ve Üsküdar" olmak üzere üç kısımdan oluşmakta olduğu bilgisini vermiştir.[306]

Seyyah, İstanbul ve Galata, Avrupa sahilinde yer alırken, Üsküdar'ın Asya sahilinde yer aldığını, Avrupa ve Asya sahili arasında Boğaziçi bulunurken, İstanbul ve Pera arasında ise Haliç bulunmakta olduğu bilgisini vermiştir. Tıpkı Amritsarî gibi Şeyh Abdülkadir de bu bölgeleri birbirine bağlayan köprünün, günün her saatinde yoğun bir insan trafiğine sahip olduğunu, dünyanın her milletinden insanı burada görmenin mümkün olduğunu, köprünün üzerinden geçen Asya ve Avrupa

[303] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 5.
[304] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 5.
[305] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 5-13.
[306] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 12.

kültürlerine ait çeşit çeşit kıyafetler giyinmiş insanların, bu bölgenin manzarasını daha da çekici kıldığını yazmıştır.[307]

Şeyh Abdülkadir, Üsküdar ve İstanbul'un nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluştuğunu ancak tüccar ve esnafın çoğunluğunun Yahudi veya Hıristiyan kökenli olduğunu ve ticaretin büyük bir kısmı onların kontrolünde bulunduğunu belirtmiştir. Bâb-ı Âlî, Bab-ı Meşihat (Şeyhü'l-İslâmlık), Bab-ı Adalet ve diğer resmî kurumların bu bölgede yer aldığını yazmış, ayrıca meşhur camiler, Konstantiniyye'nin meşhur çarşıları ve Valide Han'ın da bu kısımda olduğunu eklemiştir.[308]

Seyyah, birbirine karışmış gibi görünse de aslında Pera ve Galata'nın iki ayrı bölge olduğunu belirtmiştir. Pera'nın, İstanbul'da yaşayan ve Avrupa'dan gelen Hıristiyanların ikamet ettiği bir merkez olduğunu Avrupai oteller ve sefarethanelerin burada yer aldığını Sultan Abdülaziz döneminde Mekteb-i Sultaniye'ye verilen "Galatasaray" isimli devlete ait bir yapının da bu bölgede bulunduğunu yazmıştır. [309]

Şeyh Abdülkadir, Galata Kulesi'nin de aynı bölgede yer aldığını yazmış, buradan biraz daha ileri gidildiğinde II. Abdülhamid'in ikamet etmekte olduğu sarayın yer aldığı Beşiktaş olduğundan bahsetmiştir. [310]

Seyahatnamesinde İstanbul hakkında bilgilere yer veren bir diğer seyyah İstanbul doğumlu olan Nazlı Rafia Sultan'dır. Ticaret ile meşgul olan babası uzun yıllar İstanbul'da kalmış annesi ise bir süre burada kalıp daha sonra Hindistan'a dönerek çocuklarını orada yetiştirmiştir.[311] Nazlı Rafia Sultan'ın İstanbul'a varışındaki duyguları, doğduğu yere ulaşmanın verdiği sevinç ve hüznü içermektedir. İstanbul'u arzularının, rüyalarının ve hayallerinin merkezi olarak gören Nazlı Rafia, İslâm devletini tekrar görmekten duyduğu heyecanı ve kalbinin çarpışını şu satırlarla dile getirmiştir:

---

[307] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 12-13.
[308] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 13.
[309] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 13.
[310] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 13.
[311] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 241-242.

"*Sonunda Boğaziçi'ne giriş yaparak Anadolu'dan geçerek doğduğum yere, arzularımın, rüyalarımın ve hayallerimin merkezi olan topraklara ulaştık. Ah! Ne söyleyeyim? Şu anda kalbim nasıl bir hâlde! Hem mutluluk hem de hüzünle kaplı. Heyecanım da az değil! Bu İslâm devletini görmek nasip olduğu için kalbim hızla çarpıyor. Ama bir yandan da merhum babam hayattayken son bir kez daha gelemediğimiz ve gönlünde buranın hasretiyle bu dünyaya veda ettiği için hüzünlüyüm*." [312]

Nazlı Rafia'nın seyahatinin bir ay öncesinde Kanun-i Esasi yürürlüğe konulmuş ve II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Dolayısıyla sürgüne gönderilmiş ya da yönetimden memnun olmayarak farklı ülkelere yerleşmiş hürriyet taraftarları Türkler, II. Meşrutiyetin ilanıyla İstanbul'a dönmekte ve bu nedenle meydanlarda, caddelerde ve limanlarda kutlama havası hissedilmektedir. Nazlı Rafia'nın seyahat ettiği gemi Haliç limanına yanaştığında dışarıda bulunan askerler çoşkulu sloganlar atmakta ve gemidekiler onlara karşılık vermektedir. [313]

Nazlı Rafia 31 Ağustos'ta geldiği İstanbul'dan, 20 gün sonra 19 Eylül'de ayrılmıştır.[314] Seyyah ve beraberindekiler ilk gün yani 31 Ağustos'ta Pera Palas Oteli'nde kalır fakat bu otele karşı izlenimleri hiç olumlu değildir, Pera Palas'taki deneyimlerini şu şekilde yazmıştır:

"Dünden beri Pera Palas Hotel'de kalıyoruz. Duyduğuma göre buranın en iyi oteli buymuş. O kadar pis ve eski ki aman Allah'ım tövbeler olsun! Yemekler de Allah'a emanet. Tarifesi de o kadar yüksek ki ne Londra'da ne de Paris'te bu kadar değil. Mutlaka oteli değiştireceğiz." Seyyah daha sonra tavsiye üzerine Tarabya'da bir otelde konaklamıştır. *[315]*

İlk gün şehri dolaşmaya çıkan Nazlı Rafia'nın seyahatnamesinde İstanbul sokaklarına dair ilk izlenimlerinden bahsettiği bölümde yaşadığı hayal kırıklığı şu satılarından anlaşılmaktadır:

---

[312] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 242.
[313] Arzu Çiftsüren, **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, s. 26-27.
[314] Arzu Çiftsüren, **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, s. 18.
[315] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 242.

"Yollar o kadar pis, bozuk ve engebeli ki gerçekten de şehrin durumunu görünce sarsıldım. Şaşkındım, Avrupa'nın bir şehrinde miydik yoksa geçmişi sadece birkaç yüz yıla dayanan pis, kirli bir kasabaya mı gelmiştik? Ne yazık! İskeleye indiğimiz andan itibaren karşımıza daha iyi durumdaki yolların ve caddelerin çıkacağına dair umudum vardı. Ancak otele kadar durum aynıydı. Burada da manzara aynı. Üstelik iri iri köpeklerin kavgaları da ayrı bir belâ. Bütün çöpler sokağa atıldığından her tarafı pislik ve kötü koku sarmış durumdadır. Arabaya binince araba o kadar sallanıp insanı rahatsız ediyor ki Allah'a sığınırım! Zaten bu engebeli yollarda da başka ne beklenir ki! Jön Türklerin küskün ve yeni anayasal düzen arayışında olması hiç de şaşılacak bir durum değil. Dışarıdan gelenler, yabancılar için burası tam bir imtihandır! Özellikle Avrupa'yı görmüş olanları için. Neyse! Bu tecrübeleri konuşmamak daha iyi. Her bir tahtası sallanan bir köprüden geçtik. Sanki yaşlı birinin her an dökülmeye hazır dişi gibiydi. Bu köprünün düzenli olarak onarıldığını duydum. Bir tahtası gevşeyip sallanmaya başladığında insanlar buradan suya düşmesin diye yerine diğerini koyuyorlarmış. Gerçekten ağlayasım geldi. Allah öyle bir güzellik bahşetmiş ki başka hiçbir şehirde yok ancak insanların cehaleti ve nasıl pervasızca, üstün körü iş yaptığı üzerine düşünmeye değer!"[316]

4.3.1. Sokak Köpekleri

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerinde tarih boyunca şehirlerin dokusunun önemli bir parçasını oluşturan sokak köpeklerinden de bahsedilmektedir. Amritsarî, Mahbub Alem ve Nazlı Rafia gibi seyyahlar, İstanbul sokaklarında çok sayıda köpek bulunduğunu belirtmiş ve bu köpeklerin toplum içindeki yerlerine dair gözlemlerini kaleme almışlardır.

Amritsarî, seyahatnamesinde İstanbul sokaklarında çok sayıda köpek bulunduğunu vurgularken, bu köpeklerin Türkler tarafından rahatsız edilmeden yaşatıldığını ve onlara zarar verilmesinin olumsuz karşılandığını ifade etmiştir.[317]

[316] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 244-245.
[317] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 139.

Seyahatnamesinde sokak köpeklerinden bahseden bir diğer seyyah Mahbub Alem, İstanbul sokaklarında çok sayıda köpek bulunduğunu vurgulamış, sokak köpeklerinin durumunun Avrupa'daki evcil köpeklerden farklı olduğunu şu sözlerle belirtmiştir.

"Avrupalı seyyahların Konstantiniyye sokaklarında çok fazla köpek göründüğüne dair söylemleri kesinlikle doğrudur. Bu köpekler Avrupa'daki, gibi evcil güzel köpekler değiller." Seyyah, Avrupa'nın diğer şehirlerinde gayrimüslimlerin köpekleri evlerinde beslediklerinden, onları insanın en büyük dostu ve yardımcısı olarak kabul edip kendilerine yoldaş yaptıklarından ancak Türklerin dinleri dolayısıyla köpekleri habis kabul ettiklerinden ve bu yüzden evlerine girmelerine izin vermediklerinden dolayısıyla tüm köpeklerin sokaklarda ve pazarlarda toplandığından bahsetmiştir. Seyyah, evine misafir gittiği bir kişinin yemek yedikten sonra ara sıra eline bir iki parça ekmek alıp sokak köpeklerine verdiğini anlatmış ve tahminine göre burada herkesin aynı şekilde hayvanları beslediğini yazmıştır.[318]

Ayrıca, Mahbub Alem, geçmiş zamanlarda Osmanlı Devleti'nde "Segban" unvanı verilen kişilerin şehirdeki köpekleri beslemelerine şu şekilde değinmiştir:

"*Bir gün kabristandayken mezar taşlarını okuyordum, orada iki şahsın mezar taşında unvanlarının 'Segban' olduğunu okuyup hayret ettim. Araştırmam üzerine Yeniçeri ordusu zamanında Konstantiniyye'de şehrin köpeklerini besleyen bir unvan olduğunu öğrendim."*[319]

Mahbub Alem, bunlara ek olarak Sultan Abdülaziz'in köpeklerden rahatsız olarak, onları yerleşimin olmadığı bir adaya[320] gönderdiği, ancak daha sonra köpeklerin bir gazetede yayımlanan yazı nedeniyle İstanbul'a geri getirildiğini şu satırlarla anlatmıştır:

"*Köpekler hakkında şunu da öğrendim ki, Sultan Abdülaziz köpeklerden sıkılıp onları bir gemiye doldurup yerleşimin olmadığı bir adaya göndermiş. Bunun*

[318] 'Ālem**, a.g.e**., s. 658- 659.
[319] 'Ālem**, a.g.e**., s. 659.
[320] Sivriada/Hayırsızada.

üzerine birisi bir gazetede köpeklerin dilinden bir yazı yayımlatmıştır. Sultan bu yazıyı okuyunca köpekleri Konstantiniyye'ye geri getirtmiştir."[321]

Nazlı Rafia da Osmanlı İmparatorluğunda altyapı sorunları ve şehir düzenlemelerine dair eleştirilerini yaparken sokak köpeklerini de atlamayarak iri sokak köpeklerinin kavgalarına dikkat çekmiştir.[322]

4.4. Görülmeye Değer Yerler

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde Osmanlı topraklarındaki doğal güzellikler, görülmeye değer yerler, camiler, türbeler, hanlar, hamamlar, çarşı-pazar yerleri, mesire alanları, müzeler ve tarihi eserler hakkında detaylı bilgileri okuyucularıyla paylaşmışlardır. Bu başlık altında, Hint alt kıtasından gelen seyyahların tüm bu gözlemleri ele alınmıştır.

4.4.1. Camiler ve Türbeler

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde Osmanlı topraklarındaki camiler ve türbeler hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuşlardır. Bu seyahatnamelerde öne çıkan hususlardan biri, İstanbul'daki camilerin çokluğudur. Ayrıca seyyahlar, İstanbul'daki camilerin Avrupa'daki yapılardan aşağı kalmadığına dikkat çekmişlerdir. Ayasofya Camii, Sultanahmet Camii, Beyazıt Camii, Eyüp Sultan Camii ve Türbesi incelediğimiz seyahatnamelerde sıkça karşımıza çıkan yapılardandır.

Seyahatnamelerde camilerin çokluğu ve ihtişamı açısından İstanbul'un eşsiz bir şehir olduğunu vurgulanmış, Fatih Sultan Mehmed'den itibaren sadece birkaç sultan dışında tahta geçen tüm Osmanlı sultanlarının ihtişamlı camiler yaptırdığından bahsedilmiştir.

Şiblî Numânî, seyahatnamesinde camilerin çokluğu ve ihtişamı açısından İstanbul'un eşsiz bir şehir olduğunu vurgulamış, Fatih Sultan Mehmed'den itibaren,

[321] ʿĀlem**, a.g.e**., s. 660.
[322] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e**., s. 244-245.

sadece birkaç sultan dışında tahta geçen tüm Osmanlı sultanlarının ihtişamlı camiler yaptırdığı bilgisini vermiştir. İstanbul'da yer alan camilerden; Fatih Camii, Süleymaniye Camii, Beyazıt Camii, Valide Sultan Camii, Sultanahmet Camii ve Ayasofya Camii'nin harikulade camiler olduğunu, bunlar arasından da Ayasofya Camii'nin en ihtişamlı ve en güzel cami olduğunu yazmıştır.[323]

Seyyah, İstanbul'daki cami mimarisinin Hindistan'dakinden farklı olduğuna değinmiş, İstanbul'daki camilerin kubbelerinin çok geniş olduğu ve içine binlerce kişinin sığabileceğini belirterek şunları yazmıştır:

"Hindistanlıların zevkine göre bu camilere güzel ve uygun denilemese de kubbenin genişliği ve yapının yüksekliği insanı büyülüyor hatta hayrete düşürüyor." Tüm camilerde aydınlatma amacıyla içlerinde mum olan çok sayıda demir avize yer aldığını yazmıştır.[324]

Seyyah, genellikle tüm camilerde uygulandığını belirttiği özel bir düzenlemeden şu şekilde bahsetmiştir:

"Genellikle her caminin dört köşesinde dört büyük levha asılıdır. Bu levhalarda altın suyu kullanılarak son derece güzel bir hatla Celî harflerle 'Ebubekir', 'Ömer', 'Osman', 'Ali' yazılıdır. Aynı bu şekilde ustaların yazmış oldukları hat levhaları da süsleme amacıyla duvarlara asarlar."[325]

Seyyah camilerin genel durumundan bahsetmiş, burada Hindistan camilerinde olduğu gibi havuzdan abdest alma uygulamasının olmamasına da değinerek şunları yazmıştır:

"Tüm camiler bakımlı ve süslüdür. Normal zamanlarda basit bir halı, Cuma ve bayram günlerinde kaliteli ve kıymetli halılar serilir. Caminin bir köşesinde abdest almak için şadırvan bulunan küçük bir mekân vardır. Burada havuzdan abdest alma geleneği olmadığı için çok sevindim."[326]

[323] Nuʿmānī, **a.g.e**., s. 59-60.
[324] Nuʿmānī, **a.g.e**., s. 60.
[325] Nuʿmānī, **a.g.e**., s. 60.
[326] Nuʿmānī, **a.g.e**., s. 60.

Şiblî Numânî, Ayasofya'nın Osmanlı cami mimarisi açısından öncü bir yapı olduğunu belirtmiş ve yapının tarihinden şu satırlarla bahsetmiştir:

"Ayasofya Camii en görkemli olandır ve tüm camiler ondan örnek alınarak inşa edilmiştir. Aslında Miladi 325 yılında Konstantin'in inşa ettirdiği büyük bir kiliseydi. İnşası 7 yıl sürdü, inşasında 100 mimar ve 10.000 işçi çalıştı. Fatih Sultan Mehmed değişiklikler yaparak bu yapıyı camiye çevirdi." Ayrıca Şiblî, Bizans döneminde İstanbul'a gelen Seyyah İbn Battûta'dan alıntılar yaparak yapının Bizans dönemindeki durumu hakkında bilgiler vermiştir.[327]

Bunlara ek olarak seyyah, Ayasofya'nın gerçekten çok acayip ve insanı hayrete düşüren bir yapı olduğunu belirterek yapının kubbesinin çapının 115 fit kubbenin yerden yüksekliğinin ise 180 fit olduğu bilgisini vermiştir. Sütunların mermer ve granitten olduğunu, Konstantin devrinden kalan kapının bronzdan yapıldığını ve üzerinde yer alan tasvirlerin o gün hala görünmekte olduğunu, yapının üst örtüsünde yer alan Hz. İsa ve Hz. Meryem'in tasvirlerinin de görünmekte olduğunu yazmıştır.[328]

Şiblî Numânî'den sonra Amritsarî de "Camiler" başlığı altında payitahttaki, birçok önemli camiyi okuyuculara tanıtmıştır. İstanbul'da yapılan ilk caminin Fatih Sultan Mehmed döneminde yapılan Fatih Camii olduğu bilgisini veren seyyah, Osmanlı sultanlarının cami yaptırma geleneği ile ilgili şunları yazmıştır:

"İstanbul'da inşa edilen ilk cami, Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği Fatih Camii'dir. Ondan sonra her sultanın kendi dönemlerinin şanını göstermek için ihtişamlı camiler inşa ettirme geleneği ortaya çıkmıştır. Bir seyyah Konstantiniyye'nin camilerini gezerek Müslümanların (Osmanlı'nın) her döneminin yapılarının okumasını yapabilir. Çünkü burada döneminin yadigârı olarak o döneme ait bir caminin olmadığı herhangi bir dönem yoktur..."[329]

Seyyah "Camilerin Genel Durumu" başlığı altında Osmanlı'daki camilerin süslemesi hakkında şunu yazmıştır:

---

[327] Nuʿmānī, **a.g.e**., s. 60.
[328] Nuʿmānī, **a.g.e**., s. 61.
[329] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 153.

"Süslemeler öyle incelikle yapılmıştır ki Avrupa'daki meşhur kiliselerinden hiçbir açıdan eksik değiller. [330]

Amritsarî camilerin gelirleri ve hayır işleri hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

"Camilere bağlı olarak genelde ayrı ayrı vakıflar vardır. Cami masrafları vakıf gelirleriyle karşılanır ve hayır işleri de yapılır. Örneğin Sultan Mustafa Camii'nden yoksullara ve talebelere aş dağıtılır."[331]

Amritsarî dünya çapında meşhur olan Ayasofya Camii hakkında şu satıları yazmıştır:

"İstanbul'un camileri arasından en meşhur, en eski ve en ihtişamlı cami Ayasofya'dır. O aslında Bizanslı Hıristiyanların kilisesiydi. Bu yapıyı ilk olarak Büyük Konstantin kendi hükümdarlığı döneminde inşa ettirmişti. Sonra bir kez harap olduktan sonra Kayser Iustinianos 532 yılında temelleri üzerine yeniden inşa ettirdi. 1453 yıllında Fatih Mehmed gerekli düzenlemelerden sonra bu yapıyı camiye çevirdi. Ayasofya'nın ne kadar ihtişamlı olduğu şuradan iyi bir şekilde tahmin edilebilir ki, 100 mühendis gözetiminde 10.000 işçi ile 18 yıl boyunca inşasıyla uğraşılmıştır…" [332]

Seyyah insanın Ayasofya'nın içine girdiğinde her şeyden önce genişliğini gördüğünde hayrete düştüğünü daha sonra kubbesinin yüksekliği ve genişliğinden dolayı şaşırdığını belirtmiş, yapının genişliğini vurgulamak için şunları yazmıştır: *"Tek kubbesi olan inanılmaz derecede ihtişamlı bir yapıdır. O kadar geniştir ki altına binlerce insan sığabilir."* Kubbenin alt kısmına meleklerin tasvir edildiğini ve bunların görünür vaziyette olduğunu ancak diğer işlemelerin üzerinin kapatıldığını belirtmiştir.[333]

Amritsarî, yapının mimarisi hakkında şunları yazmıştır:

"Bu yapının inşası için Mısır, Şam ve Yunan'ın tüm eski yapılarının ustaları çağrılmıştı, bu yüzden bu yapıyı farklı ülkelerin ve farklı dönemlerin sanatlarının

[330] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 155.
[331] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 155.
[332] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 153.
[333] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 154.

sentezi olarak düşünmek gereklidir. İşçilerin farklı unsurları başarılı ve güzel bir şekilde yerlerine işlemesi sonucu çok güzel bir sentez ortaya çıkmıştır. Bu da eski eserleri inceleyenler için çok ilgi çekici bir konudur." [334]

Eyüp Sultan semtini ziyaret eden seyyah "Hazreti Eyyûb el-Ensârî" başlığı altında Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin Hz. Muhammed ile bağlantısından, bu zatın İstanbul kuşatmasında ordunun içinde yer almasından, kuşatma yıllarında hastalanıp hicri 51 ya da 52 yılında vefat ederek Konstantiniyye yakınlarına defnedildiğinden bahsetmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in, kâmil bir veli rehberliğinde bu zatın gömülü olduğu yeri tespit ederek aynı yere türbe yaptırdığını yazmış ve Hazreti Eyyûb'ün Türbesinin yapıldığı mahallenin kendisine nispetle "Eyüp Sultan" olarak adlandırıldığı bilgisini paylaşmıştır.[335]

Kendisi de bir kez ziyaret için Eyüp Sultan'a giden seyyah, ziyaretçi topluluklarının sabah akşam sürekli olarak bu semti ziyarete geldiklerini yazmış, bu semtte tahıl satıcılarının tahıl dolu sandıklarıyla mevcut bulunduklarını, ziyaretçilerin bu satıcılara bir miktar para ödediklerinde satıcıların verilen ücrete karşılık gelecek kadar tahılı kuşların önüne attığını anlatmıştır.[336]

Eyüp Sultan Camii'nden bahsederken bu yapının Eyyûb el-Ensârî'nin kabrinin doğusunda Sultan Eyüp (Eyüp Sultan) adıyla meşhur bir cami olduğunu ve bu caminin Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren Osmanlı sultanlarının cülus törenleri sırasında çok önemli bir nokta olduğunu yazmıştır.[337]

Seyahatnamesinde Osmanlı topraklarındaki camiler hakkında bilgiler paylaşan bir diğer seyyah Mahbub Alem, "Camiler ve Türbeler" başlığı altında, Osmanlı topraklarındaki kiliseden çevrilmiş camilerin yanı sıra, Türk sultanlarının cami yaptırma konusundaki heveslerinden de bahsetmiştir. İstanbul'da tahta çıkan yeni sultanların kendi adlarına büyük ve ihtişamlı camiler yaptırmalarının bir gelenek haline geldiğini ifade etmiştir. Seyyah, camilerin çokluğu ve yapılarının güzelliği hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

---

[334] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 155.
[335] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 159.
[336] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 160.
[337] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 160.

"Konstantiniyye'de o kadar çok sayıda görkemli camiler yapılmıştır ki başka bir ülkede bu manzarayı bulmak zordur. Bazı camiler öyle ihtişamlı, öyle muhteşem, öyle görkemlidir ki, insanın canı dışarı çıkmak istemez." [338]

Ayrıca seyyah; Yeni Valide Camii, Beyazıt Camii, Sultanahmet Camii ve Fatih Camii gibi camilerin yüksek meblağlar harcanarak inşa edilen muhteşem yapılar olduğunu belirtmiştir.[339]

Mahbub Alem, sultanların camilerde kendileri için yapılmış Hünkâr mahfilinde namaz kıldıklarından bahsetmiştir. Sultanların cemaatten ayrı bir yerde namaz kılmasının, cemaatin dikkatinin dağılmaması ve sultanın kendisinin de diğer insanlar gibi olduğunu hatırlaması amacıyla yapıldığını ifade etmiştir. Ayrıca, eski zamanlarda Cuma namazı kılmak için sultan camiye girdiğinde, iki cüce adamın sultanın önüne gelip selam vererek Allah'ın nazarında sultan ile kısa boylu insanların eşit olduğunu haykırdığını ve bunun bir gelenek olduğunu belirtmiştir.[340]

Mahbub Alem, Sultanahmet Camii'nin iç cephesinin çini ile kaplı olduğunu, yapının kubbe ve mihrabında muhteşem bir hat yazısıyla Kur'an-ı Kerim'den ayetler yer aldığını belirtmiştir. Beyazıt Camii'nin pencerelerinde rengârenk vitraylar bulunduğunu, Şehzadebaşı Camii, Yeni Camii, Yavuz Selim Camii ve Beyazıt Camii'nin duvarlarında muhteşem çinilerin yer aldığını ve bu çinilerin tüm duvarın tek bir çini parçasıyla kaplandığı izlenimini verdiğini yazmıştır. Ayrıca, bu camilerde mihrabın yanında yer alan pencerelerdeki vitraylı camlarda Kelime-i Şahadet ve Allah'ın isimlerinin yazılı olduğunu ifade etmiştir.[341]

Mahbub Alem, İstanbul'daki camilerin hemen hemen çoğunun aynı üslupta inşa edildiğini, ortada büyük geniş bir kubbe ve onun çevresinde dört yarım kubbe bulunduğunu, kubbelerin duvarlara ilaveten payelerle taşındığını belirtmiştir. Buradaki camilerde ortasında şadırvan yer alan avlular olduğunu, insanların avluya

[338] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 670-671.
[339] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 671.
[340] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 672.
[341] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 672-673.

ayakkabı ile girdiklerini ancak Şam ve Hindistan'daki camilerin avlularına ayakkabı ile girilmediğini yazmıştır.[342]

Seyyah, İstanbul'da 230 cami yer aldığının söylendiğini aktarmış, camilere ilaveten genellikle camilere bağlı olan Osmanlı Sultanlarının türbelerinin de görülmeye değer yerlerden olduğunu ifade etmiştir. Türbe mimarilerinin de muntazam olduğun belirtmiş, bu yapıların bakımlarının ve korunmalarının özenle yapıldığını yazmıştır.[343]

Mahbub Alem'in seyahatnamesinde de Ayasofya ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Seyyah, Ayasofya'nın önceden Bizans kilisesi olduğunu ve ilk olarak Büyük Konstantin tarafından 360 yılında inşa ettirildiğini belirtmiştir. İlk yapının yanmasından sonra Iustinianos'un, 10.000 mimarın canla başla çalıştığı görkemli yapıyı 5 yıl 10 ayda yaptırdığını yazmıştır. Ayrıca, dünyanın birçok farklı yerinden sütunlar ve diğer yapı malzemelerinin getirilip bu yapıda kullanıldığını ifade etmiştir. Yapının inşası tamamlanınca Iustinianos'un yapının içine girip *"Süleyman, ben seni yendim"* dediğini aktarmış, yapının mimarisi hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiştir.[344]

Seyyah, bu kilisede camiye çevrildikten sonra çok fazla değişiklik yapılmasına gerek görülmediğini, sadece küçük bir mihrap eklendiğini ve yapının dışında zaman zaman küçük değişiklikler yapıldığını yazmıştır. Ayrıca, kubbede yer alan haç yerine Sultan II. Murad'ın camiye gümüş bir hilal eklettiğini ve bu hilalin açık havalarda Bursa'dan bile görüldüğünün söylendiğini ifade etmiştir.[345]

Mahbub Alem, imamın hutbeye elinde kılıç ile çıkmasına değinerek bu geleneğin yüzyıllardır devam ettiğini ve bunun caminin kılıç ile alındığının bir göstergesi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, kılıç ile elde edilen birkaç camide de imamların bu geleneği sürdürerek hutbeyi ellerinde kılıç ile verdiklerini ancak son zamanlarda bu geleneğin pek revaçta olmadığını yazmıştır.[346]

---

[342] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 673-674.
[343] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 674.
[344] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 675.
[345] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 676.
[346] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 676.

Mahbub Alem, Ayasofya Camii'nin tüm camilerden daha ihtişamlı olduğunu, bir insanın bu yapının devasalığını ve muhteşemliğini gördüğünde hayrete düşmemesinin mümkün olmadığını belirtmiş, ancak diğer camiler için de Ayasofya'dan aşağı demenin zor olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, Avrupa'daki kiliseleri gezdiğini belirten seyyah, İstanbul'daki camilerin Avrupa'daki yapılardan da aşağı kalmadığını yazmıştır.[347]

Seyyah, Beyazıt Camii hakkında Sultan II. Beyazıt'ın inşa ettirdiği bu caminin Osmanlı mimarisinin harika bir örneği olduğunu ifade etmiştir. Caminin pencerelerinde vitrayların yer aldığını ve bu vitraylarda Kelime-i Şahadet yazılı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca burada hocaların binlerce talebeye ders verdiğini ve caminin arka tarafında Sultan Beyazıt'ın türbesinin yer aldığını yazmıştır. [348]

Mahbub Alem, Beyazıt Camii çevresindeki meşe ve servi ağaçlarının üzerinde binlerce güvercinin yaşadığını ve bu sebeple camiye "Güvercinli Cami" denildiğini yazmıştır. Güvercinlerin yemlerinin caminin giderlerinden karşılandığını ve insanların bu kuşlara saygı duyup onları öldürmediğini belirtmiştir. Bunlara ek olarak seyyah, caminin çevresinde bir çarşı yer aldığını, burada çok sayıda hattat ve tespih satıcılarının bulunduğunu yazmıştır. [349]

Seyyah, Fatih Camii hakkında bu caminin Bizans İmparatorların gömülü olduğu Havariyyun Kilisesi'nin yerine yapılmış çok büyük bir cami olduğu bilgisini vermiş, bu camiye bağlı medresenin çok büyük bir medrese olduğunu ve burada 8.000 talebenin eğitim aldığını yazmıştır. Caminin büyük kapısı üzerinde İstanbul'un fethi ile ilgili Hadis-i Şerifin yer aldığını belirtmiştir. Ayrıca, caminin bir tarafında ulema ve önemli kişilerin kabirlerinin olduğunu ve Gazi Osman Paşa'nın kabrinin de burada yer aldığını yazmış, yeni yapılan mezarların kitabelerinin muhteşem olduğunu vurgulamıştır. Caminin yanında Fatih Sultan Mehmed'in türbesinin yer aldığını, camiye bağlı aşevi, şifahane, misafirhane ve hamam gibi yapıların da

[347] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 672.
[348] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 677.
[349] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 677.

olduğunu belirtmiştir. Seyyah, bu caminin 1768 yılındaki depremde tamamen harabe haline geldiğini ve Sultan III. Mustafa'nın burayı baştan yaptırdığını yazmıştır.[350]

Seyyah, Sultanahmet Camii hakkında I. Ahmed'in bu camiyi At Meydanı'nın güneydoğusunda 1608-1614 yılları arasında inşa ettirdiğini yazmış, Sultanın bu yapının tamamlanması için büyük bir hevesle haftada bir gün kendi elleriyle inşaat çalışmalarına katıldığını belirtmiştir. Caminin avlusunda çok sayıda ağaç bulunduğunu, caminin 6 minareli olduğunu ve camiye bağlı derslikler, aş evi ve türbelerin yer aldığını eklemiştir.[351]

Seyyah, caminin mimarisi ve süslemeleri hakkında detaylı bilgiler vermiş ve camide çok güzel hat levhalarının bulunduğunu belirtmiş, Sultan Mahmud'un elleriyle yazdığı bir hat levhasının da bu camide bulunduğunu duyduğunu yazmıştır. Caminin bahçesinde I. Ahmed, II. Osman ve IV. Murad'ın türbelerinin bulunduğu bilgisini vermiştir. Camide bayram günlerinde Mevlüt okunduğunu ve hacca gidecek kafilelerin buraya uğradığını yazmıştır. Ayrıca, o döneme kadar 6 minareli tek mabedin Mekke'deki Beytullah olduğunu, İstanbul'da 6 minareli bir cami inşa ettirdiğinde gelen tepkiler üzerine sultanın Kâbe-i Şerif'e bir minare daha eklettiğini belirtmiştir.[352]

Seyyah, Süleymaniye Camii'nin Kanuni Sultan Süleyman zamanında yaşamış ünlü mimar Mimar Sinan'a yaptırıldığını yazmış ve caminin mimarisi hakkında detaylar vermiştir. Caminin adeta ulusal bir banka gibi işlev gördüğünü belirtmiş, gümüş, altın ve diğer değerli eşyaların burada emanet olarak muhafaza edildiği bilgisini vermiştir. Emanet edilen eşyaların kayıt altına alındığını ve emanet sahibine bir belge verildiğini, bu belge olmadan emanetlerin geri alınamadığını yazmıştır. Cami içindeki sütunların rengârenk mermerlerden yapıldığını, sultan mahfilinde ise çok kaliteli bir mermer işçiliği görüldüğünü belirtmiştir. Pencerelerinde harikulade vitraylar bulunduğunu ve bu vitrayların ünlü cam ustası Sarhoş İbrahim tarafından yapıldığını yazmıştır. Kubbe ve duvarlarda ise son derece güzel hat yazılarıyla

[350] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 677-678.
[351] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 679.
[352] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 679-680.

Kur'an-ı Kerim'den ayetlerin yer aldığını ve bu hatların Meşhur hattat Karahisari[353] tarafından yazıldığını belirtmiştir. Seyyah, caminin batı yönünde Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın türbelerinin yer aldığını ve II. Süleyman ile II. Ahmed'in de burada gömülü olduğunu yazmıştır. Türbelerinin mimarisinin ve süslemelerinin çok hoş olduğunu ifade etmiştir.[354]

Seyyah, Şehzadebaşı Camii hakkında bu camiyi Sultan Süleyman'ın genç yaşta ölen oğlu Mehmed için yaptırdığını ve bu caminin ünlü Mimar Sinan tarafından inşa edildiğini yazmıştır. Caminin çok hoş bir yapı olduğunu belirtmiş ve mimarisi hakkında detaylar vermiştir. Caminin 4 sütun üzerine bir kubbe ve 4 yarım kubbeyle desteklendiğini yazmış ayrıca, caminin kitabesinin de çok güzel olduğunu vurgulamıştır.[355]

Şehzadebaşı Camii'nin yanında yer alan şehzade türbesinin sekizgen planlı ve kubbeli bir yapı olduğunu yazmış, Şehzadenin kıyafetlerinin bir odada saklandığını Kadir Gecesi gibi özel günlerde sergilendiğini ve türbenin içinde sandukanın üzerinde bir taht yer aldığını yazmıştır. Ayrıca Türbenin içinde kaliteli çiniler ve güzel hatla yazılmış Kur'an-ı Kerim ayetlerinin yer aldığı bilgisini vermiştir.[356]

Mahbub Alem, Pertevniyal Valide Sultan Camii ve Türbesi hakkında Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından yaptırılan yeni bir cami olduğu bilgisini vermiş, caminin çok büyük olmadığını ancak mermer ve diğer kıymetli taşlarla süslendiğini belirtmiştir. Caminin tek kubbe ile örtülü olduğunu ve yapının çok güzel hatlarla yazılmış kitabelere sahip olduğunu yazmıştır. Seyyah, Pertevniyal Valide Sultan'ın türbesinin de iyi durumda olduğunu belirtmiş, türbe içinde birçok kutsal emanetin bulunduğunu eklemiştir.[357]

Mahbub Alem, Laleli Cami hakkında II. Mustafa tarafından 1763 yılında yüksek bir zemin üzerine inşa ettirilen bu caminin, Marmara Denizi ve Yedikule'nin eşsiz manzarasına hâkim olduğunu belirtmiştir. Caminin adının başında sürekli bir lale bulunan bir zatın, sultandan *"Bu cami benim adımla anılsın."* ricası üzerine bu

[353] Ahmet Karahisari.
[354] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 680-681.
[355] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 681-682.
[356] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 682.
[357] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 682.

isimle meşhur olduğunu yazmıştır. Caminin pencerelerinde çok sayıda muntazam vitray bulunduğu, mihrapta ise çok güzel bir hat ile yazılmış Kelime-i Şahadet, Allah Celle Celâluh ve Muhammed Resulullah yazılarının yer aldığını yazmıştır.[358]

Camilerin temizliğine özel önem verildiğini vurgulayan Mahbub Alem, cuma günleri ve diğer mübarek günlerde camilere çok kıymetli halılar serildiğini, camilerin ışıklarla adeta gelin gibi süslendiğini yazmıştır.[359]

Sultan II. Mahmud ve Abdülaziz'in türbeleri hakkında detaylı bilgiler veren seyyah, sandukaların baş tarafında Sultanların devirlerinin modalarına uygun feslerin bulunduğunu belirtmiş, ayrıca üzerlerinde Kelime-i Şahadet ve Kur'an-ı Kerim'den ayetlerin işlendiğini çok değerli örtüler yer aldığını, büyük rahleler üzerinde harikulade hatlarla yazılmış Kur'an-ı Kerimlerin yer aldığını, bu rahlelerin gümüş ve sedef işlemeli olduğunu, Türbenin içinde Sultan Abdülaziz'e İngiltere seyahati sırasında hediye edilen bir avizenin bulunduğunu yazmıştır. Ayrıca türbede iki tane Sakal-ı Şerif'in ve Kadem-i Şerif'in muhafaza edildiği bilgisini paylaşmıştır. Seyyah, İstanbul'daki kutsal emanetlerin çokluğuna dikkat çekmiş ve çokluğuna rağmen kimsenin bu emanetlerin gerçekliğine dair şüphe duymadığını yazmıştır.[360]

Seyyah, Yeraltı Camii hakkında bu yapının Galata'da yer alan geniş ve alışılmışın dışında bir cami olduğunu yazmıştır. Caminin yer altında olduğunu, aydınlatma sadece bir köşesinde kandil bulunduğundan dolayı içerisinin genelde karanlık olduğunu belirtmiştir. Seyyah, burada yer alan kabirlerden bazılarının İstanbul'un kuşatması sırasında şehit düşen sahabelere ait olduğu bilgisini paylaşmıştır. Caminin içinde birçok kitabe bulunduğunu ve doğru çalışan bir saatin asılı olduğunu yazmıştır.[361]

Seyahatnamesinde Amritsarî gibi Eyüp Sultan hakkında bilgi veren Mahbub Alem, Eyyûb el-Ensârî'nin Medine'de yaşayan bir sahabe olduğunu, Hicri 50 yılında Muaviye'nin Konstantiniyye'ye gönderdiği orduda yer aldığını ve kuşatma sırasında hastalanıp vefat ederek buraya gömüldüğü bilgisini vermiştir. Sonraki dönemlerde

[358] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 683.
[359] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 683.
[360] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 684.
[361] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 685.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra bir veli rehberliğinde Eyyûb el-Ensârî'nin gömülü olduğu yerin tespit edildiğini ve buraya bir türbe yapıldığını, bu türbe sebebiyle İstanbul'un bu bölgesinin "Eyüp Sultan" adıyla meşhur olduğunu yazmıştır.[362]

Seyyah, Eyüp Sultan Türbesi hakkında burada güzel hatlarla yazılmış Kur'an-ı Kerimlerin bulunduğu güzel rahlelerin yer aldığı ve duvarlarda güzel levhalar üzerinde Kur'an-ı Kerim ayetlerinin yazılı olduğunu belirtmiş, türbeyi her daim binlerce ziyaretçinin ziyaret ettiği bilgisini vermiştir. Türbenin mimarisi ve süslemesi hakkında detaylı bilgiler sunarak, yapının dış cephesinde çok güzel işçilikle yapılmış çiniler ve birçok kitabenin bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca türbenin önünde devasa iki ağaç bulunduğunu, ağaçların üzerinde binlerce güvercin olduğunu, ziyaretçilerin ücret ödeyip güvercinler için yem aldıklarını yazmıştır. Avlunun önünde muhteşem bir cami ile bir yanında büyük bir şadırvan yer aldığı ve Fatih Sultan Mehmed'den itibaren tüm Osmanlı sultanlarının buraya gelip bu camide kılıç kuşandıkları bilgisini vermiştir. [363]

Ayrıca Eyyûb el-Ensârî dışında İstanbul kuşatmasında şehit düşmüş 17 sahabenin türbelerinin de yer yer mevcut olduğunu bu şehrin her yerinin ziyaret edilecek mekânlarla dolu olduğunu yazmıştır.[364]

Şeyh Abdülkadir'in seyahatnamesinde de Osmanlı Camileri hakkında bilgiler yer almaktadır. Seyyah, Ayasofya Camii'nin tarihi ve önemi hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

"Secde etmek arzulandığında Konstantiniyye'de hangi makam Ayasofya'dan daha uygun olabilir ki? Burası 1500 yıldır ibadethane olarak kullanılmaktadır. Daha önceki sahipleri kendi inançları doğrultusunda ibadetlerini yerine getiriyorlardı. Şimdiki sahipleri kendi inançları doğrultusunda, kendi mabutlarına ibadet ediyorlar. Şu anlaşılıyor ki bu toprak parçasının kaderine her daim ibadethane olarak kullanılmak yazılmıştır. Müslümanlar burayı fethetmeden önce burasının Doğu Avrupa'nın en büyük ve en meşhur kilisesi olduğu

[362] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 685.
[363] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 686.
[364] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 686.

bilinmektedir. Müslümanlar burayı fethetmeden önce bu yapı birkaç kez yıkılmış ama her seferinde tekrar inşa edilmiş ve yüzyıllarca ibadethane olarak kullanılagelmiştir. Burada bu yapının temelinin Büyük Konstantin tarafından atıldığı, oğlunun döneminde de tamamlandığı söylenmektedir. 320 yılında ihtişamlı bir merasimle açılışı yapılmıştır. Ancak tüm emek ve tüm para ziyan olmuştur. Çünkü 404 yılında çıkan yangınla çoğunluğu ahşaptan inşa edilmiş yapı kül olmuştur. Sonrasında II. Theodosios tarafından yeniden inşa ettirmiş ve 415 yılında açılışı yapılmıştır ancak 532 yılında tekrar yanmıştır. Yangından sonra Kayser Iustinianos tarafından tekrar inşa ettirilmiş, 5 yıl 10 ay sonra 537 yılının son ayında açılışı yapılmıştır. Ancak bu defa da bu kiliseye uzun süre sağlam kalmak nasip olmamış, 558 yılında kuvvetli bir deprem olmuş yapının büyük kubbesi çökmüş ve yapının minberi ve diğer şeyler kubbe altında ezilerek harap olmuştur…"[365]

Seyyah bu yapının Müslümanların eline geçene kadar hasar görüp tekrar inşa edilme sürecinin devam ettiğinden bahsetmiş, Müslümanların eline geçmesinden ve tek ilaha vakfedilmesinden sonra ise bir daha böyle yıkılıp yeniden yapılma durumunun yaşanmamasının acayip bir tesadüf olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Osmanlı sultanlarının yapının bakımı için her daim para harcamaktan sakınmadıklarını vurgulamış ve yapının hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar için önemli yerler arasında olduğunu eklemiştir.[366]

Şeyh Abdülkadir Ayasofya'nın mimarisi hakkında bu yapının daha öncesinde de Osmanlı döneminde de dışarıdan çok ihtişamlı görünmediğini yazmış, yapının kubbesinin ve Müslümanlar tarafından eklenen minarelerin son derece sade olduğunu belirtmiştir. Seyyah, Ayasofya'nın dışarıdan gösterişsiz görünmesi hakkında şu satırları yazmıştır:

"İlk gün trenle Konstantiniyye'ye ulaştığımızda biri bana 'Şu cami Ayasofya'dır' dedi. Heyecanla trenin camından baktığımda Ayasofya'nın bu kadar övgüyle bahsedilecek neyi var diye şaşırmıştım. Ama içine girdiğimde şaşkınlığım

[365] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 31.
[366] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 31-32.

geçti. Onun yerini başka tür bir şaşkınlık aldı. Bu şaşkınlığın sebebi yapının içinin güzelliğinin etkisiydi."[367]

Şeyh Abdülkadir, Sultanahmet Camii'nden bahsederken bu yapının 6 minareli olduğunu belirterek o günlerde İstanbulluların burası ve Mekke dışında hiçbir İslâm coğrafyasında 6 minareli başka bir camii bulunmadığını söylediklerini aktarmış, sonrasında Sultan Ahmed'in, Mekke'deki mukaddes makama saygıdan ve kimsenin oradaki mukaddes mabet ile eş değer bir yapı yaptırmaya çalıştığını söylememesi için Mekke'deki mabede yedinci minareyi eklettiği bilgisini paylaşmıştır. Caminin oldukça geniş bir alanda yer aldığını, etrafında kıymetli ağaçlar bulunduğunu, camiye bağlı olarak Arapça dersleri için derslikler, talebeler için hücreler ve mutfak yer aldığını yazmıştır. Seyyah, yapının içine girildiğinde sadeliğin yanı sıra göze çarpan güzelliğini Avrupalı seyyahlardan ziyade, cami mimarisine vakıf Doğulu seyyahların daha iyi anlayacaklarını vurgulamıştır. Caminin mimarının, Ayasofya'nın yakınında ve halihazırda Fatih Camii, Süleymaniye gibi camiler yapılmışken büyük bir sorumluluk alarak bu ihtişamlı camiyi başarıyla inşa ettiğini yazmış ve şunları eklemiştir:

"Sultanahmet Camii hakikaten İstanbul'da görülmeye değer yapılardandır ve bu yapının içine girip gören hiçbir Müslüman seyyah asla pişman olamaz." Seyyah diğer seyyahlarında bahsettiği gibi bu caminin inşası esnasında Merhum Sultan Ahmed Han'ın haftada bir gün gelip caminin yapımında bizzat kendisinin çalıştığının söylendiğini eklemiştir.[368]

Şeyh Abdülkadir, "Meşhur Camiler" başlığı altında, İstanbul'un camilerin çokluğuyla meşhur olduğunu, burada 200'den fazla büyük cami ve 500 civarında küçük cami yer aldığını belirtmiştir. İstanbul'daki bazı meşhur camilerin tarihi ve mimarisi hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Fatih Camii'nden bahsederken, İstanbul'da Müslümanların yaptığı en eski cami olduğunu yazmış ve bu caminin uzun süre eski ilimlerin okutulduğu bir derslik olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Yapının o döneme ilk günkü haliyle ulaşamadığını, III. Mustafa zamanında meydana gelen deprem sonucu oldukça zarar gördüğünü, şu anki yapının deprem sonrası

[367] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 32.
[368] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 64-67.

restore edilmiş hali olduğunu ve yapının eski halinin çok daha görkemli olduğunu yazmıştır. Mihrabın ve minberin mermer malzemeden yapıldığını belirtmiştir. Caminin bahçesinde, camiyi ziyarete gelenlerin mutlaka uğrayıp Fatiha okuduğu Fatih Sultan Mehmed'in kabrinin de yer aldığını yazmıştır.[369]

Seyyah ayrıca, Fatih Camii'nin yer aldığı ve aynı zamanda talebelerin merkezi olan bu bölgede Avrupa kültürü izlerinin çok az görüldüğünü yazmıştır. Caminin etrafında dükkânların bulunduğunu, civardaki kahvehanelerin de eski/geleneksel tarzda olduğunu ve bu kahvehanelerde sarık bağlamış yüzlerce talebenin oturduğunu ifade etmiştir.[370]

Süleymaniye Camii'nden bahsederken Osmanlı Mimarisine göre bu caminin en güzel cami olarak kabul edildiğini ve bu konuda Batılı eleştirmenlerin de hemfikir olduğunu yazmıştır. Camide yer alan emanet odasından bahsetmiş, bu emanet odasına halkın imza karşılığı değerli eşyalarını emanet olarak bırakabildikleri ve belge karşılığı teslim alabildikleri bilgisini vermiştir. Camide yer alan hünkâr mahfilinin mermerden yapıldığı ve son derece güzel olduğunu, Camideki vitraylı camların o dönemin en yetenekli vitray ustası Sarhoş İbrahim tarafından yapıldığını yazmıştır. Caminin külliyesinde okul ve hastane bulunduğu bilgisini vermiş, Sultan Süleyman ve eşi Hürrem Sultanın kabirlerinin de cami bahçesinde yer aldığını eklemiştir. [371]

Beyazıt Camii'nden bahsederken, caminin etrafında çınar ağaçlarının bulunduğunu, bu ağaçlarda, caminin avlusunda, caminin kubbesinde ve minarelerinde güvercinlerin yer aldığını ve caminin güvercinleriyle meşhur olduğunu yazmıştır. Bazılarının buraya "Güvercinli Cami" de dediği bilgisini vermiştir. Caminin avlusunda misvak, tesbih, sürme gibi şeylerin satıldığı küçük geçici dükkânların bulunduğunu yazmıştır. Caminin yakınında, talebelerin ve okumayı sevenlerin gelip kitap okudukları, gün boyu açık olan bir kütüphane bulunduğunu

[369] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 69-70.
[370] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 70.
[371] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 70-71.

belirtmiştir. Beyazıt Camii'nin, İstanbul'un en eski alışveriş merkezine yakın olması sebebiyle en kalabalık olan camilerden biri olduğunu eklemiştir.[372]

Valide Sultan Camii, yani Yeni Cami'den bahsederken, bu caminin IV. Mehmed'in validesi tarafından inşa ettirildiğini ve inşasının 1665 yılında tamamlandığını belirtmiştir. Caminin minarelerinin, diğer camilerin minarelerinden çok daha güzel olduğunu yazmıştır.[373]

Yeni Valide Camii[374] başlığı altında bu yapının Sultan Abdülaziz'in validesinin 1870 yılında yaptırdığı küçük ve hoş bir cami olduğunu yazmıştır.[375]

Şehzadebaşı Camii'nden bahsederken, caminin Şehzadesinin ölümü üzerine camiyi yaptıran Sultan Süleyman'ın baba şefkati ve sevgisinin bir kanıtı olduğunu vurgulamıştır. Oğulları Şehzade Mehmed ve Cihangir ile birlikte kız kardeşinin de bu caminin haziresinde gömülü olduğu bilgisini vermiş, buradaki türbelerin süslemelerinin çok hoş olduğunu yazmıştır. Şehrin nüfusunun yoğun olduğu bir bölgede yer alan bu caminin Sultan Süleyman döneminin en güzel yapılarından olduğunu belirtmiştir.[376] Ayrıca Şehzade Camii'nin türbesinin içinde şehzadenin kendi elleriyle yazmaya başladığı ancak tamamlamaya ömrünün yetmediği son derece güzel işlemeli bir Kur'an-ı Kerim yer aldığını yazmıştır.[377]

Seyyah, Mihrimah Sultan Camii'ne dair, camiyi Sultan Süleyman'ın küçük kızı Mihrimah Sultan anısına yaptırıldığını belirtmiş, caminin 1894 depremi sonrasında bir harabe haline geldiğini yazmıştır.[378]

Seyyah, Rüstempaşa Camii hakkında bilgi verirken, caminin Mısır Çarşısı yakınında yer aldığını ve mutlaka görülmesi gereken camilerden biri olduğunu belirtmiştir. Camiyi Mihrimah Sultan'ın eşi ve Sultan Süleyman'ın damadı Rüstem

372 ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 71.
373 ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 71.
374 Pertevniyal Valide Sultan Camii olmalı.
375 ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 71.
376 ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 72.
377 ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 219.
378 ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 72-73.

Paşa'nın yaptırdığını yazmıştır. Ayrıca caminin iç mekânının son derece süslü olduğunu ifade etmiştir.[379]

Şeyh Abdülkadir, Atik Ali Paşa Camii'nden de bahsetmiş ve bu camiyi geçmiş dönemlerde bir sadrazam olan Atik Ali Paşa'nın kendinden bir yadigâr kalması amacıyla yaptırdığını yazmıştır.[380]

Seyyah, Nuruosmaniye Camii'nden bahsederken bu caminin inşasını Sultan I. Mahmud'un başlattığını fakat yapının inşasının tamamlanmasının kardeşi III. Osman zamanında gerçekleştiğini belirtmiştir. Yapının mermer malzemeden yapıldığını ve belki de bu nedenle bu yapıya "Nur" denildiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu caminin Kapalı Çarşı'ya çok yakın bir konumda olduğunu ve camiyi gezdikten sonra çarşıyı da görmenin mutlaka gerektiğini vurgulamıştır.[381]

Eyüp Sultan Camii ile ilgili bilgilere Şeyh Abdülkadir'in seyahatnamesinde de rastlamaktayız. Diğer seyyahlar gibi İstanbul kuşatması sırasında hastalanıp vefat eden Eyyûb el-Ensârî'nin gömülü olduğu yerin İstanbul'un fethine kadar bilinmediğini, bu zatın şehrin dışında bir yerde gömülü olduğu bilgisinin yaygın olduğunu paylaşmış, sonraki dönemlerde şehrin Fetihten sonra Fatih Sultan Mehmed'in hocası Akşemsettin'in bu sahabenin kabrini rüyasında gördüğünü sultana bildirmesi üzerine, sultan tarafından türbe ve cami yaptırıldığı bilgisini vermiştir. Seyyah bu caminin konumunun şehirden uzak olmasına rağmen İstanbul'un en kalabalık ve en meşhur camilerinden olduğunu belirtmiş, görülmeye değer en önemli cami olarak tanımlamıştır. Her kesimden kadın ve erkeğin burayı ziyaret ettiğini, buranın mukaddes bir yer olarak kabul edildiğini yazmıştır.[382]

Şeyh Abdülkadir, Eyüp Sultan semtinin mübarek bir yer olarak kabul edilmesi nedeniyle sultanların tahta çıktıklarında buraya gelip kılıç kuşandıkları bilgisini vermiş, halkın öldükten sonra bu bölgeye gömülmeyi arzuladıklarından bahsetmiş ve burada aile mezarlıkları için bir parça mezar yeri kısmet olanların kendilerini kısmetli saydıklarını yazmıştır. Ayrıca geçmiş dönemlerin, devlet

[379] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 73.
[380] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 73.
[381] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 73.
[382] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 87.

adamlarının genellikle Eyüp Sultan'da gömülü olması gibi nedenlerle bu semtin Müslümanlar için daha da aziz bir yer haline dönüştüğünü belirtmiştir.[383]

Şeyh Abdülkadir, Eyüp semtinde yaşayan nüfus hakkında şunları yazmıştır:

"Şehirden uzak bu yerleşim yerindeki nüfusun tamamı Müslümandır çünkü bu cami ve türbeye o kadar hürmet edilir ki Müslüman olmayanların ne cami içine girmesine ne de bu bölgeden toprak ya da ev satın almasına izin verilir."[384]

Seyyah, Eyüp Sultan Camii'nin çevresine ilk geldiğinde Hindistan'daki evliyaların dergâhlarının atmosferini anımsadığını belirtirmiştir. Caminin dışında bir çarşı kurulmuştur. Etrafta süt, yoğurt, ekmek, kebap, meyve ve ucuz tatlı satan dükkânların bulunduğunu ve buranın özellikle cuma günleri çok kalabalık olduğunu yazmıştır. Bu kalabalığın içinde dua etmek için gelenlerin olduğunu, duaları kabul olduğunda ihsanda bulunmak isteyenlerin burada kurban kesip yemek dağıttıklarını, bunlara ilaveten çok sayıda dilencinin burada bulunduğunu ifade etmiştir. Seyyah dilencilerle ilgili olarak şu satırları yazmıştır:

"Burada da Hindistan'daki mabetlerde olduğu gibi çok sayıda dilenci vardır. Buraya gelen herkesin hayır işlemeye ve ibadete hazır olarak gelmesi nedeniyle genellikle dilenciler de bundan mahrum kalmazlar."[385]

Şeyh Abdülkadir de bir cuma günü Eyüp Sultan Türbesi ve Camii'ni ziyarete gitmiş, burada türbenin köşesinde bir kuyu olduğunu, kadınların bu kuyudaki suyu gözlerine sürdüklerini ve insanların bu sudan teberrük aldıklarını anlatmıştır. Ayrıca, Hafız Ali Hilmi Efendi isimli birinin kendisine elleriyle su içirdiğini ve orada bulunan el yazması bir Kur'an-ı Kerim'i gösterdiğini yazmıştır.[386]

Eyüp Sultan'da Avrupaî izlerin görülmediğini belirterek şunları yazmıştır:

"İstanbul'da yer yer nüfusun her kesiminde modern zamanın gelenek göreneklerinin izleri görünmektedir ve Avrupa etkisi az çok her kesimde kendi etkisini gösterir fakat bu kısımda (Eyüp Sultan'da) bu etkilere ve izlere

[383] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 88.
[384] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 88.
[385] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 89.
[386] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 89.

rastlanmamaktadır. Avrupa'nın bu köşesinde, Asya kültürü kendi ölümsüzlüğünü kanıtlamaktadır." Şeyh Abdülkadir, Avrupalı seyyahların Eyüp Sultan'ın kalabalığı karşısında çevresindeki yerlerin sakinliklerini gördüklerinde şaşırdıklarını belirtmiştir.[387]

Eyyûb el-Ensârî'nin Türbesini ziyaret eden diğer bir seyyah Nazlı Rafia şu satırları yazmıştır:

"Türbenin dış cephesi eşsiz İran çinileri ile kaplanmıştı ve diğer kısımlar mermerdendir. Sandukanın etrafı gümüş şebeke ile çevrilidir. Gümüş-altın sürahi ve gülabdanlar asılıdır. İşçilik konusunda Hindistan'daki türbelerden aşağı değildir… Biz de Fatiha okuduk. Çeşmeden su içtik. Muhteşem hatlar vardı onları gördük. Büyük bir Kur'an-ı Kerim acayip bir rahlenin üzerine konmuştu. Eşi benzeri olmayan şeyler burada mevcuttur. Allah İslâmiyet'i muhafaza etsin."[388]

4.4.2. Tarihi ve Görülmeye Değer Yerler

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, Osmanlı topraklarında bulunan tarihi mekânlar, görülmeye değer yerler ve mesire alanları hakkında seyahatnamelerinde detaylı gözlemlerini paylaşmışlardır. Özellikle İstanbul Boğazı'nın benzersiz güzelliği seyyahlar arasında geniş bir beğeni toplamıştır. Boğaz kıyısındaki yerleşim yerleri ve Adalar gibi doğal güzellikleriyle bilinen bölgeler, seyyahların dikkatini çekmiş ve seyahatnamelerinde sıkça yer almıştır.

Seyyahlar, seyahatnamelerinde tarihi mekânlara da büyük bir ilgi göstermişlerdir. Özellikle Bizans döneminin görkemli günlerini anlamak için en uygun yer olarak nitelendirdikleri At Meydanı'ndan sıkça bahsedilmiştir. Ayrıca Yedikule gibi diğer tarihi öneme sahip mekânlara da değinmişlerdir.

Seyahatnamelerde zikredilen mesire alanları arasında ise özellikle cuma ve tatil günlerinde Osmanlı halkının her kesiminden insanın rağbet ettiği Kâğıthane, Göksu, Hünkarsuyu gibi yerler ön plana çıkmaktadır.

---

[387] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 89-90.
[388] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e**., s. 273.

Şiblî Numânî, seyahatnamesinde İstanbul ve çevresinde Osmanlı halkının değerini bildiği harikulade gezi yerlerinin olduğunu yazmıştır. Numânî, İstanbul'daki bu yerlerin özel günlerde keyifli kalabalıklarla dolduğunu ifade ederken, kendi ülkesindeki insanların doğal güzelliklerden zevk almaya pek alışkın olmadığını üzülerek şu şekilde dile getirir:

"Her gezi yeri için özel günler belirlenmiştir. Bu günlerde oralarda çok keyifli kalabalıkları olur. Maalesef bizim ülkenin insanları doğal güzelliklerden zevk almaya aşina değildir. Aksi halde özellikle bu gezi yerlerini görüp keyifli vakit geçirmek için Konstantiniyye'ye gelmeyi tuhaf karşılamazlardı. [389]

Numânî, ziyaret ettiği yerlerden biri olan Hünkâr Suyu'nu, İstanbul'un en güzel ve en çekici mesire alanlarından biri olarak tanımlayarak şunları yazmıştır:

"Hünkâr Suyu, Konstantiniyye'nin tüm mesire alanları arasından en güzel ve çekici olandır. Bu bağlamda burasına 'Sultan' adı verilmiştir. Hünkâr kelimesi Farsça 'Hun-gar' kelimesinin tahrif edilmiş halidir. Türkçede bu kelime kanın maliki ya da kan döken padişah anlamına gelir. 'Suyu' da çeşme anlamına gelir. Bu bağlamda Hünkâr Suyunun tercümesi 'Sultan Çeşmesi'dir. Burası şehirden 30-40 kilometre uzaktadır. Yemyeşil dağ silsilesi sürüp gitmektedir. Burada dağların yüksek bir noktasındaki bir bölge çok güzel bir yer olarak karşınıza çıkar. Gölgelik olarak dikilmiş ağaçlar dizisi vardır. Gözün görebildiği kadar uzanan yeşillikler vardır. Bir yanda suyu havuzda biriken küçük bir şelale vardır. Ağaçların altında yer yer çay kahve içen insan toplulukları vardır. Su kenarında çalgı çalınmakta, Fransızca, Türkçe şarkılar söylenmekte gösteriler yapılmaktadır. 5-6 merdiven çıkıldıktan sonra dağın düz ve gölgelik alanına ulaşılır. Burası özel olarak kadınların oturduğu kısımdır ve çoğunlukla Türk hanımlar burada toplanır. Nazik hanımlar için 30-40 kilometre uzaklık, dağa tırmanma, at ya da katıra binmek az zahmet verici şeyler değildir. Ancak burası o kadar çekicidir ki burası için tüm zahmetlere katlanılabilir."[390]

[389] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 64.
[390] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 64.

Şiblî Numânî için bir diğer dikkat çekici yer ise Makriköy (Bakırköy) olmuştur. Seyyah, Makriköy'deki deneyimini şu satırlarla anlatmıştır:

"Makriköy'de deniz kenarında bir kahvehane vardır. Burası dalgaların tekrar tekrar kıyıya çarptığı son derece ferah ve keyifli bir yerdir. Buranın bir özelliği 6-7 Yahudi kadının sahneye çıkıp Arapça şarkılar söylemesidir. Daha önce Arapça şarkı dinlemediğim için bana özel bir etkisi oldu. Hepsi birlikte söylüyor ve tefe benzer bir çalgı çalıyorlar."[391]

Numânî'nin İstanbul'daki gezi duraklarından bir diğeri de Tershane'dir. Gezmek için Deniz Kuvvetleri idaresinden izin alınması gereken tersaneyi, bir dostunun tanıdığı aracılığıyla ve iyi derecede Arapça konuşabilen bir görevli eşliğinde gezmiştir. Numânî, Tershane'deki gözlemlerini seyahatnamesinde detaylı bir şekilde paylaşmıştır. Seyyah, Türklerin sanayi ve teknoloji alanındaki başarısı ve bağımsızlığından hayranlıkla şu ifadelerle bahsetmiştir:

"Türklerin bu kadar büyük bir imalathaneyi tek başlarına işletiyor olmaları son derece takdire şayan bir şeydir. Tüm yetkililer, işçiler ve görevliler Türk'tür. Sadece basit bir işle görevli bir Avrupalı vardır. O da eski olduğu için tutuluyor. Makinalar da burada yapılıyor, Türklerin söylemesine göre Avrupa'da yapılan makinelerden hiçbir açıdan aşağı kalır değil. Bir yetkili bana bu tür işlerde Avrupa'ya ihtiyacımız kalmadı dedi."[392]

Şiblî Numânî'den sonra Amritsarî de seyahatnamesinde "Görülmeye Değer Yerler" başlığı atında Konstantiniyye'nin ve onun ara sokaklarında bulunan eski-yeni birçok yerin seyyahların ilgisini çekebilecek mekânlar arasında yer aldığını belirtmektedir. Amritsarî'ye göre bu mekânları gezmeden Konstantiniyye gezisi tamamlanmış sayılmaz. Seyyah, yabancı seyyahların çoğunun bu yerleri gezerken tur kitaplarından faydalandığını, ancak buraları gezmenin en iyi yolunun liyakatli ve dürüst bir tercümana biraz yevmiye verilip rehberlik hizmeti alınması yoluyla olduğunu yazmaktadır. Ayrıca tercümandan geziye ek olarak alışveriş konusunda da büyük yardım alınabileceğini belirtir. Seyyah, kendisinin bir tercüman ya da rehbere

[391] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 64-65.
[392] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 61-62.

ihtiyacı olmadığını çünkü burada yaşadığı süreçte çoğunlukla Araplar ve İranlılarla tanışıklığının olduğunu ve bu tanıdıklar aracılığıyla kendisine iyi bir gezi fırsatı sunulduğunu yazmıştır.[393]

Amritsarî, Konstantiniyye ve çevresinin en güzel özelliklerinden birinin bölgenin doğal güzelliklerle dolu olması olduğunu ifade etmektedir. Bölgede çok hoş atmosferlere sahip mesire alanlarının yer aldığını ve bu mekânları gezmenin büyük bir şans olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bölge halkının bu tür seyir yerlerinden büyük keyif aldığını ve bu mekânları ziyaret etmek için günlerin belirlendiğini, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin gruplar halinde bu yerlere gittiklerini yazmıştır.[394]

İstanbul'da bulunduğu süreçte daha çok Boğaz kenarındaki seyir yerlerini görme fırsatı bulduğunu belirten seyyah, Boğaz hakkında şu şekilde yazmıştır:

"Boğaz, Karadeniz ve Marmara Denizi arasındadır. Türkler buraya 'Boğaz' derler. Boğaz, bu şehir ve çevresinde öyle bir canlılık ve çekicilik yaratmıştır ki, onun manzarasının güzelliği dünyada (başka bir yerde) aransa da bulunmaz."[395]

Seyyah, sabahtan akşama kadar her yarım saatte bir vapurun Boğaz'ı geçip geri döndüğünü ve bu küçük vapurlarla Boğaz gezisi yapmanın oldukça keyifli olduğunu belirtmiştir. Vapurlara biletle binildiğini ve her sabah binlerce iş insanı, hizmetli, tacir ve diğer insanların çeşitli işleri için vapurla İstanbul'a gelip akşam olunca bilet alarak kendi yerleşim yerlerine döndüklerini yazmıştır.[396]

Amritsarî, Boğaz kenarındaki yerleşim yerleri arasında Üsküdar, Beylerbeyi, Tophane, Beşiktaş, Dolmabahçe ve Kadıköy gibi yerlerin çok meşhur olduğunu belirtmiştir. Deniz kıyısına konumlanmış olan Çırağan Sarayı'na ait binaların özellikle görülmeye değer olduğunu, sarayın mermerleri ve işlemelerinin insanı adeta büyülediğini ifade etmiştir. Seyyah, Boğaz kenarındaki yerleşim yerlerine dair şunları yazmıştır:

---

[393] Amritsarī, **a.g.e**., s. 155-156.
[394] Amritsarī, **a.g.e**., s. 167.
[395] Amritsarī, **a.g.e**., s. 167.
[396] Amritsarī, **a.g.e**., s. 168.

"Boğaz'ın (Boğaz kenarındaki) tüm yerleşim yerlerinin havası son derece sağlıklıdır ve atmosferi çok güzeldir. Çoğunlukla varlıklı kişilerin evleri Boğaz kenarında yer alır. Bazı yerlerde evlerin çevresinde bahçeler ve yeşil alanlar da bulunur ve varlıklı kişiler yaz mevsiminde bu evlerde kalırlar. Orta gelirli kişiler de fırsat bulduklarında hava değişimi amacıyla gelip giderler. En yoksul adam bile haftada bir kez bu yerleşim yerlerini ziyaret eder."[397]

Amritsarî, mesire alanlarında cuma ve pazar günleri özel bir atmosfer oluştuğunu belirmiş bu yerlerin atmosferiyle ilgili şunları yazmıştır:

"Çok sayıda Müslüman, Nasrani, Yahudi, kadın ve erkek buralarda bir arada bulunur. Haberi olmayan kimse sanki burada bir festival varmış zanneder. Bazıları sadece hava değişimi için giderler, bazıları ise güzelleri görmek için. Kahvehanelerin bahçesinde arzu edenlerin oturması amacıyla sandalyeler dizilmiş haldedir. Burada oturmak için zengin-fakir, Müslüman-gayrimüslim olmak fark etmez."[398]

Mutluluk veren deniz havasının, tanbur seslerinin, buralarda yenilen yiyeceklerin ve dost buluşmalarının insana etkileri hakkında ise şunları yazmıştır: "*Derdi olan derdini unutur, hasta olan iyileşir ve sağlıklı olanlar öyle bir keyif alır ki, onlar için adeta yaşarken cennetten bir manzara gibidir."*[399]

Bir diğer seyyah Mahbub Alem de seyahatnamesinde, görülmeye değer yerler hakkında bilgi vermiştir. Seyyah, İstanbul'daki görülmeye değer mekânların ikiye ayrıldığını belirterek birincisinin, tarihi açıdan seyyahları kendilerine çektiğini ifade etmiştir. Bu yerler arasında camiler, Yedikule, At Meydanı, Hümayun Sarayı ve diğerlerinin yer aldığını yazmıştır. İkincisi ise görülmeye değer gezi yerleridir; Boğaz kıyısı ya da adalar gibi mekânlar bu kategoriye girmektedir. Tatil günlerinde kadınlar ve erkeklerin keyifli vakit geçirmek, manzaranın tadını çıkarmak ve temiz hava almak için bu yerlere gittiklerini ifade etmiştir. Bu mekânlarda güzel çeşmeler, yeşil alanlar, çiçek bahçeleri ve gölgelik alanların yer aldığını yazmış, bu yerler arasında Kâğıthane, Çamlıca, Çırpıcı Veli Efendi Çayırları, Göksu, Küçüksu, Fener

[397] Amritsarī, **a.g.e**., s. 168-169.
[398] Amritsarī, **a.g.e**., s. 169.
[399] Amritsarī, **a.g.e**., s. 169.

Bahçesi, Fındıksuyu, Çırçırsuyu, Boğaz, Büyükada ve Kınalıada gibi mekânları zikretmiştir.[400]

Mahbub Alem, İstanbul'un her yerinin çekici bir manzaraya sahip olduğunu belirtmiş, özellikle Boğaz kıyısında Asya ve Avrupa sahillerinde yer alan yerleşim yerlerinde deniz kenarında dizilmiş yalıların güzel görüntüsünden bahsetmiştir. Ayrıca Ortaköy, Arnavutköy, Bebek, Rumeli Hisarı, Emirgan, İstinye, Tarabya, Sarıyer, Rumeli Kavağı, Vaniköy, Kandilli, Anadolu Hisarı, Kanlıca, Çubuklu, Çengelköy, İncirköy, Beykoz, Anadolu Kavağı gibi yerlerin gezginlerin ilgisini çekecek yerler arasında olduğunu eklemiştir.[401]

Tarihi eserler konusunda ise, kitaplardan Konstantiniyye tarihini okuyan binlerce Avrupalı seyyah ve ilim insanlarının şehirde Bizans devrinden kalan eserleri ziyaret ettiklerini, buraları rehberler eşliğinde keyifle gezdiklerini yazmıştır. Bu yerler arasında en ilgi çekici mekânın Ayasofya olduğunu belirtmiş, sonrasında Küçük Ayasofya ve kiliseden camiye çevrilen bazı yapıların da bulunduğunu yazmıştır. Şehrin altında yer alan Yerebatan Sarnıcı ve Binbirdirek Sarnıcı gibi yer altı yapılarının da olduğunu belirtmiştir. At Meydanı'nda bulunan dikili taşlar, Çemberlitaş ve Kıztaşı gibi eserlerin yanı sıra birkaç tane daha eserin Bizans döneminden Osmanlı dönemine kaldığını ifade etmiştir. Bizans devrinden kalan eserlerin bir kısmının harabe haline geldiğini ve şehirde birçok kapı yer aldığını yazmıştır. Bunlara ilaveten Yedi Kule gibi diğer bazı eserlerin varlığından bahsetmiştir.[402]

Seyyah, At Meydanı'ndan bahsederken, Bizans döneminde burada at arabaları yarışları düzenlediği için buranın "At Meydanı" olarak adlandırıldığını yazmış, bu meydanın tarihinin çok uzun ve hayrete düşürücü olduğunu vurgulamıştır. Eski dönemlerde yapılmış ihtişamlı Bizans sarayının artık mevcut olmadığını, onun yerine Sultanahmet Camii gibi yapıların burada yer aldığını ifade

[400] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 688.
[401] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 688.
[402] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 689-690.

etmiştir. Ayrıca, bu meydanda Alman İmparatoru'nun yaptırdığı bir çeşmenin[403] yer aldığını yazmıştır.[404]

Seyyah, At Meydanı'nın tarihi boyunca sadece at yarışları yapılan bir alan olmadığını belirtmiştir. Aynı zamanda yeni tahta çıkan padişahların cülusunun kutlandığı, fetih kutlamalarının yapıldığı, suçluların asılarak infaz edildiği, bazı insanların canlı canlı yakıldığı, vahşi hayvanların sergilendiği ve jimnastik gösterilerinin yapıldığı bir alan olarak da kullanılageldiğini yazmıştır. Ayrıca, At Meydanı'nın defalarca kanlı olaylara sahne olduğunu vurgulamış ve 532 yılında İmparator Iustinianos'a karşı çıkan isyanın bu meydanda başladığını, bu ayaklanma sonucunda imparatorun tahttan indirildiğini ve bu olayda 3.000 kişinin kanının döküldüğünü yazmıştır.[405]

Seyyah, Yedikule'den bahsederken buranın eski ve harap halde bir yapı olduğunu vurgulayarak, yapının 7 burcu olduğu için buraya "Yedikule" denildiğini ancak zamanla sadece 4 burcunun kaldığını belirtmiştir. Osmanlı sultanlarının diğer Avrupa imparatorlarına kızdıklarında veya savaş ilan edildiğinde sefirlerin bu kulede hapsedildiğini yazmıştır. Yedikulde'de bu şekilde hapsedilen son sefirin 1795 yılında Fransa sefiri olduğu bilgisini vermiştir. Seyyah, Yedikule'de geçmiş dönemlerde yapılan bu uygulama hakkında şu satırları yazmıştır:

"Kısacası Türklerin istedikleri imparatorluğun sefirini Yedikule'de hapsettikleri ya da öldürdükleri bir dönemleri vardı. Ancak artık bu dönem geçmişte kaldı. Bir imparatorluğun tebaasından herhangi birinin talebi Bâb-ı Âlî'de karşılanmazsa o saltanatın bayrağı Türkleri savaşla tehdit etmek için orada bulunmaktadır."[406]

Seyyah, Yeniçeri ordusunun güçlü olduğu geçmiş dönemlerde Osmanlı sultanlarının, sadrazamların ve bazı devlet adamlarının da Yedikule'de katledildiğini

[403] Alman Çeşmesi.
[404] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 690.
[405] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 690-691.
[406] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 692-693.

yazmıştır. Burada bir zamanlar insanların öldürülüp kafalarının biriktirildiği bir mekân ve bir de kanlı kuyu olduğu bilgisini vermiştir.[407]

Şeyh Abdülkadir de seyahatnamesinde İstanbul'daki görülmeye değer yerlerden bahseden seyyahlardandır. Seyyah, At Meydanından bahsederken, bu meydanın Bizans İstanbul'unun parlak ve görkemli günlerini anlamak için en uygun yer olduğunu vurgulamaktadır. Bu meydanın İstanbul'un fethinden sonra "At Meydanı" adını aldığını yazmış, burada at yarışlarının ve cirit oyunlarının oynandığından bahsederken aynı zamanda bu meydanda gerçekleşen kanlı olaylardan da söz etmiştir. O günlerde ise At Meydanı'nda kadim zamanlardan kalma Mısırlılara ait Dikilitaş, Yılanlı Sütun ve Örme Dikilitaş gibi yapıların bulunduğunu belirtmiştir. [408]

Şeyh Abdülkadir, Yedikule'nin tarihinden bahsetmiş, bu yapının İstanbul'daki görülmeye değer tarihi mekânlardan biri olduğunu belirtmiştir. Burada İstanbul'un Müslümanlar tarafından fethinden önce 5 kule bulunduğunu ve Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra bu yapıyı yıkılmak üzere olan 5 kuleli bir yapıdan, 7 kuleli sağlam bir yapıya dönüştürdüğünü anlatmıştır. Seyyah, Yedikule'nin o dönemde 3 kulesinin yıkık halde olduğunu ve zamanla 4 kuleli bir yapıya haline gelmesine rağmen bu yapıya hala "Yedikule" denildiğini yazmıştır. Başlangıçta devlet hazinesinin korunduğu bir yer olan Yedikule'nin daha sonra zindan olarak kullanıldığı bilgisini vermiştir. Seyyah, bir Osmanlı sultanın burada katledildiğinden ve başka ülkelerden gelen bazı kişilerin burada zindanda tutulduğundan bahsetmiş, Ayrıca, Osmanlı devletinin bir zamanlar bir ülkeyle savaş halinde olduğunda o ülkenin sefirinin de Yedikule'de tutulduğunu ancak bu uygulamanın artık devam etmediğini belirtmiştir.[409]

Seyyah, Yedikule'den Eyüp tarafına giderken yol üzerinde eski kapıların görüldüğünü belirtmiştir. Topkapı'dan bahsederken, Müslümanların İstanbul'u

[407] ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 693.
[408] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 54-59.
[409] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 91-92.

fethinden önce yakınında Romanos Kilisesi bulunduğu için bu kapının "Romanos Kapısı" olarak adlandırıldığını yazmıştır.[410]

Şeyh Abdülkadir, Topkapı'dan Edirnekapı'ya kadar surların yıkık dökük halde olduğunu belirtmiştir. Edirnekapı'ya gelindiğinde ise burada depremden büyük hasar görmüş Mihrimah Camii'nin bulunduğunu yazmıştır. Ayrıca, Edirnekapı'da Batılı seyyahların mutlaka ziyaret ettikleri, görülmeye değer bir cami olan Kariye Camii'nin yer aldığından bahsetmiştir. Bu yapının önceden kilise olduğunu ve içerisinde kilise zamanlarından kalan muhteşem fresk ve mozaiklerin hala yer aldığını ifade etmiştir. Seyyah, yapının içerisinde namaz kılınan yerdeki tasvirlerin üzerinin tahta ile kapatıldığını ancak namaz kılınan yer dışında bulunan tasvirlerin açık bir şekilde durduğunu, bu tasvirler arasında Hz. İsa ve Hz. Meryem'in yanı sıra kutsal kitaptan birçok kıssanın yer aldığını yazmıştır.[411]

Şeyh Abdülkadir, seyahatnamesinde Osmanlı İstanbul'unda son derece rağbet gören mesire alanların biri olan Kâğıthane hakkında da bilgi vermiştir. Seyyah, Kâğıthane'nin kadınlar ve erkekler tarafından özellikle cuma günleri ziyaret edilen bir mesire alanı olduğunu belirtmiş, bu mesire alanının havasının son derece temiz olduğunu ve halkın burada keyifli vakit geçirdiğini ifade etmiştir. Seyyah, bu mesire alanında yer alan derenin yanında Kâğıthane Köşkü adında bir köşkün bulunduğundan bahsetmiş, hanedan mensuplarının da gezi ve avlanma amaçlı Kâğıthane'ye geldiklerini yazmıştır.[412]

Seyyah, Kâğıthane'deki mesire alanına Ağustos ayında gittiğinde derenin kurumuş halde olduğunu yazmış, Kâğıthane'deki bu mesire alanını ziyaret etmek için en uygun ayların Mayıs-Haziran ayları olduğunu ifade etmiştir. Kâğıthane'ye özellikle çok fazla kadın ziyaretçi geldiğinden ve gün boyunca buranın kalabalık olduğundan bahsetmiş, bahar aylarında buraya yoğun ilgi gösterildiğini ve hatta geç gelenlerin oturacak yer bulamayacağını duyduğunu yazmıştır. [413]

[410] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 92.
[411] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 93.
[412] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 95.
[413] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 96.

Seyyah, Osmanlı topraklarındaki mesire alanlarının güzelliklerine ek olarak, buralarda Türk toplumunun başka bir şekilde görülmesi mümkün olmayan yönlerini de gözlemlenebildiği için Avrupalılar tarafından da büyük ilgi gördüğünü yazmıştır.[414]

Şeyh Abdülkadir, Kâğıthane Mesire alanından sonra Göksu'nun da son derece güzel manzaraya sahip bir mesire alanı olduğunu yazmıştır. Ayrıca, Büyükdere, Bahçeköy ve Belgrad Ormanlarını da görülmeye değer yerler arasında zikretmiştir.[415]

Şeyh Abdülkadir, İstanbul'un en önemli özelliklerinden birinin kara ve denizin iç içe olması olduğunu ifade etmiştir. İstanbul Boğazı'nın güzelliği hakkında birçok seyyahın, dünyanın başka bir yerinde bu manzaradan daha güzelini bulmanın zorluğu konusunda hemfikir olduklarını belirtmiştir.[416]

Seyyah, vapurlarla Boğaz turu yapıldığını ve bu vapurlarda kadınlar için ayrılmış ayrı bir bölüm olduğunu belirtmiştir. Boğaz'ın iki yakasında yer alan güzel yalılarda varlıklı kişilerin ikamet ettiğini, dolayısıyla vapura binen kadınların çoğunun da buralarda oturan ileri gelen kişilerden olduğunu yazmıştır.[417]

Boğazın her iki yakasında toplamda 28 durak olduğunu, bunlardan 15'inin Avrupa yakasında 13'ünün ise Asya yakasında yer aldığını ve bu duraklarda yolcuların inip bindiğini yazmış, bazı vapurların sadece belirli duraklarda durduğunu, bazılarının ise her durakta durduğu bilgisini vermiştir.[418]

Tarabya'ya giderken Avrupa yakasında önemli yerlerin dikkat çektiğini yazmıştır. Bu bölgelerden Tophane'de iki büyük cami olduğunu belirtmiş, bunlardan birinin II. Mahmud tarafından yaptırılan Nusretiye Camii, diğerinin ise Kılıç Ali Paşa Camii olduğunu yazmıştır. Ayrıca, Tophane'de büyük bir silah fabrikası bulunduğunu eklemiştir.[419]

---

[414] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 96.
[415] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 96-97.
[416] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 99.
[417] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 100.
[418] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 100.
[419] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 100.

Tophane'den sonra Dolmabahçe durağının geldiğini ve buradaki sarayda tahtın bulunduğu odanın çok güzel olduğunun söylendiğini yazmıştır. Sonrasında Beşiktaş durağının geldiğini belirtmiş, Beşiktaş'ın, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Avrupa'nın tüm deniz kuvvetlerini yenilgiye uğratan ve adıyla tüm Avrupa'yı titreten denizci Barbaros Hayrettin Paşa'nın mezarının burada bulunması nedeniyle meşhur olduğunu yazmıştır. [420]

Seyyah, Beşiktaş'ın ilerisinde, Merhum Sultan Abdülaziz'in yaptırdığı Çırağan Sarayı'nın yer aldığını ve bu güzel sarayın arka tarafında Yıldız Sarayı'nın görüldüğünü yazmıştır. Bir sonraki durak olan Ortaköy'de birçok meyve ve çiçek bulunan güzel bahçeler yer aldığından bahsetmiş, burada yaz aylarında deniz kenarında Müslüman kesimin ikamet ettiği ahşaptan yapılmış yalılar olduğundan bahsetmiştir. [421]

Ortaköy'den sonra Arnavutköy ve Bebek duraklarının geldiğini yazmış, Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın annesi ve akrabalarının yaşadığı yalının sahil boyunda göze çarpan yapılardan olduğunu yazmıştır. Bebek'ten sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan ve uzaktan bakıldığında "Muhammed" ismi görünecek şekilde inşa ettirilen Rumeli Hisarı'nın geldiğini belirtmiştir. Rumeli Hisarı'nın yukarısında ise bu manzaraya çok da uygun olmayan İngiliz tarzında yapılmış Hıristiyanlara ait büyük bir kolej olan bir yapı yer aldığını, bu yapının kurucusunun Amerikalı Mr. Robert olduğunu yazmıştır. Kolejin binasının üst tarafında da Hacı Bektâş-ı Velî Tekkesi yer aldığını yazmıştır. [422]

Şeyh Abdülkadir, Rumeli Hisarı'nı geçtikten sonra Yeniköy durağının geldiğini, burada Yunanistan ve Avusturya konsolosluklarının yer aldığını yazmıştır. Bu bölgedeki nüfusun çoğunluğunu Ermeni ve Yunanlıların oluşturduğunu belirtmiştir. Yeniköy'den sonraki durak olan Tarabya'da ise Almanya, İtalya, İngiltere ve Fransa'nın konsolosluklarının bulunduğunu bilgisini vermiştir. Tarabya'nın yaz aylarında ikamet etmek için tercih edilen bir yer olduğunu, burada ikamet edenlerin çok güzel binalarda oldukça şatafatlı hayatlar sürdüklerini, leb-i

[420] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 101.
[421] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 101.
[422] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 101-102.

derya olan yüksek binaların adeta gökyüzüyle sohbet ettiğini ve evlerin çevresinde son derece güzel bahçeler olduğunu yazmıştır.[423]

Şeyh Abdülkadir, Adalar'dan bahsederken, İstanbul'da irili ufaklı 8 ada yer aldığını ve bunlardan üç-dört tanesinin yerleşime açık olduğunu belirtmiştir. Bu adalardan özellikle Büyükada ve Heybeliada'nın görülmeye değer olduğunu vurgulamıştır. Seyyah, adaların tarihi ve doğal güzellikleri hakkında şu satırları yazmıştır:

"İngilizcede bu adalara 'Prens Adaları' denir. Müslümanlar yönetimine geçmeden önce (Doğa Roma İmparatorluğu zamanında) imparatorluk ailesinden sürgün edilen kişilerin burada hapis tutulduğu söylenir. O yüzden bu isim verilmiştir. Burası Rumların yerleşim yeridir. Rum Hıristiyan din adamlarının yaşadıkları mekân ve Rumlara ait yetimhane binaları yüksek bir tepede konumlanmıştır ve uzaktan görülebilmektedir."[424]

Şeyh Abdülkadir, Büyükada'dan bahsederken burada deniz kenarında pek çok otelin bulunduğunu ve vapur iskelesinin her zaman çok hareketli olduğunu yazmıştır. Adalara sadece Hıristiyan halkın değil, varlıklı Müslümanların da yaz aylarında fırsat buldukça gezmek ve keyifli vakit geçirmek için geldiklerini belirtmiştir. Adaların sokaklarının son derece güzel olduğunu ve burada küçük küçük bahçeler bulunduğunu yazmıştır. Ada turu yapmak için bir buçuk saat içinde tüm adayı dolaştıran arabaların bulunduğunu bilgisini vermiş, ayrıca adayı turlamak için eşeklerin bulunduğunu ve Avrupalıların özgün buldukları için bu eşeklere son derece rağbet ettiğini yazmıştır. Arabaların giremediği dar sokaklara eşeklerle kolaylıkla girilebildiğini beliren seyyah, Avrupa'da da bazı yerlerde deniz kenarlarında çocukların eşeklere bindiğini, ancak burada bazı Batılıların, diğer ileri yaşlı Batılıları eşek üzerinde otururken gördüklerinde güldüklerini yazmıştır. [425]

Şeyh Abdülkadir, Heybeliada'dan bahsederken bu adanın Büyükada'ya en yakın ada olduğunu ve buradaki Denizcilik Okulu'nun görülmeye değer olduğunu belirtmiştir. Kendisi çok istemesine rağmen bu okulu gezme fırsatı bulamadığını,

[423] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 102.
[424] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 106-107.
[425] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 107.

sadece vapurdayken binayı uzaktan gördüğünü ve okulun birkaç öğrencisiyle vapurda görüşme imkânı bulduğunu yazmıştır.[426]

Şeyh Abdülkadir, Hereke'den de bahsetmiş, İstanbul'dan trenle sabahtan yola çıkılıp günün büyük bir kısmında bu ilgi çekici ve güzel yerin gezilip akşam kolaylıkla geri dönebileceğini belirtmiştir. Hereke'nin yemyeşil bir tepenin üzerinde küçük bir köy olduğunu ve buranın Fabrika-i Hümâyûn olarak bilinen halı ve ipek dokuma fabrikası ile meşhur olduğunu yazmıştır. Seyyah, fabrikanın konumu için şu ifadeyi kullanmıştır:

"Fabrika için seçilmiş yeri Allah o kadar özenerek süslemiştir ki cennetten küçük bir bölüm gibidir."[427]

Seyyah fabrikanın ferah mekân seçimi, kadın çalışanlarının yaşamı ve çalışma koşullarıyla ilgili şunları yazmıştır:

"Fabrikanın yakınında fabrikada çalışan kızların molalarında ceylanlar gibi dolaştıkları, oyun oynadıkları, salıncaklarda sallandıkları ve kız arkadaşlarıyla vakit geçirdikleri ağaçlarla kaplı gölgelik yeşil bir alan vardır. Onların yüzlerinden sadelik ve masumiyet akmaktadır. Çünkü burada onlar kendi ebeveynlerinin baktığı gibi gözetilmektedir. Avrupa'da çok yoğun ve zor şartlarda çalışmalarına rağmen fabrikada çalışan kadınların hayatları son derece zordur. Onların sarı çehreleri, güçsüz ve yorgun halleri onlara bakan herkese acı dolu hikâyelerini anlatmaktadır. Ancak buradaki ferah mekân seçimi, makul barınma şartları ve işçi haklarına özen gösterilmesiyle yoksul kimsesiz kızlar fabrikada birçok ev hanımının kendilerini kıskanacakları şekilde yaşamaktadır."[428]

Fabrika ve çalışanları hakkında oldukça detaylı bilgiler sunan seyyah, bu fabrikada iki bine yakın kişinin çalıştığını, çalışanlardan bazılarının yetim kız ve erkeklerden olduğunu ve bu fabrikada ayrım yapılmaksızın her dinden vatandaşın çalışabildiği bilgisini vermiştir.[429]

---

[426] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 108.
[427] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 109.
[428] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 110.
[429] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 115.

Bir diğer seyyah olan Nazlı Rafia da Osmanlı Dönemi'nde oldukça rağbet edilen bir mesire alanı olan Göksu'dan şu şekilde bahsetmiştir:

"Yazın tüm Osmanlı hanımları her Cuma gezmek için buraya gelirler. Bu açıdan büyük önem taşır. Seyyahlar burada kolaylıkla halkın yaşam tarzını görebilir."[430]

4.4.3. Çarşı-Pazar Yerleri

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde İstanbul'daki çarşı ve pazaryerleri hakkında gözlemlerini paylaşmışlardır. Özellikle Kapalıçarşı ve Mısır Çarşısı, seyyahların sıkça bahsettiği önemli ticaret merkezleri arasındadır. Kapalıçarşı'nın büyüklüğü ve labirent benzeri yapısı seyyahları etkilemiş; çarşının atmosferinin Binbir Gece Masallarını andırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca seyyahların gözlemleri arasında, Avrupai tarza olan ilginin artması sonucunda Kapalıçarşı'nın eski dönemlere kıyasla müşteri kaybettiği ve zengin halkın daha çok Avrupai tarzda ürünlerin satıldığı Pera bölgesine yöneldiği dikkat çekmektedir.

Mahbub Alem, salı günleri bazı camilerin çevresinde veya açık alanlarda pazarlar kurulduğunu, bu pazarlarda kasaplar, ekmek satıcıları, su satıcıları ve diğer satıcıların bulunduğunu yazmıştır. Bu pazarlara ek olarak İstanbul'da diğer Doğu ülkelerinde de olduğu gibi çeşitli ürünlerin satıldığı çok sayıda dükkânın bir arada bulunduğu çarşılar olduğundan bahsetmiştir. Mısır Çarşısı'ndan bahsederken bu çarşının Valide Camii'nin yanında üzeri çatı ile örtülü bir yapı olduğunu, burada bitkisel ilaçlar, ev eşyaları, kadınlar için sürme, kına ve diğer süs eşyalarının satıldığını yazmış, bunun dışında Sahaflar Çarşısı, At Pazarı ve Kapalıçarşı'nın isimlerini zikretmiştir.[431]

Mahbub Alem, seyahatnamesinde Kapalıçarşı'nın atmosferi hakkında gözlemlerine yer vermiş, bu çarşının büyüklüğünden bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır:

---

[430] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 275.
[431] ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 697-698.

"Bu çarşı Konstantiniyye dışında dünyanın başka bir şehrinde olsaydı oranın harikaları arasında sayılırdı. O kadar büyük bir çarşıdır ki burada 14 bin dükkân vardır."[432]

Seyyah, Kapalıçarşı'nın büyüklüğü dolayısıyla çok kafa karıştırıcı olduğunu yazmış, ziyaretçilerin şaşkınlıkla defalarca aynı dükkâna girebildiğini ve çarşıyı iyi bilmeyenlerin çok zorlandığını belirtmiştir. Çarşının çatısındaki açıklıklardan gün ışığının içeriye girdiğini dolayısıyla genel olarak aydınlık bir ortam olduğunu yazmıştır.[433]

Seyyah, Kapalıçarşı'da satılan mallardan bahsederken bu çarşıda silahlar, kılıçlar, çeşitli porselen eşyalar, mücevherler, antika eşyalar ve açık artırma ile satılan çeşitli mallar bulunduğunu yazmıştır. Bu çarşıya eski günlerde olduğu kadar rağbet edilmemesine dikkat çeken seyyah, Avrupa modası başlamadan önce zengin ve fakir herkesin ihtiyaçlarını buradan karşıladığını, ancak o günlerde zenginlerin daha çok Pera'dan alışveriş yaptığını belirtmiştir.[434]

Seyahatnamesinde Kapalıçarşı'ya değinen bir diğer seyyah Şeyh Abdülkadir, çarşının atmosferi hakkında şöyle yazmaktadır:

"İstanbul'daki bu pazar, kadim Bağdat'ın Binbir Gece Masallarını gözler önüne getiriyor. Çarşı da ne! Onlarca dükkân ve sokağın bulunduğu bir labirent gibidir. Etrafı duvarlarla çevrili ve üzeri çatı ile örtülüdür. İçeri girmek için birçok kapı mevcuttur."[435]

Şeyh Abdülkadir, bu kapıların ardında çeşitli dükkânların bulunduğunu, kimi yerlerde kuyumcuların, kimi yerlerde şal ve halı satıcıları gibi çeşitli tüccarların yer aldığını, kimi yerlerde Avrupa mallarının, kimi yerlerde Asya mallarının satıldığını belirtmiştir. Kapalıçarşı'nın müşteri ve satıcılarının oluşturduğu kültürel çeşitliliğe dikkat çeken seyyah, şu satırları kaleme almıştır:

---

[432] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 698.
[433] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 698.
[434] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 698-699.
[435] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 75.

"Bir yanda Bursa'nın muhteşem ipeği ve havluları, diğer yanda İran'a ait ürünler. Her milletten tüccar burada mevcuttur ve burada hemen hemen dünyanın bütün dilleri konuşulmaktadır. Araplar Arapça konuşur, İranlılar Farsça, Ermeni ve Hıristiyan Rumlar kendi dilleriyle birlikte Türkçeye ilaveten çat pat İngilizce, Fransızca ya da Almanca konuşurlar. Bazıları birçok yabancı dili konuşabilmektedir. Rusça konuşanlar da vardır. Ancak konuşulan diller arasında en yaygın olanı Türkçe'dir ve bu çarşıda çalışan herkes Türkçe bilir."[436]

Seyyah, 1894 yılında meydana gelen depremde Kapalıçarşı'nın bir bölümünün yıkıldığını ve onlarca kişinin hayatını kaybettiğini yazmıştır. Çarşı onarılıp eski haline getirilmesine rağmen, o depremi yaşamış olan bazı kişilerin hala bu çarşıya girmekten korktuklarını belirterek şu anısına yer vermiştir:

"Nitekim görüştüğüm bir beyefendi bu çarşıdan çok korkuyordu ve korkusunun nedeninin deprem zamanı bu çarşının içinde olup tesadüf eseri kurtulması olduğunu söylüyordu. O günden sonra çarşının içine hiç girmemiş. Defalarca ısrar ettik ama içeri girmeye razı olmadı."[437]

Şeyh Abdülkadir, Mahbub Alem'in de değindiği gibi, Kapalıçarşı'nın eskisi kadar rağbet görmeyen bir yer haline geldiğine dikkat çekmiştir. Seyyah, Avrupai ürünlere olan ilginin artması ve bu ürünlerin Pera çevresindeki dükkânlarda bulunması sebebiyle son zamanlarda çarşıya gelen ziyaretçi sayısında azalma olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

"Geçmiş zamana nispetle çarşının kalabalığında azalma olmuştur. Bugünlerde Avrupai ürünlere olan talebin artması sebebiyle, zengin Türklerin ilgisi Pera'daki Avrupai ürünler satan dükkanlara yönelmiştir."[438]

Seyyah Kapalıçarşı'da satılan mallardan detaylıca bahsettikten sonra bu çarşının akşamları kapandığını, çarşıyı gezmek için en iyi vaktin öğle saatleri olduğunu yazmıştır.[439]

---

[436] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 75.
[437] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 75.
[438] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 75.
[439] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 79.

Şeyh Abdülkadir, İstanbul'a özgü lezzetleri tatmak için büyük çarşılardaki dükkânların en iyi mekânlardan olduğunu belirtmiş, bu çarşılarda özellikle sütlaç ve muhallebi satan birçok dükkânın bulunduğunu yazmıştır. Seyyah, bu tatlı dükkânlarının Hindistan'dakilerden oldukça farklı olduğuna dikkat çekmiş, dükkânların kapısında bir örtü asılı olduğunu, içeride mermer masa ve yanında sandalyeler bulunduğunu yazmıştır. Bir müşterinin biraz fazla oturması durumunda dükkân sahibinin müşteriyi oylamak için gazete getirdiğini belirtmiştir. Seyyah, bazı dükkânlarda kadınların oturması için ayrı bir oda bulunduğunu ve kadınların bu dükkânlara geldiklerinde kadın ve erkek bölümlerini ayırmak için asılmış örtüyü kaldırıp kendilerine ayrılmış odaya girdiklerini yazmıştır. Ayrıca, kadın müşterilerin dükkân çalışanlarından fazla çekinmediklerini vurgulayarak kadınların içerde peçelerini kaldırarak yemek yedikleri halde çalışanların sürekli olarak kadınlar bölümüne girip çıkmalarına da dikkat çekmiştir.[440]

Şeyh Abdülkadir, Kapalıçarşı dışında da başka küçük çarşılar bulunduğuna değinmiş, bunlardan en ilgincinin esans, çeşit çeşit kuru meyve ve baharatların satıldığı Mısır Çarşısı olduğunu yazmıştır.[441]

Seyyah, Doğu şehirlerindeki çarşılarda olduğunu belirttiği gibi, Osmanlıdaki çarşılarda da satıcıların ürünleri için gerçek fiyatından daha yüksek bir fiyat söylediklerinden bahsetmiştir. Özellikle bazı Ermeni ve Yunan satıcıların müşterileri kazıklama konusunda tecrübeli olduklarını belirtmiş, Avrupa ve Amerika'dan gelen seyyahların bu tür satıcılara sıklıkla gayrimüslim rehberler aracılığıyla denk geldiklerini dolayısıyla Batılıların İstanbul'daki satıcılar hakkındaki görüşlerinin bu satıcıları görerek şekillendiğini ve bu satıcıları diğer Osmanlılardan ayırt etmede zorlandıklarını ifade etmiştir.[442]

Seyyah, İstanbul'daki çarşılardan alışveriş yapılacağı zaman, fiyatlardan haberdar olan ve Türkçe bilen biri ile alışveriş yapmanın veya birkaç farklı yerden

[440] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 78.
[441] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 79.
[442] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 79.

fiyatları sorarak karşılaştırma yapmanın en güvenli yöntem olduğunu tavsiye etmiştir.[443]

Nazlı Rafia'nın seyahatnamesinde de seyyahın Kapalıçarşı ile ilgili izlenimleri oldukça detaylı bir şekilde yer almaktadır. Çarşıyı gezip alışveriş yapan seyyah, Kapalıçarşı'nın atmosferini şu şekilde anlatmıştır:

"İyi kötü sokaklardan, caddelerden, mahallelerden geçip çarşıya ulaştık. Orada bazısı küçük bazısı büyük bazısı çok temiz olmayan bazısı orta halli yaklaşık beş-altı bin dükkân mevcuttur. Çarşının çatısı vardır ve gün ışığı aydınlatma boşluklarından içeri girer. Burada labirent gibi geçilen yüzlerce dolambaçlı yol vardır. Buranın temizliği de Allah' a emanet durumdadır. Dükkânlar çok iyi durumda olmasalar da güzel ve kaliteli şeyler de satılır. Biz şaşkın halde yürüyorduk. Bazı yerde kadınlar yavaş yavaş yürüyor bazıları satıcılarla pazarlık yapıyordu. Bazılarının yanında aileleri vardı. Bazıları tek başınaydı. Bizim üzerimizdeki çarşaflar artık burada moda değil gibi ancak gördüğüm kadarıyla hala nikap takmak yaygın. Tüm bu şeyleri manzarayı görünce aklıma Binbir Gece Masallarındaki hikâyeler geldi. Ne kadar da ilginç ve etkileyici bir ülke! Şu açıktır ki eğer biraz temiz bir şehir olsaydı en popüler yer olurdu..."[444]

4.4.4. Çeşme ve Hamamlar

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde İstanbul'daki çeşme ve hamamlar hakkında gözlemlerini paylaşmışlardır. Seyyahlar, özellikle İstanbul'daki hamamlardan Mahmutpaşa Hamamı, Cağaloğlu Hamamı, Ayasofya Hamamı, Haseki Hamamı, Hoca Paşa Hamamı ve Galatasaray Hamamı gibi ünlü yapıları ziyaret edilmeye değer muhteşem yapılar arasında zikretmişlerdir. Ayrıca seyyahlar, İstanbul'da halkın refahını düşünerek yapılmış birçok çeşme ve sebilin çarşı ve sokaklarda sıkça yer aldığını gözlemlemişlerdir. Bu çeşmeler, hem şehrin estetik dokusuna katkı sağlamış hem de halkın günlük su ihtiyacını karşılamıştır. Özellikle Alman Çeşmesi ve III. Ahmed

[443] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 79.
[444] Rafī'ah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 245-246.

Çeşmesi gibi çeşmeler, seyyahların ilgisini çeken ve seyahatnamelerde sıkça bahsedilen yapılar arasında yer almıştır.

Seyahatnamesinde Osmanlı hamamlarına yer veren seyyah Amritsarî, Mısır'daki ve İstanbul'daki hamamları kıyaslamış, İstanbul'daki hamamlardan övgü ile şu şekilde bahsetmiştir:

"İstanbul'da 200'e yakın çoğu muhteşem ve ihtişamlı hamam vardır. Yıkanma, hizmetlerin usulü ve adabı Mısır'da olduğu gibidir. Ancak Mısırlılar gibi çıplak yıkanmak gibi kötü bir alışkanlık burada kesinlikle yoktur." Seyyah, Osmanlı hamamlarında genellikle Hıristiyan bölgelerden oldukları belirtilen genç hizmetli erkeklerle ilgili bazı uygunsuz hareketlerin mutlaka düzeltilmesi gerektiğini eklemiştir.[445]

Ayrıca seyyah, deniz kenarında yapılmış birkaç deniz hamamı olduğuna değinmiş bu hamamların etrafının sadece ahşaplarla çevrili olduğunu yazmış, bu hamamlarda yıkanmanın çeşitli hastalıkların defedilmesi için çok etkili olduğunu belirtmiştir.[446]

Mahbub Alem'in seyahatnamesinde de İstanbul'daki çeşmeler ve hamamlar hakkında bilgiler yer almaktadır. Seyyah, İstanbul'da halkın refahı düşüncesiyle yapılmış birçok çeşme ve sebilin, çarşı ve sokaklarda yer aldığını yazmıştır. Bazı çeşmelerin yapımında büyük meblağlar harcandığını belirtmiş, Tophane'de yer alan tamamı mermerden yapılmış çeşmeyi örnek vermiştir. Seyyah, Sultan III. Ahmed Çeşmesi'nden de Türk mimarlığının görülmeye değer bir örneği olarak bahsetmiştir. Çeşmelerin üzerinde genellikle *"Mineʾl-māʾi külle şeyʾin ḥayy"*[447] ayetinin yazılı olduğunu belirtmiştir. [448]

Seyyah, Alman Çeşmesi'nden bahsederken bu çeşmenin At Meydanı'nda, Sultanahmet Camii'nin yanında bulunduğunu yazmış ve bu çeşmeyi Alman İmparatorunun İstanbul'u ziyareti sırasında yaptırdığı bilgisini vermiştir. Çeşmenin

[445] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 143.
[446] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 143.
[447] Enbiyâ Sûresi 30. Ayet.
[448] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 817-818.

Konstantiniyye/İstanbul için tarihi açıdan çok uygun bir yerde konumlandığına dikkat çekmiştir.[449]

Mahbub Alem, İstanbul'da yer alan hamamlarla ilgili olarak, şehirde toplam 175 hamam bulunduğunu ve bu hamamların genellikle mermerden yapılmış, harikulade geniş yapılar olduğunu yazmıştır. Özellikle Mahmutpaşa Hamamı, Cağaloğlu Hamamı, Ayasofya Hamamı, Haseki Hamamı, Hoca Paşa Hamamı ve Galatasaray Hamamı gibi yapıların ziyaret edilmeye değer muhteşem yapılar olduğunu ifade etmiştir.[450]

Seyahatnamesinde Osmanlı Çeşmeleri hakkında bilgiler yer alan bir diğer seyyah olan Şeyh Abdülkadir, Sultan III. Ahmed Çeşmesi hakkında şu satırları yazmıştır:

"Eski Saray'ın Hümayun kapısı karşısında III. Ahmed tarafından yaptırılan küçük ama son derece güzel bir yapı bulunmaktadır. Bu yapıya Sultan Ahmed Çeşmesi derler. Çeşme ve sebiller, bu şehirde yolcuların gözüne çokça çarpan İslâm'ın nişaneleridir ve burasının, temizlik ve abdesti farz kabul eden, susuz kalmışlara su içirmeyi sevap sayan insanların yaşadığı bir yer olduğunu göstermektedir. Bu çeşmeler, genelde öldükten sonra da hayırlarının devam etmesi amacıyla zengin kimseler tarafından hayattayken yaptırılmaktadır. Çeşmelerin üzerinde genellikle Arap harfleriyle 'Biz her şeyi sudan yarattık.' ayeti yazılıdır."[451]

Seyyah, her caminin yakınında dört kenarında muslukların bulunduğu çeşmelerin yer aldığını ve insanların bu çeşmelerden abdest aldığını belirtmiştir. Ayrıca, hanlar, meşhur imaretler ve yolların yakınında su içmek için demir parmaklıkların ardında hazır bulunan bir görevlinin su verdiği sebillerin de yer aldığını yazmıştır.[452]

Şeyh Abdülkadir, Alman İmparatoru tarafından Osmanlı'ya hediye edilen ve Alman Çeşmesi olarak bilinen çeşme hakkında, o dönemde Osmanlı ile Almanya arasındaki siyasi ilişkilerin iyi olduğunu ve İstanbul'daki çeşme geleneğini gören

[449] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 818.
[450] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 818.
[451] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 51
[452] 'Abdulḳādir, **a.g.e**., s. 51.

Alman İmparatoru Wilhelm'in, kendisinden yadigâr olarak bu çeşmeyi yaptırdığını yazmıştır.[453]

4.4.5. Hanlar

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı topraklarına gelmiş olan seyyahlar arasında Şeyh Abdülkadir ve Mahbub Alem gibi isimler, seyahatnamelerinde İstanbul'da yer alan hanlar hakkında gözlemlerini paylaşmışlardır. Seyyahlar, İstanbul'da kervansaraylara "han" denildiğini belirterek şehirde dünyanın dört bir yanından gelen yolcuların ve tüccarların rahatça konaklayabileceği çok sayıda han bulunduğunu vurgulamışlardır. Seyahatnamelerde özellikle İranlı tacirlerin konakladığı Valide Han hakkında detaylı bilgiler dikkat çekmektedir. Valide Han, o dönemde İstanbul'un en büyük hanlarından biri olarak öne çıkmış ve İranlı tacirlerin tercih ettiği önemli konaklama noktalarından biri olmuştur. Ayrıca geçmişte İstanbul'un ticari açıdan gelişmiş olmasının sebeplerinden birinin şehirde bulunan hanlar olduğuna dikkat çekilmiştir.

Mahbub Alem, İstanbul'da kervansaraylara "han" denildiği belirterek şehrin çeşitli yerlerinde 344 han yer aldığını yazmıştır. Özellikle Kapalıçarşı ve Çakmakçılar çevresinde birçok han yer aldığını belirten seyyah, aslında bu hanların yolcu tüccarların konaklamaları ve mallarını koymaları amacıyla yapılmış olmalarına rağmen o günlerde buralarda Türk ve Avrupalıların kira vererek konaklamakta olduklarına dikkat çekmiştir. Bazı hanların çok geniş olduğu belirten seyyah, en büyük hanın sadece İranlı tüccarların konaklamakta olduğu, içinde ağaçlar ve güzel çeşmeler bulunan Valide Han olduğunu yazmıştır. Seyyah, Valide Han dışında Vezir Han ve Yıldız Han'ı da şehirdeki büyük hanlar arasında zikretmiştir. [454]

Hanlardan bahseden bir diğer isim Şeyh Abdülkadir, İstanbul'da büyüklü küçüklü yaklaşık 200 han bulunduğu ve bu hanların isimlerinin genellikle banilerinin isimleriyle aynı olduğu bilgisini vermiş, geçmişte İstanbul'un ticari açıdan gelişmiş olmasının sebeplerinden birinin, dünyanın dört bir yanından gelen tacirlerin bu hanlarda konforlu bir şekilde konaklayabilmeleri olduğunu yazmıştır. Hanlarda

[453] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 53.
[454] ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 818-819.

konaklamak için din ve millet farkı gözetilmediğini vurgulayan seyyah; İstanbul'daki hanlarda Semerkant ve Buhara'dan Asyalıların, Arapların, Habeşilerin ve Afrikalıların gelip konakladıklarını yazmış bunlara ek olarak Hac farizasını yerine getirmek için Arabistan'a giden Rus Müslümanlarının da İstanbul'dan geçerek bu hanlarda konakladıkları bilgisini vermiştir. Ancak son dönemde özellikle tüccarların buralarda konaklayıp bu hanları depo olarak kullandıklarını dikkat çekmiş, en hareketli ve kalabalık hanın Valide Han olduğunu belirtmiştir. [455]

Seyyah, İranlıların İstanbul'daki ticaretteki payını vurgulamış ve şehirde yaşayan İranlılar hakkında bilgiler sunmuştur. Şeyh Abdülkadir'in verdiği bilgilere göre, İstanbul'da yaşayan İranlı sayısı 40-50 bin civarındadır. Seyyah, bu İranlıların çoğunun hali vakti yerinde insanlar olduğunu, yoksul ve vasıfsız olanların ise hamal ya da işçi olarak çalıştıklarını belirtmiştir. Burada yaşamaları dolayısıyla hepsinin Türkçeye aşina olduklarına değinmiş, Türk fesi taktıkları için yerel halk arasından kolayca ayırt edilemediklerini yazmıştır. Bazı İranlıların dükkân sahibi olduklarını ve kuru kahve sattıklarını, bazı tacirlerin ise İran mallarını İstanbul'da sattıklarını veya İstanbul'a ait malları başka ülkelere ihraç ettiklerini belirtmiştir. Seyyah, Türklerin mevcut durumunun ticaret yapmaya uygun olmadığını ifade etmiş ve Osmanlı'da ticaretin Hıristiyanlar ve Yahudilerin elinde olduğuna dikkat çekerek bu gruplar dışında, İranlıların da ticarette önemli bir yer aldığını vurgulamıştır.[456]

Seyyah, genellikle İranlıların konakladığı Valide Han'ın atmosferinden bahsederken, hanın içine girildiği vakit adeta İran'a gidilmiş gibi hissedildiğini yazmıştır. İranlıların vatan sevgisinin onlar için bu hanı adeta küçük bir İran'a dönüştürdüğünü belirtmiştir. Her birinin odasının önüne bir ağaç diktiğini ve işleri bitince akşamları bu ağaçların gölgesinde oturup şiirle ve ilimle meşgul olduklarını ifade etmiştir. Seyyah, birkaç kez bu hanı ziyaret ederek buradaki ilim meclislerine katılma şansına sahip olduğunu da eklemiştir.[457]

[455] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 80-81.
[456] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 82.
[457] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 82-83.

4.4.6. Bâb-ı Âlî

Bâb-ı Âlî, II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından İstanbul'a gelen seyyahların seyahatnamelerinde öne çıkan önemli mekânlar arasındadır. Seyyahlar, Bâb-ı Âlî'nin dış görünümünün gösterişsiz olduğunu belirtirken bu bina silsilesinin içerisinde devletin önemli işlerinin yürütüldüğü resmi dairelerin bulunduğunu ve önemli devlet adamlarının makamlarının yer aldığını vurgulayarak Bâb-ı Âlî'nin önemine dikkat çekmişlerdir.

Şiblî Numânî'nin seyahatnamesinde Bâb-ı Âlî ile ilgili şu satırlar yer almaktadır:

"Devlet dairelerinin birkaçı hariç hepsi aynı bölgede konumlanmıştır ve bu toplu dairelerin bulunduğu binaya 'Bâb-ı Âlî' denmektedir. Sadrazamın makamı da buradadır. Bu binalar çok ihtişamlı binalar değildir."[458]

Amritsarî, Bâb-ı Âlî'nin Osmanlı Devleti'nin idari merkezi olarak taşıdığı önemi ve mimari özelliklerini şu sözlerle ifade etmektedir:

"İstanbul'da Türk devlet bakanlarının çalışmakta olduğu bina silsilesidir. Bu bina öyle gösterişli değildir. Aksine birkaç düzensiz ve eski bina topluluğudur. Saltanatın önemli işlerinin bu binalarda sonuçlanması nedeniyle önem taşımaktadır. Buraya İngilizce 'Sublime Porte' derler."[459]

Şeyh Abdülkadir de Bâb-ı Âlî hakkında detaylı bilgiler vererek, Sadrazam, İçişleri ve Dışişleri Bakanlarının resmi işleri yürüttükleri dairelerin Bâb-ı Âlî olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. Şeyh Abdülkadir, yapının çok yüksek olmadığını ve kapısının "Yüce Kapı" anlamını hak edecek kadar ihtişamlı olmadığını belirtmiş, bu ismin buradaki üç makamın en yüksek rütbe olması nedeniyle özellikle verildiğini yazmıştır. Meclis-i Vükelâ ve Şûrâ-yı Devlet'in toplantılarının da Bâb-ı Âlî'de yapıldığı bilgisini vermiştir.[460]

---

[458] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 30.
[459] Amritsarī, **a.g.e.,** s. 158.
[460] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 23-24.

Seyyah, binanın İtalyan mimarisi izleri taşıdığını belirtmiştir. Yapının içinde, bir tarafta Sadrazam Ferid Paşa'nın makamı, diğer tarafta Meclis-i Vükelâ ve Şûrâ-yı Devlet'in toplantı odalarının yer aldığını yazmıştır. Dönemin Hariciye nâzırı Tevfik Paşa ve Dahiliye nâzırı Memduh Paşa'nın makamlarının da Bâb-ı Âlî'de yer aldığını belirtmiştir.[461]

Şeyh Abdülkadir, Bâb-ı Âlî binasının mimarisi hakkında detaylı bilgiler verdikten sonra, İstanbul'daki tüm devlet dairelerinde namaz kılmak için özel bir yer ayrılmış olmasının övgüye değer bir husus olduğunu ve Bâb-ı Âlî'de de namaz kılınması için ferah bir mekân ayrıldığını yazmıştır.[462]

Seyyah, Bâb-ı Âlî'deki iş düzeninden de bahsetmiş; Bâb-ı Âlî'de ofislerin öğlen açılıp 4-5 saat sonra kapanırken Yıldız Sarayı'nda insanların sabahtan akşamın geç saatlerine kadar işlerinin başında olduğunu yazmıştır. Bunlara ek olarak Bâb-ı Âlî'deki çalışanların iklim ve Doğu kültürünün etkisiyle odalarında sigara-kahve içmeyi ve sohbet etmeyi sevdiklerini, ancak iş yapma konusunda çok da hızlı olmadıklarını ifade etmiştir.[463]

Seyyah Bâb-ı Âlî'de yabancı elçiliklere yazılan Fransızca mektuplar dışında tüm yazışmaların Türkçe yapıldığını belirtmiştir. Binada hemen hemen her dilin konuşulduğunu ve özellikle iyi eğitimli kişilerin Fransızcayı iyi düzeyde yazıp konuşabildiğini, ayrıca Almanca ve İngilizce konuşan memurların da bulunduğunu ifade etmiştir.[464]

4.4.7. Saraylar

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde Osmanlı sarayları hakkında detaylı gözlemlerini paylaşmışlardır. Özellikle Topkapı Sarayı ve dönemin sultanının ikamet ettiği Yıldız Sarayı, seyahatnamelerde öne çıkan saraylar arasında yer almaktadır.

[461] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 25-26.
[462] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 29.
[463] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 26-27.
[464] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 28.

Seyyahlar Topkapı Sarayı'ndan bahsederken, özellikle Hazîne-i Hümâyun'a özel bir ilgi göstermişlerdir. Burada bulunan nadir eserler, değerli koleksiyonlar ve kutsal emanetler seyyahların dikkatini çekmiş ve seyahatnamelerinde yer almıştır. Yıldız Sarayı ise II. Abdülhamid'in ikamet ettiği yer olarak öne çıkmış ve "Hilafetin Merkezi" olarak tanımlanmıştır.

Amritsarî seyahatnamesinde II. Abdülhamid'in ikamet etmekte olduğu Yıldız Sarayı'ndan birkaç satır ile bahsetmiştir. Seyyah, sarayın Beşiktaş'ta yer aldığını yazmış ve şu bilgileri paylaşmıştır:

"Burada Bâb-ı Âlî'den gelen raporların başkâtip aracılığıyla Sultanü'l-Muazzam'ın huzuruna sunulduğu Mâbeyn-i Hümâyun birimi vardır." [465]

Mahbub Alem, Topkapı Sarayı ve Hazîne-i Hümâyun'u görülmesi gereken yerler arasında zikretmiştir. Seyyah, Hazine'yi gezmek için sultandan özel izin alınması gerektiğini ve bu nedenle herkesin burayı görme imkânı bulamadığını belirtmiştir. Topkapı Sarayı'ndan bahsederken, bu sarayda çok eski ağaçlar ve geniş bahçelerin bulunduğundan bahsetmiştir. Seyyah, Topkapı Sarayı'nın İstanbul'un ilginç tarihinin bir özeti olduğunu vurgulamış, bu sarayın Osmanlı tarihinde uzun süre kullanıldığını belirtmiştir. Sonrasında sultanların kendileri için Dolmabahçe, Çırağan ve Yıldız Sarayı gibi oldukça ihtişamlı yeni saraylar inşa ettiklerini yazmıştır.[466]

Seyyah mevcut sultanın ikamet etmekte olduğu Yıldız Sarayı hakkında, bu sarayın II. Abdülhamid tarafından yaptırıldığını belirtmiş, sarayın bünyesinde geniş bahçeler, hayvanat bahçesi ve göletler yer aldığı bilgisini vermiştir.[467]

Bir diğer seyyah Şeyh Abdülkadir'in, seyahatnamesinde de "Hümâyun Sarayı" başlığı altında Yıldız Sarayı hakkında son derece detaylı bilgiler yer almaktadır. Seyyah, önemli devlet işleriyle ilgili kararların sarayda verildiğini

[465] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 158.
[466] ʻĀlem, **a.g.e.**, s. 689.
[467] ʻĀlem, **a.g.e.**, s. 689.

yazmış, İstanbul'un "Hilafetin Makamı" olduğu gibi sarayın da "Hilafetin Merkezi" olduğunu belirtmiştir.[468]

Seyyah Sultan Abdülhamid'in tahta geçtiğinden beri Yıldız Sarayı'nda ikamet ettiği bilgisini vermiştir. Avrupa'da sultanın sayısız muhalifi olduğunu ve bu muhaliflerin sultanın her yaptığını kötü niyetli algıladıklarını ifade eden seyyah, bazı muhaliflerin II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayını tercih etmesi ile yaptığı mekân değişikliği hakkında, diğer sarayların şehre ve denize yakınlıkları dolayısıyla tehlikelere ve saldırılara açık oldukları ve dolayısıyla II. Abdülhamid'in korkudan dolayı Yıldız Sarayı'na taşındığını uydurduklarını ifade etmiştir. Seyyah bu mekân değişikliğinin korku yüzünden olmadığını belirterek bu iddialara cevaben şu satırları yazmıştır:

"İşin aslı şudur ki şehrin kalabalığından uzakta yaşama düşüncesini modern tıp araştırmaları her ülkede ortaya çıkarmışlardır. Fırsatı olanlar şehirden uzakta yaşamayı düşünürler. Konstantiniyye'de ileri gelen kişiler bile şehirlerdeki evlerini bırakıp yılın çoğu ayını köylerdeki evlerde geçirirlerken Sultanü'l-Muazzam'ın kendisi için Yıldız gibi insana sıhhat veren bir yeri seçmesinde şaşılacak ne vardır!"[469]

Seyyah, Yıldız Sarayı'nın mimarisi hakkında, sarayın modern bir tarzda yapıldığını ve Osmanlı mimarisinin izlerinin az göründüğünü belirtmiştir. Sarayda yer alan pahalı Türk halıları ve şahane Hereke ipeğinden perdeler dışında, aynalar ve süs eşyalarının Avrupai tarzda olduğunu yazmıştır. [470]

Şeyh Abdülkadir, Yıldız Sarayı'na ait yapıların ve bahçelerin yüksek parmaklıklarla korunduğunu ve buranın etrafında askerlerin nöbet tuttuğunu yazmıştır. Ayrıca sarayın içinde Avrupalı sanatçıların oyunlarını sergiledikleri küçük bir tiyatronun yer aldığı bilgisini paylaşmıştır. [471]

Yıldız Sarayı hakkında detaylı bilgiler veren Şeyh Abdülkadir, Merasim Köşkü adı verilen bir köşkün duvarlarında çok değerli tabloların yer aldığını

[468] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 14
[469] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 14-16.
[470] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 16.
[471] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 16-17.

yazmıştır. Ayrıca, saraya bağlı çiniden mutfak malzemeleri yapılan bir çini fabrikasının bulunduğunu ve bu bölümü ziyaret etmek için özel izin gerektiğini belirtmiştir. Saraya ait olan diğer önemli yapılar arasında, Doğu ve Batı'ya ait eski ve modern her türlü silahın sergilendiği bir Silahhane, yazma eserlerin ve antika çini porselenlerin sergilendiği bir müze, değerli mücevherlerin bulunduğu bir müze ve bir de hayvanat bahçesinin olduğu bilgisini vermiştir.[472]

Şeyh Abdülkadir, Yıldız Sarayı'nın dışında yer alan Hamidiye Camii'nin, Cuma namazı ve Selamlık merasimi için yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca sarayın içinde de biri Sultan ve Devlet erkânı için, diğeri sarayda görevli askerlerin namaz kılması için olmak üzere iki mescidin bulunduğunu yazmıştır. [473]

Seyyah, Yıldız Sarayı'nda dört ahır olduğunu, Sultanın at binmeyi çok sevdiğini ve zaman zaman şehzadelerin de burada biniş eğitimi aldıkları bilgisini paylaşmıştır. Sultanın atlar dışında diğer hayvanları da beslemeyi çok sevdiğini ve bu yüzden sarayda bir hayvanat bahçesi bulunduğunu ayrıca, Sultanın bağ bahçeye de ilgisi olduğunu, bu nedenle sarayın bahçesinde nadide ağaçlar ve otlar bulunduğunu yazmıştır. [474]

Şeyh Abdülkadir, "Hazine ve Eski Saray" başlığı altında, Topkapı Sarayı'ndan da bahsetmiştir. Seyyah, II. Mahmud dönemine gelinceye kadar bu sarayda ikamet edildiğini, sonraki dönemlerde ise Çırağan, Dolmabahçe ve Yıldız saraylarının kullanıldığını belirtmiştir. Şeyh Abdülkadir, Osmanlı hanedanın ikametgâhı değişse de saltanat hazinesi ve kutsal emanetlerin Topkapı Sarayı'nda kaldığını ve Halifenin her yıl Ramazan ayında bu saraya gelerek kutsal emanetleri ziyarete açmasının bir gelenek halini aldığını yazmıştır. [475]

Seyyah, Topkapı Sarayı'nın bir bölümünde Hazîne-i Hümâyun denilen; eski taht, taç, mücevherler ve diğer ülkelerden gelen hediyelerin sergilendiği bir mekân

[472] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 18-19.
[473] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 19.
[474] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 19-20.
[475] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 41.

olduğundan bahsetmiş, sarayın diğer bir bölümünde de kutsal emanetlerin bulunduğu bilgisini vermiştir. [476]

Seyyah, Topkapı Sarayı'nda görülmeye değer birçok eşyanın olduğunu belirtmiş, Hırka-i Şerif, ilk halifelerin kılıçları ve diğer kutsal emanetlerin bu sarayda yer aldığını yazmış, bu eşyaların yer aldığı bölümlerin sadece Ramazan ayının ilk 15 günü ziyarete açık olduğu bilgisini vermiştir.[477]

Ayrıca Topkapı Sarayı'nda nadide eserlerin el yazması nüshalarının bulunduğu bir kütüphanenin[478] yer aldığını yazmış, Sultanların yabancı devlet elçileriyle görüştüğü Divanhanenin, Bağdat ve Mecidiye Köşklerinin de burada olduğunu eklemiştir. [479]

Şeyh Abdülkadir, Hazine bölümünde Yunan, Roma, Arap ve Anadolu medeniyetlerine ait değerli eşyaların yanı sıra, Fatih Sultan Mehmed'den II. Mahmud'a kadar geçmiş sultanlara ait kıyafetler, silahlar, yabancı devletlerin tacirleri ve hükümdarları tarafından gönderilen çeşitli hediyelerin yer aldığı odalar bulunduğunu belirtmiştir. [480]

Seyyah, Divanhanede gördüğü bir çeşme üzerine şunları yazmıştır:

"Bu odada yer alan bir çeşmeyi gördüğümüzde çok şaşırdık. Yanımızdaki kişi sultan burada yabancı elçi ile görüşürken dışarıya hiçbir suretle ses gitmesin ve birisi kapıya dikilip herhangi bir siyası sırrı dinlemesin diye çeşme açık halde konuştuklarını söyledi."[481]

Seyyah, III. Ahmed zamanından kalan ve içinde üç bin adet Arapça, Farsça ve Türkçe kitabın el yazması nüshalarının bulunduğunu belirttiği kütüphaneyi gezdikten sonra Bağdat Köşkü'nü gezmiştir. Sultan IV. Murad'ın bu köşkü Bağdat'ın fethinden sonra yaptırdığı bilgisini veren Şeyh Abdülkadir, köşkün tamamen Doğu tarzında olduğunu ve buradan Boğaz manzarasının muhteşem

[476] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 23.
[477] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 43.
[478] III. Ahmed Kütüphanesi.
[479] Abdülkadir, **a.g.e**., s. 43.
[480] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 45-46.
[481] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 46.47.

göründüğünü yazmıştır. Bağdat Köşkü'nün yanında yer alan Mecidiye Köşkü için, bu yapının modern tarzda bir yapı olduğunu, burada konuklara muhteşem Boğaz manzarası eşliğinde tatlı ve kahve ikram edildiğini ve konukların bu noktadan saraydan ayrıldıklarını belirtmiştir. Şeyh Abdülkadir ve gezisi boyunca yanında bulunan arkadaşı Müşir Hüseyin Kıdvai de gezilerini tamamladıktan sonra kahve ve tatlı eşliğinde bir süre Mecidiye Köşkü'nde dinlenmiş, sonrasında Hazinedar ve beraberindekilere teşekkür ederek saraydan ayrılmışlardır. [482]

Hazîne-i Hümâyun'u ziyaret etme fırsatı bulan ve gördüklerinden çok etkilendiğini belirten bir diğer seyyah Nazlı Rafia, bu ziyareti ile ilgili şunları yazmıştır: *"Bugünü hayatım boyunca hatırlayacağım, böyle bir vesileyle burada olup tüm bu şeyleri gördüğüm için müteşekkirim."* Seyyah, Hazîne-i Hümâyun'da eşsiz mücevherlerin bulunduğunu belirtmiş, Sultan tarafından görevli bir hizmetlinin kendisine nadide eserleri gösterdiğini yazmıştır.[483]

4.4.8. Müzeler

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, Osmanlı müzelerini de ziyaret ederek seyahatnamelerinde gözlemlerini detaylı bir şekilde paylaşmışlardır. Seyyahların özellikle ilgi gösterdiği müzeler arasında Müze-i Hümâyûn ve Yeniçeri Müzesi bulunmaktadır. Müze-i Hümâyûn özellikle içinde barındırdığı İskender Lahdi ile seyyahların ilgisini cezbetmiştir. İçerisinde Osmanlı'nın eski dönemlerinden kıyafetler giydirilmiş gerçekçi heykellerin yer aldığı Yeniçeri Müzesi ise Türk kıyafetlerinin yüzyıllar içindeki değişimini inceleme fırsatı sunan bir müze olarak ön plana çıkmıştır. Ayrıca Seyyahalar, seyahatnamelerinde Hazine-i Hümâyûn'un da adeta bir müze niteliği taşıdığını belirtmişlerdir.

Şiblî Numânî, müzeleri de dâhil ettiği İstanbul'da görülmeye değer mekânlarından bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır:

"Görülmeye değer mekanlar çoktur, mesela Antik Yunan eserlerinin bulunduğu yer, Osmanlı Sultanlarının tasvirlerinin, orijinal kıyafetlerinin ve

[482] ʿAbdulḳādir, **a.g.e**., s. 47-48.
[483] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e**., s. 264.

mücevherlerinin sergilendiği Hazine, topların döküldüğü atölye, renkli İskender Lahdi dâhil olmak üzere kadim zamanlardan taşların ve kitabelerin yer aldığı müze ve diğer mekanlar."[484]

Şiblî, Osmanlıların hatıralarını barındırdığını belirttiği Hazine'den bahsederken şunları yazmıştır:

"Sadrazam, Şeyhü'l-İslâm ve Yeniçeri ordusunun şanlı askerlerinin gerçek boyutlarında heykelleri vardır. Eski dönemlerin kıyafetleri ve savaşlarda kullanılan silahlar, tüm bu eşyalar sessizlik âleminde bir araya getirilmiş ve öyle heybetle canlandırılmış ki gündüz vakti bile oraya giderken korkulur."[485]

Seyyah, baştan aşağı demir kuşanmış, kafasında miğfer, yüzünde siper, ellerinde demir eldivenler, vücudunda zırh ve ayak bileklerine kadar demir çorap giyen iki savaşçı gördüğünü yazar. Bu kadar ağırlıkla nasıl savaştıklarına şaşırır. Ayrıca, devlet adamlarının kıyafetlerinin çok tuhaf olduğunu belirtir.[486]

Seyyah, Hıristiyan bir tüccarın kurduğu müzeden şu şekilde bahsetmektedir:

"Bina ve tüm eşyalar sıradandır. Görülmeye değer şeyler, dünyanın çeşitli bölgelerinden getirilen heykellerdir. Bu heykeller o kadar iyi yapılmıştır ki gerçek zannedilirler. Bir kadın gördüm, dudakları çok dolgundu. Alt dudağı delinmiş ve bir kürdan takılmıştı. Oraya ait bir süs olduğunu öğrendim. Önce çok şaşırdım, sonra bizim ülkemizde de burnunu, kulağını deldirip küpe takan kadınlar olduğu aklıma geldi. Bu durumda dudakların ne kusuru var ki takıdan mahrum kalsınlar?"[487]

Seyyah, bu müzede çok acı veren ve etkisinden çıkamadığı bir manzara gördüğünü belirtmiştir. Müzenin bir odasında, görüntü ve kıyafetlerinden zengin ve edepli oldukları anlaşılan kadınların türlü türlü işkencelere uğramış tasvirlerini görmüş ve bu güzel kadınlara kimlerin el kaldırmaya cüret ettiğine şaşırmıştır. Sonrasında, İspanya'da İslâm devleti yıkılıp iktidara Hıristiyanlar geçtiğinde Müslümanların din değiştirmeye zorlandığı zamanlarda İslâm'ın izleri kolaylıkla

[484] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 61.
[485] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 61.
[486] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 62-63.
[487] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 63.

silinemediği için Müslümanlara çeşit çeşit eziyetler edildiğini ve zayıflıkları nedeniyle kadınlara daha çok zulmedildiğini, bu mazlum kadınların da bu olayların temsili olduğunu öğrenmiştir. Seyyah, bunun üzerine şunları yazmıştır:

"İslâm kılıç zoruyla yayıldı diyen Hıristiyanları hatırladım. Müzenin Hıristiyan kurucusunun bu tasvirleri hangi amaçla buraya koyduğunu anlamadım. Hıristiyanların gurur duyulacak devirlerini mi göstermek istiyordu? Bunlara engel olmayan Türk hükümeti açık görüşlü olduklarını mı kanıtlamak istiyordu? Ben, eski dönemlerde dünyanın çeşitli uluslarının yaşadığı hoş olmayan olayların tekrar göz önüne getirilmesinden hiç hoşlanmam."[488]

Hint alt kıtasından gelen bir diğer seyyah Amritsarî de seyahatnamesinde "Müzeler" başlığı altında Osmanlı müzeleri hakkında bilgiler paylaşmıştır. Seyyah, şu şekilde yazmaktadır:

"İstanbul'da geçmiş dönemlerden askerlerin kendi dönemlerine ait kıyafetleri giydirilmiş ve eski silahları kuşanmış halde heykellerinin sergilendiği Eski Müze uzun süredir mevcuttur. Ancak 19. yüzyılın son yarısında kurulan yeni müze[489] *çok acayiptir. Bu müzede kadim zamanlardan kalma mermer lahitlere ilaveten dünya seyyahlarının ilgisini çeken sayısız nadir eser sergilenmektedir."*[490]

Amritsarî, Osman Hamdi Bey'in kadim eserleri ve özellikle kadim mermer lahitleri gün yüzüne çıkarmaya olan ilgisinden bahsetmiş, mevcut sultanın da himayesiyle arkeolojinin gelişimine katkılarına değinmiştir. Seyyah, bahsettiği bu iki müzeye ek olarak Hazine'nin de geçmiş sultanların resimlerinin, orijinal kıyafetlerinin, silahlarının ve diğer eşyalarının bulunduğu, görülmeye değer bir müze niteliğinde olduğunu belirtmiştir. [491]

Seyahatnamesinde müzelere yer veren bir diğer seyyah Mahbub Alem, iki müzeden bahsetmiştir. Bu müzelerden biri tarihi eserlerin sergilendiği Müze-i Hümâyûn, diğeri ise At Meydanı'nda yer alan ve Yeniçeri kıyafetlerinin sergilendiği müzedir. Seyyah, Müze-i Hümâyûn'un meşhur ve güzel bir yapı olan Çinili Köşk'ün

[488] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 63-64.
[489] Müze-i Hümâyûn.
[490] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 157.
[491] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 157-158.

yakınında, iki katlı ihtişamlı bir mekân olduğunu ve müze olarak kullanıldığını belirtmiştir. Müzeye giriş ücretinin 5 kuruş olduğunu, ayrıca 5 kuruşa Osmanlı'nın çeşitli bölgelerindeki arkeolojik kazılar sonucu bulunmuş ve bu müzeye getirilmiş eserler hakkında detaylı bilgilerin yer aldığı Türkçe bir fihrist de verildiğini yazmıştır.[492]

Seyyah, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde tarihi eserlere özel önem gösterildiğini vurgulamış, saltanatın çeşitli yerlerinde bulunan tarihi eserlerin harabelerinden çok kıymetli eserler gün yüzüne çıkartıldığını, eski dönemlerde İngiliz, Alman ve Fransız hükümetlerinin yardımlarıyla Avrupalıların gelip kazılar yaparak bu değerli eserleri beraberlerinde götürdüklerini ve bu şekilde Avrupa'daki müzelerin çok zenginleştiğini yazmıştır. İlerleyen dönemlerde Türklerin de bu değerli ve çok pahalı eserlerin ülke dışına çıkmaması için önlem almaları gerektiğini düşündüklerine değinmiş, Osman Hamdi Bey'in ülkenin çeşitli yerlerindeki harabelerden çıkan eserleri müzeye toplamakla kalmayıp, bizzat kendisinin Sayda'ya gidip arkeolojik kazı başlattığını yazmıştır. 1887 yılında yapılan bu kazıda Avrupa'da arkeoloji camiası arasında büyük ses getiren eşsiz lahitlerin bulunduğunu, bulunan lahitlerin de müzede sergilendiğini yazmıştır. Seyyah, bilirkişilerin şu görüşte birleştiğini belirtmiştir:

"Tüm Türkler bu eserlerin Konstantiniyye'deki müzede olmasından gurur duymalıdır çünkü Avrupa'daki tarihi eserlerin bulunduğu hiçbir müzede Konstantiniyye'deki müzedeki kadar muhteşem lahitler yoktur."[493]

Seyyah, özellikle İskender Lahdi'nden bahsetmiş, Persler ile Yunanlıların savaşının tasvirlerinin yer aldığı bu mermer lahit hakkında müzenin fihristinde yedi sayfalık detaylı bilgi bulunduğunu yazmıştır. İskender Lahdi'nin yanında mermerden yapılmış, çok büyük olmamalarına rağmen çok güzel dört lahit daha olduğu bilgisini vermiştir. Siyah taştan bir lahit ve bir Firavun mumyasının da yer aldığından bahsetmiştir. Ayrıca, müzede bulunan bir dolapta büyük İskender'e ait olduğu

[492] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 693-694.
[493] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 694.

söylenen, üzerinde az miktarda siyah saç bulunan bir kafatası olduğunu aktarmış ve bu kafatasını bir süre ibret nazarıyla incelediğini yazmıştır.[494]

Mahbub Alem, Yeniçeri Müzesinden bahsederken, burada Yeniçeri ordusunun her rütbeden askerlerinin, kadıların ve cellatların dönemlerinin kıyafetlerini giymiş heybetli heykellerinin bulunduğunu belirtmiş, bu müzede yaklaşık yüz kadar heykel olduğunu yazmıştır. Seyyah, müzede yer alan heykellerin çok tuhaf ve birbirinden farklı başlıklar taktıklarını belirtmiştir.[495]

Şeyh Abdülkadir de seyahatnamesinde müzelere yer vermiştir. Seyyah "Yeniçeri Müzesi" başlığı altında bu müzede Türklerin kıyafetlerinde yüzyıllar boyunca ne kadar değişik olduğunun gözlemlenebileceğini yazmıştır. Bu müzede eski kıyafetler giydirilmiş heykellerin bulunduğundan bahsetmiş ve bazı heykellerin konuşmaya başlayacak kadar canlı göründüğünü belirtmiştir. Batılıların bu müzeye özellikle ilgi göstermelerinin nedeninin, Türklere ait yüzlerce yıllık kıyafetlerin sadece burada bulunması olduğunu yazmıştır. Müzenin içine kapısının önünden bilet alınarak girildiğini ve içeride yüze yakın heykelin bulunduğunu belirtmiştir. Seyyah, Müze gezisi sırasında oradaki resimleri inceleyen Türk kadınları hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

"Onlar geleneğe uygun olarak ferace giyiyorlardı ancak resimleri daha iyi görebilmek için, yüzlerindeki siyah nikabı kaldırıyorlar ve yabancı erkeklerin orada bulunmasından da endişe duymuyorlardı."[496]

Seyyah, bu müzede yer alan resimleri incelediğinde Türkler arasında sakal tıraşı olan kişilerin sadece Avrupa tarzını benimseyen kişilerden olmadığını gözlemlemiştir. Türklerde sakal tıraşı olmanın yaygın olduğunu belitmiş, din adamları sakal uzatsa da askerlerin, memurların, öğrencilerin ve halk arasından bazı kişilerin sakal tıraşı olduğunu yazmış, bazılarının da sakallarını kesip bıyık

494 ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 694-695.
495 ʿĀlem, **a.g.e.**, s. 696.
496 ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 60-63.

bıraktıklarına dikkat çekmiştir. Hindistan'da ise sakal bırakanların çoğunlukta olduğunu belirtmiştir. [497]

Bir tanıdığı vasıtasıyla Osman Hamdi Bey ile görüşme fırsatı bulan Şeyh Abdülkadir, Müze-i Hümâyûn'u da gezmiştir. 2 Ağustos Perşembe günü, Seyyah ve Hüseyin Kıdvai sabah saat 10'da müzeye ulaşırlar. Görüşme amacının yazılı olduğu mektubu göstermeleri üzerine, Hamdi Bey hızlıca teşrif eder. Seyyah, müze binasının harika olduğunu ve birçok eklemenin yapılmakta olduğunu belirtir. Bu binanın tamamlandığında Avrupa'nın en iyi binaları arasında sayılacağını ifade eder.[498]

Seyyah, o günlerde müzede bulunan çok nadir ve dünyada eşi benzeri olmayan eserlerden bahseder, özellikle İskender'in muhteşem lahdininden ve üzerindeki işlemelerden hayranlıkla söz etmiştir. Ayrıca, Ağlayan Kadınlar Lahdi'nin de matemin çok güzel işlendiği son derece güzel bir lahit olduğunu yazar. Seyyah, bu eserleri görünce insanın eski zamanlardaki insanların güzel sanatlar alanında bu kadar mükemmel eserler üretebildiğine şaşkınlık duyduğunu ifade etmiştir.[499]

Bir diğer seyyah Nazlı Rafia da Müze-i Hümâyûn'u ziyaret etmiş bu ziyaretindeki gözlemlerinden şu şekilde bahsetmiştir:

"Saat 10.00'da rehber eşliğinde buranın müzesini görmeye gittik. Orada özel olarak zikredilmeye değer hiçbir şey yok. Evet, ilginç olan tek bir şey var, o da İskender Lahdi. Ancak o da inandırıcı değil. İşçiliği çok kaliteli, mermerden yapılmış işlemeli bir lahittir. Büyük İskender'in at üzerinde Perslerle savaştığı sahne harika bir şekilde tasvir edilmiştir. Savaşın tüm hikâyesi betimlenmiş haldedir. Bu figürlerin ellerinde muhtemelen ok ve yay vardı, şimdi kaybolmuştur…"[500]

Nazlı Rafia, bu lahitlerin gün yüzüne çıkarılma hikâyesinden de bahsetmiştir. Seyyah, Anadolu'da[501] kuyu kazan bir vatandaşın kazdığı çukurun içine düşmesiyle

[497] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 62.63.
[498] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 207.
[499] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 208.
[500] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e**., s. 250.
[501] Anadolu bilgisi hatalıdır. O dönem Osmanlı topraklarında bulunan Lübnan'da bir şehir olan Sayda olmalıdır. Osman Hamdi Bey başkanlığında burada gerçekleştirilen kazılarda başta İskender Lahdi olmak üzere pek çok lahit çıkarılmıştır

tesadüfen lahitleri görmesi sonrasında Osman Hamdi Bey'e haber verildiğini yazmış, bu lahitlerin Osman Hamdi Bey önderliğinde özel bir gemi ile İstanbul'a getirildiğini ifade etmiştir. Seyyah bu olay üzerine şunları eklemiştir:

"Çok iyi oldu. Aksi takdirde diğer muhteşem tarihi eserler nasıl yabancıların eline geçtiyse aynı şekilde bu eserler de yok olur giderdi. Bazı ülkeler bu eşsiz hazineleri elde etmek için 4 milyon kadar ödemeye hazırlar. Ancak artık Türklerin kendileri bu eserlere ilgi duymaya başladığına göre neden başka ellere satsınlar? Keşke bu heyecan daha önce ortaya çıksaydı o zaman yüzlerce nadir eser başkalarının eline geçmekten kurtulurdu. Yine de zararın neresinden dönülürse kârdır."[502]

4.4.9. Tekkeler

Osmanlı Devleti'nin sosyal, kültürel ve dini hayatında önemli bir rol oynayan tekkeler, sadece tasavvufî eğitim merkezleri olarak değil, aynı zamanda han, imaret ve kervansaray gibi hizmetleri de sunan merkezlerdi. Tekkeler, farklı zamanlarda ve çeşitli coğrafyalarda çeşitli isimlerle anılmıştır. Bunlar arasında "zâviye, hankah, dergâh, ribât, âsitâne, buk'a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harâbat" gibi adlandırmalar bulunmaktadır.[503]

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, Osmanlı topraklarındaki tekke yapılarını ziyaret ederek gözlemlerine seyahatnamelerinde yer vermişlerdir. Seyyahlar, bu yapıların Türklerin cömertliğini yansıttığını vurgularken aynı zamanda tekkelerin işleyişlerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Seyyahlar, bazı tekkelerin asıl amacından saparak bedavadan geçinme ve dilencilik yuvalarına dönüştüğünü belirtmişlerdir. Özellikle Hindîler Tekkesi'nin kötü durumu konusunda hemfikirlerdir. Ayrıca, tekkelerdeki düzeni sağlayan şeyhlerin tutumları da eleştirilen hususlar arasındadır. Bazı şeyhlerin misafirlere hizmet etmek yerine kendi refahlarını ön planda tuttukları ve bazı tekkelerin bakımsız olduğu gözlemleri de sıkça karşımıza çıkmaktadır.

[502] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 250-251.
[503] Mustafa Kara, "Tekke", **DİA**, İstanbul, C. 40, 2011, s. 368.

Osmanlı topraklarında Türklerin cömertliklerinin bir göstergesi olan tekkelerin çok sayıda olduğuna dikkat çeken Şiblî Numânî, büyükşehirlerde çeşitli ülkeler ve çeşitli tarikat mensupları için ayrı ayrı tekkeler bulunduğunu yazmıştır. Misafirlerin ait olduğu ülke ya da ait oldukları fırkalara ayrılmış tekkelere gelip buralarda bir engelle karşılamadan istedikleri kadar konaklayabildiklerine değinmiş, buralarda ücretsiz yemek ve çay hizmeti sunulduğunu belirtmiştir. Bu tekkelerin bölgenin varlıklı kişileri ve yöneticileri tarafından kurulduğu bilgisini paylaşarak her tekkenin bir şeyhi olduğunu, tekkenin yönetimi ve tüm sorumluluğunun bu şeyhlere ait olduğunu yazmıştır. Birçok tekke gezdiğini belirten Şiblî Numânî, bu tekkelerden bazılarının binalarının güzel olduğunu, buralarda sunulan yemeklerin iyi ve yeterli olduğunu yazmıştır. [504]

Çeşitli tekkeleri ziyaret etme fırsatı bulan Şiblî Numânî bazı tekkelerin amaçlarından saparak bedavadan geçinme ve dilencilik yuvaları haline gelmelerini şu cümleler ile eleştirmiştir:

"Müslümanlar seyahat etme, yeryüzünü inceleme, araştırma ve ilim tahsil etme zevkini bıraktılar. Bu sebeple bu kuruluşlar bedavadan geçinme ve dilencilik yuvaları haline gelmiş ve topluma zarar vermeye başlamışlardır. Tekkelerin çoğuna bizzat kendim gidip seneler önce buralara gelmiş hiçbir meşgalesi ve işi olmayan insanları gördüm."[505]

Şiblî Numânî, tekkelerin düzeninden sorumlu olan şeyhlerden bahsederken, Hindîler Tekkesi'nin şeyhini şu satırlar ile eleştirmiştir:

"Tekkelerin düzeninden, tüm gelirler ve harcamalardan sorumlu olan şeyler genellikle hain ve sahtekâr kimselerdir. Kendileri son derece rahat ve lüks yaşıyorlar. Misafirler için ayrılmış olan payın değil yarısı, üçte biri hatta dörtte birini bile misafirler için harcamıyorlar… Hindîler Tekkesi'nin şeyhi Keşmirli'dir. Kendisinin birçok eşi vardır. Kendine tekkeden ayrı bir ev yaptırmıştır daha çok orada vakit geçirir. Beyefendi tekke için günlük ayrılmış 2 buçuk kiloluk etin yaklaşık

[504] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 58-59.
[505] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 59.

tamamını kendine ayırıyor ve misafirlere sıradan basit bir yemek bile nasip olmuyor."[506]

Ayrıca Seyyah, Hindîler Tekkesi'nin bakımsız durumdaki binası hakkında da şu satırları yazmıştır:

"Tekkenin binası yer yer yıkılmış ve avlusunda çöp yığınları birikmiş durumdadır. Kısacası terk edilmişliğin ve çöküşün manzarası görülmektedir. Benim gördüğüm diğer tekkelerin hepsi Hindîler Tekkesi'nden daha iyiydi ama oralarda da dürüstlük ve doğruluk adına dair hiçbir şey görünmüyordu. Bu şekilde yıllık birkaç yüz bin liralık para vahim bir şekilde berbat olup gidiyor."[507]

Amritsarî de tekkeler hakkında bilgi veren seyyahlar arasındadır. Seyyah, Tekkelerin işlevi ve tekkelerde sunulan hizmetler hakkında şunları yazmıştır:

"Konstantiniyye'de gezerken buranın varlıklı insanlarının cömertliğinin kanıtı olarak şu görülür ki şehirde 300'den fazla tekke vardır. Bu tekkeler miskinler, yolcular ve tarikat erbabının konaklamaları için vakfedilmiştir. Bazılarında günde bir vakit bazılarında günde iki vakit yemek ve kahve ücretsiz olarak sunulur. Çeşitli ülkelerin vatandaşları için ayrı ayrı tekkeler mevcuttur… Buna ilaveten bazı tekkeler sadece belirli tarikatlara tahsis edilmiştir. Mesela; Kâdirî Tekkesi, Nakşibendî Tekkesi, Mevlevî Tekkesi, Rifâî Tekkesi…"

Seyyah, yukarıdaki bilgilere ek olarak bir ülkenin vatandaşının başka bir ülkenin tekkesinde konaklayamadığı ya da bir tarikata mensup olan bir müridin başka bir tarikata tahsis edilmiş tekkede konaklayamadığı bilgisini paylaşmıştır.[508]

Tekkelerin genellikle güzel görünümlü ve güzel bir atmosfere sahip olan binalar olduğunu yazan Amritsarî, her tekkede bir mescit olduğu ve her tekkede o tekkenin adıyla anılan ülkelerden ya da o fırkadan olan bir tekke şeyhinin bulunduğunu ve bu tekkelerin harcamalarının vakıf gelirleriyle yürütüldüğü bilgisini aktarmıştır. Seyyah, mevcut sultanın da zaman zaman çeşitli tekkelere cömertlikle

[506] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 59.
[507] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 59.
[508] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 160.

yardımda bulunduğunu ve bu yüzden bu tekkelerin genellikle iyi durumda göründüğünü eklemiştir.[509]

Birden çok tekkeyi ziyaret etme fırsatı bulan Amritsarî bu ziyaretlerindeki gözlemlerini ve özellikle Hindîler Tekkesi'ne dair eleştirilerini şu şekilde aktarmıştır:

"Farklı zamanlarda birkaç tekkeyi görme imkânım oldu. Çoğu tekke iyi durumdadır ve orada konaklayanlar hayatlarını keyifle yaşarlar. Ancak bazı şeyhler hakkında tekkelere bağışlanan rakamın büyük kısmını kendileri yedikleri, tekke ehlinin rahatı ve asayişi için çok az harcadıklarına dair şikâyetler vardır. Bu şikâyetlerin tamamı ister yalan ister doğru olsun Hindistanlılara tahsis edilmiş tekkenin durumunu görünce buna şüphem kalmadı. Bu tekke en kötü durumdaki tekkedir. Tekkenin şeyhi Tahsin Efendi misafirlere pek sempati duymaz ve daha çok kendi refahını ön planda tutar. Bu tekkenin tadilata ihtiyacı olmasın rağmen tadilat ile ilgili bir düzenleme yoktur. Ancak şeyh, tekkeye yakın olan kendine ait mekânı gayet güzel bir şekilde yapmıştır. Bu durumda Hindistanlıların da suçu vardır çünkü buraya dilenmek için gelirler ve şeyhin gözünde onların hiçbir değeri yoktur." [510]

Amritsarî, tarikatlar ve mensupları hakkında da bilgilere de yer vermiş, bir tarikat mensubunu diğerinden ayıran özelliklerden ve giyim tarzlarından da bahsetmiştir. Mevlevî Tekkesi'nden bahsederken Mesnevi'nin yazarı Mevlâna hakkında kısaca bilgi vererek İstanbul'da Mevlevîlere ait 5 tekke bulunduğunu belirtmiş, kendilerine Mevlevî denilen çok sayıda tarikat erbabının bu tekkelerde yaşadığını yazmıştır.[511]

Seyyah, tarikatlara tahsis edilmiş tekkelerde zikir meclisleri düzenlendiğinden, bu meclislere tarikat mensuplarının yanı sıra dışardan seyircilerin de katılım sağladığından bahsetmiştir. Üsküdar'daki Rifâî Tekkesi ve Beyoğlu'ndaki Mevlevî Tekkesi'nin meclislerinin özellikle görülmeye değer olduğunu yazmıştır. Amritsarî, çeşitli ülkelerden gelen seyyahların da bu tekkelerde düzenlenen zikir meclislerine yoğun ilgi gösterdiğini şu satırlarla vurgulamıştır:

---

[509] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 161.
[510] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 161-162.
[511] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 162.

"İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Amerika ve diğer ülkelerden gelen seyyahlar bu meclislerin gösterilerini görmeden seyahatlerini tamamlanmış kabul etmezler."[512]

Her tekkenin zikir meclisi için ayrı günler tayin edilmiş olduğunu belirten Amritsarî, bir perşembe günü Rifâî Tekkesi meclisine katılmış ve seyahatnamesinde gözlemlerine yer vermiştir. Seyyah, zikir meclisini izlemeye gelen 30'u erkek 10'u kadın 40 Avrupalının olduğunu yazmış, tüm seyyahlardan giriş ücreti aldıklarını ancak Müslümanların ücretsiz girebildiklerini belirtmiştir. Amritsarî, Tekke erbabının çıplak ayakla keskin kılıçların üzerinden yürüdüğü halde canlarının yanmamasının izleyicilerin dikkatini çektiğine değinmiştir.[513]

Bir cuma günü Kâdirî Tekkesi'nin zikir meclisine de katılan seyyah burada hiç Avrupalı seyyah olmadığını belirtmiş ve burada düzenlenen zikir meclisi hakkında şu bilgileri vermiştir:

"Zikir iki saate yakın devam etti. Zikir esnasında mutlaka çeşitli değişiklikler yapılıyordu. Mesela önce otururak zikir çekildi. Sonra bir daire şeklinde herkes ayaktayken zikir çekildi. Sonra iç içe girmiş iki daire olarak zikir çekildi. Daire şeklinde zikri çekerken birinin bir kolu yanındakinin omzunda diğer kolu belindeydi. Bu şekilde herkes halka oluşturmuş daire şeklinde dönüyorlardı. Bazen halkadan bir şahıs çıkıp gidiyor, bazen de başka bir şahıs halkaya dâhil oluyordu. Öyle muntazamdı ki daireden biri çıktığında ya da daireye dâhil olduğunda asla bir düzensizlik olmuyordu. Tekkenin şeyhi başlangıçta, herkesle birlikte dönüyor sonra halkadan çıkıp halkanın düzenine bakıyordu. Zaman zamanda halkanın merkezine girip sözle ve eliyle zikre rehberlik yapıyordu. Bazen bir iş için etraftaki odalara da gidiyordu. Zikirde de değişiklik oluyordu. Önce Nefy ü isbât zikri yapılıyor sonrasında özel bir hareketle 'lâ ilâhe illallah' diyorlardı. Sonuna da dua ediliyordu."[514]

Tekkelerin Türk ulusunun cömertliğine dikkat çeken kurumlar olduğunu vurgulayan bir diğer seyyah Mahbub Alem de tekkelerin işlevinden şu şekilde

[512] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 162.
[513] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 162-163.
[514] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 163-164.

bahsetmiştir: *"Türk ulusunun cömertliğine dair en iyi örneklerden biri eski zamanlardan beri büyük şehirlerde çeşitli ülkelerden gelen yolcular için çeşitli misafirhaneler kurulmuş olmasıdır. Bedava kalacak yer ve bedava ekmek bulunan bu misafirhanelere 'Tekke' derler."* Çeşitli ülkelerden gelen misafirler için kendi uluslarına tahsis edilmiş ayrı ayrı tekkeler olduğunu yazan Mahbub Alem, İstanbul'da bulunan tekkelerin sayısının 300'ü aşkın olduğu ve hayır yapmayı seven Türklerin cömertliği ile bu tekkelerin yolculara her zaman açık olduğu bilgisini paylaşmıştır.[515]

Mahbub Alem'in seyahatnamesinde de Şiblî Numânî ve Amristarî'nin seyahatnamelerinde de olduğu gibi eleştiriler yer almaktadır. Seyyah, Tekke şeyhleri ve senelerce tekkelerde konaklayıp karınlarını bedavaya doyuran misafirler hakkında eleştirel bir şekilde şunları yazmıştır:

"Bu tekkelerin düzeninden sorumlu kişiye 'tekke şeyhi' denir. Tekke şeyhlerinin görevi misafirlerine hizmet etmek ve onlara yemek sağlamaktır. Bu tekkelerde genellikle bir ya da iki vakit yemek ve çay verilir. Ancak ne yazık ki Müslümanlar her konuda çöküş içerisinde olduğu için bu hayır işi bile şerre sebep olmuş durumdadır. Artık ne İbn Battûta ve İbni Cübeyr gibi seyahat, ilim tahsil etmek, coğrafi araştırma yapmak ve malumat edinmek için evden çıkan yolcular vardır ne de gönülden (cömertçe) vakıf malı ile hizmet eden ev sahipleri (tekke şeyhleri) vardır. Gelen yolcular senelerce tekkelerde kalıp yemek yerler. Tüm geliri kendi zatlarına harcayan ve misafirlerini perişan durumda bırakan şeyhler de vardır. Hindîler Tekkesi'nde tek bir Hindistanlıya bile rastlanmadığını duydum. Bu yüzden ben oraya gitmedim ama insanlardan orası hakkında şikâyetten başka bir şey duymadım."[516]

4.5. II. Abdülhamid Döneminde Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerde Geçen Önemli Şahıslar

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde dönemin önde gelen devlet adamları, din adamları,

[515] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 814.
[516] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 815.

edebiyatçıları, gazetecileri ve diğer önemli kişilerle gerçekleştirdikleri görüşmelere geniş bir yer vermişlerdir. Özellikle dönemin sultanı II. Abdülhamid hakkında yaptıkları değerlendirmeler Hint alt kıtasından gelen seyyahların Osmanlı sultanına bakış açılarını yansıttığı için büyük bir önem taşımaktadır.

İncelenen seyahatnamelerde, dönemin önde gelen devlet adamlarından Gazi Osman Paşa, Tahsin Paşa, Edhem Paşa ve Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa gibi isimler dikkat çekmektedir. Ayrıca, din adamları arasında Rifâî Şeyhi Ebü'l-Hüda'nın adı geçerken, edebiyat camiasında Ahmet Midhat Efendi ve sanat camiasında Osman Hamdi Bey gibi önemli şahsiyetler öne çıkmaktadır.

4.5.1. Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerde Sultan II. Abdülhamid

Sultan II. Abdülhamid ve dönemi, Hint alt kıtasından gelen seyyahlar tarafından geniş çapta değerlendirilmiş ve seyahatnamelerde sıkça ele alınmıştır. Bu seyyahların seyahatnamelerinde, Sultan II. Abdülhamid'den bahsederken sıkça "Sultanü'l-Muazzam" hitabını kullandıkları gözlemlenmiştir. Seyyahlar daha çok Sultan II. Abdülhamid'in yönetim tarzı, ıslahatları ve kişiliği üzerine odaklanmış, Sultanın tahta çıktığı dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartların düzeltilmesi ve yeniden yapılandırılması konusundaki kararlılığına ve bilgeliğine dikkat çekilmiştir.

Seyyahlar, II. Abdülhamid'in ıslahatlarının Osmanlı Devleti'nin iç düzeninde gözle görülür gelişmelere yol açtığını ifade etmişlerdir. Ayrıca sultanın ıslahatlarının sadece orduyla sınırlı kalmadığını ve bu dönemde özellikle eğitim alanında önceki dönemlerde görülmemiş icraatlara imza atıldığını belirtmişlerdir.

Seyahatnamelerde sıkça vurgulanan bir konu, Sultan II. Abdülhamid'in halkın refahı için yaptığı cömert harcamalardır. Bununla birlikte sultanın tutumluluğu ve devletin mali durumunu güçlendirmek için gösterdiği çaba da seyyahlar tarafından büyük övgüyle karşılanmış, önceki dönemlerdeki fuzuli harcamaların aksine, II. Abdülhamid döneminde devletin daha tutumlu bir yönetim tarzı benimsendiğine dikkat çekilmiştir.

Seyahatnamelerde çeşitli açılardan değerlendirilen II. Abdülhamid ve dönemine dair olumlu ifadelerin yanında yer yer eleştiriler de yer almaktadır. Özellikle, Sultan II. Abdülhamid'in yönetim tarzındaki sertlik ve güvensizlik konuları seyyahların eleştirilerinin odak noktası olmuştur. Seyyahlar, sultanın kimseye tam olarak güvenmemesinin yönetimde zorluklara ve bazı idari zafiyetlere yol açabileceğini belirtmişlerdir.

Seyahatnamelerde genel olarak sultanın yönetim tarzındaki bazı hususlar eleştirilmiş olsa da politikaları ve halkın refahı için gösterdiği çaba genellikle olumlu bir şekilde yansıtılmıştır.

Seyahati sırasında Cuma Selamlığı'na katılan Şiblî Numânî, sultanı yakından görme fırsatı bulmuş ve bu deneyimini seyahatnamesinde detaylıca kaleme almıştır. Numânî, II. Abdülhamid'in fiziksel özelliklerini şu şekilde tasvir etmektedir:

"Sultan merdivenlerden inip arabasına ilerlediğinde bizim sıramız ile sultan arasında sadece 4-5 adım kadar mesafe olduğu için ben kendilerini iyice görebildim. Sultanın görünüşü şu şekildedir: Orta boylu hatta orta boydan biraz daha uzundur. Vücudu narin, çehresi uzunca ovaldir. Yüz hatlarından vakar ve metanet damlamakta, insana derin bir şey düşündüğünü tahmin ettirmektedir. Kıyafetleri son derece sadeydi, çuhadan yapılmış siyah bir ceket giymiş ve sıradan bir Türk fesi takmıştı."[517]

Şiblî Numânî'nin seyahatnamesinde Sultan II. Abdülhamid'in eğitime büyük önem verdiği sıkça vurgulanmaktadır. Seyyah, sultanın eğitim sisteminin gelişmesine ve yaygınlaşmasına büyük katkıları olduğu belirtilirken, sultanın açtığı eğitim kurumlarının sayısı ve çeşitliliğine dikkat çekmiştir. Bu konular, tezimizde "Türklerde Eğitim" başlığı altında ele alınmıştır.

Seyahatnamesinde Sultan II. Abdülhamid ve döneminden bahseden bir diğer seyyah olan Amritsarî, "Mevcut Sultan ve Islahatlar" başlığı altında Sultan II. Abdülhamid'den ve döneminin mevcut durumundan şu şekilde bahsetmiştir:

[517] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 68.

"Bu dönemde Türkiye'nin yöneticisi, Sultan Abdülmecid'in oğlu ve Osmanlı Hanedanının 34. Padişahı olan Sultan II. Abdülhamid Han, 1876 yılında tahta çıkmıştır. Onun tahta çıktığı dönemde ülkenin durumu son derece kritikleşmekteydi. Kendisinden önceki sultanların kontrolsüz harcamaları nedeniyle saray hazinesi borçlanmış durumdaydı. Rus Harbinde Rusya'nın galibiyeti Osmanlı devletini daha da borca sokmuştu. Bu büyük zorlukların ardından, Türkiye'nin itibarı Avrupa güçlerinin gözünde büyük ölçüde zedelendi. Mevcut sultan (II. Abdülhamid Han) Allah vergisi yetenekleriyle saltanatın düzelmesi için niyetlendi. Hükümet ve orduyla ilgili ıslahatlara o kadar hızlı ve istikrarlı bir şekilde başlandı ki muhalifler (bile) onun çok kararlı ve bilge olduğunu itiraf ettiler. Avrupalı devlet adamları da taktıkları 'hasta adam' lakabını geri almaya mecbur kaldılar."[518]

Amritsarî'nin seyahatnamesinde II. Abdülhamid Han döneminde saltanatın durumunun günden güne gelişmesinden ve Avrupa devletleri nezdinde ülkenin imajının değişmesinden şu şekilde bahsedilmiştir:

"*Sultanü'l-Muazzam kendi iktidar döneminde askeri ve diğer ilanlarda hayret verici gelişmelere imza attı. Devleti borçlanmaktan kurtarmakla kalmayıp geçmiş borçların büyük bir kısmını ödedi. 1897 Yunan Harbi'nde, Avrupa'yı en güçlü saltanatların bile yalnız başına bu 'hasta adam' ile mücadele etmekte aciz olduğuna inandırdı. Müslümanların yanı sıra, Profesör Vambery ve Profesör Max Müller gibi tanınmış Avrupalı seyyahlar da ülkenin iç düzeninde her geçen gün artan gelişmelere tanıklık ederek, bu dönemde Türk saltanatının iyi yönetim konusunda ne kadar ilerleme kaydettiğini dünyaya duyurdular.*[519]

Amritsarî, Sultan Abdülhamid Han'ın savurgan ve zevk düşkünü olduğu yönündeki iddialara karşı çıkarak, sultanın halkın refahı için kendi gelirinden yaptığı harcamaları şu şekilde vurgulamaktadır:

"Avrupalı gazeteciler yapılan harcamaları duyup sultanı zevk düşkünü olarak değerlendirmektedir. Ancak bu düşünce onların bilgisizliği ya da önyargılarından kaynaklanmaktadır. Onların şunu bilmesi gerekmektedir ki, sultan bu meblağ ile 500

[518] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 192-193.
[519] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 193-194.

binden az olmayan insanın harcamalarını karşılıyor ve halkın refahı için çeşitli projelere yatırım yapıyor. Sultanın yardım ettiği okulların ve tekkelerin durumunu daha önce kendi başlıkları altında ele almıştım."[520]

Amritsarî, "Sultanın Cömertliği" başlığı altında, II. Abdülhamid Han'ın cömertliğinin sadece Osmanlı Devleti vatandaşlarıyla sınırlı kalmadığını belirtmiş, sultanın ihtiyaç sahipleri ve misafirlere verdiği desteği şu şekilde anlatmıştır:

"Sultanü'l-Muazzam'ın bu cömertliği sadece Osmanlı Devleti içerisinde sınırlı kalmamış, aynı zamanda diğer ülkelerin saygın ilim insanları ve sıradan yolcuları da sultanın cömertliğinden istifade etmişlerdir. Yıldız Sarayı'na bağlı olarak inşa edilen harika bir misafirhane bulunmaktadır. Dışarıdan gelen ihtiyaç sahipleri bu misafirhanede ağırlanmakta ve ihtiyaçları süresince padişahın misafiri olarak kabul edilmektedir. Misafirler yola çıkacakları vakit, kendilerine yol masrafları ile birlikte taşıt ücreti de verilmektedir." [521]

Seyyah, Cemāleddin Afgānî, İstanbul'a geldiğinde devlet tarafından kendisine aylık 77 pound burs bağlandığından ve onun dışında birçok ilim insanı veya saygın kişilere de devlet tarafından burslar verildiğinden bahsetmiş, bazılarının isimlerini ve aldıkları burs miktarlarını yazmış, Hilafet Merkezinin cömertliğinin Avrupa devletlerinde o zamana kadar hiçbir yerde duyulmamış boyutta olduğunu ifade etmiştir.[522]

Amritsarî sultanın cömertlikleri arasında, İran ve Hindistan'dan sayısız Müslümanın güzel maaşlarla İstanbul'da çalıştığı hususuna da değinmiş, görüştüğü Hindistanlıların isimlerini, mesleklerini ve aldıkları maaşları örnek olarak sunmuştur.[523]

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümünden birkaç gün sonra İstanbul'a gelen Münşi Mahbub Alem de seyahatnamesinde II. Abdülhamid'in dönemi ve ıslahatları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Mahbub Alem, Sultan II. Abdülhamid'in halkın refahı için yaptığı cömert harcamaları vurgulamış, sultanın

[520] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 194.
[521] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 195.
[522] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 195-196.
[523] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 196.

İstanbul'da bir üniversitenin temelini attığı ve ilerleyen zamanlarda ülke için ticari ve siyasi açıdan büyük katkılar sağlaması beklenen Hicaz Demiryolu projesinin temelini attığı bilgisini okuyuculara sunmuştur. Mahbub Alem, "25 Yıllık Başarılı Saltanat" başlığı altında Sultan II. Abdülhamid dönemi için şu ifadeleri kullanır:

"Sultan II. Abdülhamid'in kendi iktidar döneminde Osmanlı Devleti'nin kötü durumunu düzeltmek için bugüne kadar elde ettiği başarı, onun iktidar döneminin başarılı ve mübarek bir devir olduğunu söylemek için yeterlidir."[524]

Mahbub Alem, II. Abdülhamid Han yönetimi eline aldığında saltanatın hazinesinin tamamen boş durumda olduğunu, Merhum Sultan Abdülaziz'in 15 senelik iktidar döneminde saltanatın düzenini sağlamak için yıllık olarak 10 milyon pound borç aldığını tüm bunlara rağmen II. Sultan Abdülhamid Han'ın eski borçların çoğunu ödemekle birlikte ülkeyi hayret verici bir şekilde ıslah edip geliştirdiğini yazmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti için yenilgiyle sonuçlanan Rus Harbi'nin ardından II. Abdülhamid'in orduyu başarılı bir şekilde ıslah ettiğini, ülkenin iç ve dış düzenini sağlandığını vurgulamış, bunun kanıtının Yunan Harbi'nin sonucundan görülebileceğini yazmıştır. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde yapılan ıslahatların sadece orduyla sınırlı kalmadığına, eğitim alanında da önceki dönemlerde örneği görülmemiş ıslahatların gerçekleştirildiğine değinmiştir.[525]

Mahbub Alem, "Kamu İşleri" başlığı altında eğitim alanındaki gelişmelerin yanı sıra II. Abdülhamid'in birçok medrese, cami, hastane gibi yapıları bizzat kendi cebinden inşa ettirdiğini belirtmiş, sultanın hacıların dinlenmeleri için Mekke ve Medine'de son derece kaliteli misafirhaneler inşa ettirdiğinden bahsetmiş, Beytullah'ı ziyaret edeceklerin konforu ve saltanatın istikrarı açısından Hicaz Demiryolu projesinin önemine dikkat çekmiştir.[526]

Mahbub Alem, Sultan II. Abdülhamid Han'ın tutumluluğunu vurgularken şu ifadeleri kullanmıştır:

[524] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 819-820.
[525] 'Ālem,**a.g.e.**, s. 820-821.
[526] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 828.

"Bir zamanlar Türk sultanları fuzuli harcamaları ve lüks düşkünlükleriyle meşhurdu. Şimdi onların tutumluluklarıyla meşhur olacakları bir dönem geldi. Konstantiniyye'de bu durumlara vakıf olan biri, zaman zaman Sultanü'l-Muazzamın şehzadelerinin maaşlarının aylarca ödenmediğini ve onların (bu süreçte) sadece hanedanın tüm üyeleri için ayrılmış olan gelir ile geçindiklerini ancak saltanat erkanı ve askerlerin maaşlarının vaktinde ödendiğini anlattı. Bu örnekten sultanın ne kadar tutumlu olduğu tahmin edilebilir."[527]

Mahbub Alem, Sultan II. Abdülhamid'e muhalif olan "Jön Türkler" adında bir grup olduğunu, bunlardan 50 binden fazlasının Avrupa, Amerika, Mısır ve diğer ülkelerde sürgün halinde olduğunu yazmış ve bu konu üzerine şu ifadeleri kullanmıştır:

"Bunlar Konstantiniyye'de/İstanbul'da ağızlarından tek kelime bile çıkartamazlar çünkü burada (İstanbul'da) ifade özgürlüğü yoktur. Ancak buradan kaçıp Avrupa ülkelerine gittiklerinde oradaki gazetelerde buranın bozukluklarını sayarlar."[528]

Mahbub Alem, Sultan II. Abdülhamid'in, yılda 2-3 kez yapılan törenler dışında yıllarca Yıldız Sarayı'nın sınırlarının dışına çıkmamasına dikkat çekerek sultanın can güvenliği için alınan yoğun güvenlik önlemlerine dair şu bilgileri paylaşmıştır:

"Sultanü'l-Muazzam, yıllardır, gerekli olarak yılda 2-3 gün yapılan törenler dışında Yıldız Sarayı'nın sınırının dışına çıkmaz. Ben buraya gelip Hamidiye Camii'ni görene kadar Sultanın haftada bir gün Cuma namazı için saraydan çıkıp asker koruması altında şehrin bazı çarşılarından geçip Selamlık Merasimi'ni gerçekleştirdiğini düşünüyordum ancak şimdi öğrendim ki Hamidiye Camii, sarayın sınırları içindedir. Daha doğru konuşmak gerekirse şunu söyleyeyim Hamidiye Camii, Yıldız Sarayı'nın giriş kapısının önünde tahminen 100 adım mesafededir.

[527] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 828-829.
[528] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 829.

Sultan hazretleri namaz için geldiğinde, çok sayıda asker caminin etrafında öyle bir yerleştirilir ki, bir kuş bile kanat çırpamaz."[529]

Mahbub Alem, Türk halkının sultanları hakkındaki düşüncelerini şu ifadelerle anlatır:

"Burada durum şöyledir, ne kadar Türkle sohbet etme imkânı bulduysam Sultan Abdülhamid Han'ın yaptığı icraatları için şöyle söylediler: 'Vallahi daha önce ne böyle bir sultan ne gelmiştir ne de gelecektir.'"[530]

Kendisi de bir gazeteci olan Mahbub Alem, "Gazetelerin Biraz Özgürleşmesi Gerekli" başlığı altında Sultan II. Abdülhamid döneminde basın özgürlüğünün kısıtlanmasını şu ifadelerle eleştirmiştir:

"Benim düşünceme göre gazetelerin dilini saltanatın denetçilerinin yapmakta olduğu kadar engellemek/kısıtlamak gerekli değildir."[531]

Bu başlık altında buradaki gazetelerin sadece devlet memurlarının değişimi ve genel haberlerin dışında hiçbir şey yazamamalarını eleştirmekle birlikte şunları da eklemiştir:

"Kabul ediyorum ki henüz Türkiye'deki gazeteler İngiltere, Fransa veya Amerika'dakiler kadar özgür olmamalıdır. Eğer ortalama bir derecede yazma özgürlüğüne izin verilirse, insanların gönüllerinde biriken buharlar isyana dönüşerek patlayacaktır. Bu şekilde az çok şikâyetler şeklinde çıkmaya/yazılmaya devam edecektir."[532]

Seyyah, Sultan II. Abdülhamid döneminde uygulanan bir uygulama hakkında duyduğu şikâyetlerden biri olarak şu durumu kaleme alır:

"Bir kişi hakkında, o kişinin sultana karşı herhangi bir komplo yapacağı yönünde bir ihbar geldiğinde, en ufak bir şüphe dahi olsa, o kişi tutuklanarak sultanın sarayına getirilir ve hakkındaki suçlamadan dolayı ifadesi alınır. Eğer

[529] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 829-830.
[530] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 832.
[531] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 833.
[532] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 833-834.

suçsuzluğunu ispat etme konusunda başarılı olursa, onun için herhangi bir işlem yapılmaz, (hatta) telafi olarak bir miktar para da verilir."[533]

Münşi Mahbub Alem, "Sultanü'l-Muazzam'ın Dindarlığı" başlığı altında şunları kaleme almıştır:

"Türklerden Sultanü'l-Muazzam'ın zatı hakkında duyduklarım, sultanın Arapça, Farsça ve Fransızca dillerini de bildiğini gösteriyor. Günde sadece 3-4 saatlik dinlenme süresi haricinde, sabahtan akşama ve akşamdan sabaha kadar çalışır. Onunla birlikte çeşitli yardımcıları da işle meşguldür. Namaz kılma alışkanlığı vardır. Teheccüd namazı da kılar. Sabah namazını asla ihmal etmez ve sürekli zikir çeker. Kendi topraklarında İslâm dinini her zaman korumaya ve desteklemeye özen gösterir. Ayrıca musiki ve hayvan bakımına büyük ilgi duyar. Diğer dillerde yazılmış romanların tercümelerini de sıkça dinler."[534]

Seyyah, "Sultan Sevgisi" başlığı altında Türklerin II. Abdülhamid'e karşı duyduğu saygı üzerine şunları yazmıştır:

"Türkler, sultanlarına karşı gönülden derin bir saygı duyarlar. Onu, Resulün halifesi ve Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak kabul ederler." Bunların yanında Türklerin sultanları için canlarını vermeye hazır oldukları ve sultanın onların haklarında verdiği her kararın, onlar için en hayırlısı olduğuna inandıklarını yazmıştır.[535]

Mahbub Alem'den sonra Şeyh Abdülkadir'in seyahatnamesinde de Sultan II. Abdülhamid hakkında oldukça detaylı bilgilere rastlıyoruz. Şeyh Abdülkadir, İngiliz konsolosu Sir Nicholas O'Conner ile tanışarak Osmanlı politikası ve II. Abdülhamid hakkında sohbet etme fırsatı bulmuş, II. Abdülhamid hakkında önemli görüşler ve değerlendirmeler içeren sohbetin detaylarını okuyucularıyla paylaşmıştır.

Şeyh Abdülkadir, Sir Nicholas O'Conner ile sohbeti sırasında İngiltere'deki bazı gazetelerde sarayda güçlü bir grup olduğu, sultanın bu grubun kontrolünde olduğu ve genellikle o grubun düşüncelerinin galip geldiği şeklinde haberler çıktığını

[533] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 834.
[534] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 836.
[535] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 836.

belirtmiş, bu haberlerin doğruluğunu sorgulamıştır. İngiliz konsolosu Sir Nicholas O'Conner ise şu yanıtı vermiştir:

"Bu şekilde yazan kişiler buradaki durumdan habersizdir. Aslında durum bunun tam tersidir. Sultan tüm kontrolü kendi elinde tutmaktadır. Eğer saltanatın düzenini dikilmiş bir kumaş olarak düşünürsek, tüm iplikler sultanın elindedir…"[536]

Sir Nicholas O'Conner, Sultan II. Abdülhamid'in saraydaki gücü ve otoritesini vurgulayarak şu şekilde ekler:

"Büyük paşalar, sadrazamlar, ileri gelenler hepsi titremektedir ve hiçbiri kendi iradeleriyle en ufak bir iş yapacak cesarete bile sahip değildir."[537]

Şeyh Abdülkadir, Avrupa'daki gazetelerde Sultan II. Abdülhamid'in korkak biri olduğu ve sürekli can güvenliği endişesi taşıyarak huzursuz olduğu yönündeki iddiaların doğruluğunu İngiliz konsolosu Sir Nicholas O'Conner'a sormuştur. Sir Nicholas, bu konudaki gözlemleri şu şekildedir:

"Hayır. Sultanın olağanüstü cesaretini ve kararlılığını defalarca gördüm. Herhangi bir tehlikeyle karşılaştığında kaygısızca tehlikenin üstüne gider. Bu kişi (II. Abdülhamid) her tehlikeli olay karşısında aslan gibi durabilir. Ancak şunda şüphe yoktur ki, karşısına çıkmamış ancak karşısına çıkma ihtimali her daim olan tehlikeler, örneğin; komplo ya da isyan gibi durumlardan kaçınmak için güvenlik önlemleri almaya büyük özen gösterir. Sir Nicholas O'Conner, Şeyh Abdülkadir'in sorusuna yanıt verirken Sultan II. Abdülhamid'in cesaretine dair iki olayı örnek olarak paylaşmıştır. Birinci örnek, bir deprem meydana geldiğinde devlet erkanının telaşlanıp kaçışmaya çalışmasına rağmen, sultanın sakin kalarak herkesi yerlerinde kalmaları için işaret ederek durdurmasıdır. Sultanın kendisi de olduğu yerden kıpırdamış, saray erkanına endişelenmeye gerek olmadığını ve kaçmanın bir faydası olmadığını anlatmıştır. İkinci olay ise bir Cuma Selamlığı günü Hamidiye Camii'nin dışında bir bomba patladığında yaşanmıştır. Herkes ikinci bir bomba daha

[536] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 103.
[537] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 103.

olabileceğini düşünürken, Sultan II. Abdülhamid büyük bir cesaret göstererek kaygısızca rutin olarak yaptığı gibi arabasıyla olay yerine gelmiştir.[538]

Şeyh Abdülkadir, kendi gözlemlerine göre Sultan II. Abdülhamid'in merhametli bir lider olduğunu anladığını belirterek, Avrupa'da sultanın genellikle baskıcı olarak tanındığına değinmiş ve O'Conner'a bu hususta görüşünü sormuştur. O'Conner şu şekilde cevap vermiştir:

"Majestelerinin tabiatının son derece merhametli olduğunu çok iyi biliyorum. Ancak, bazı durumlarda sergilediği sert tavır, buradaki yönetim şeklinin gerekliliğindendir. Yoksa onun zatı her zaman merhamete ve iyiliğe yatkındır." [539]

Şeyh Abdülkadir, seyahatnamesinde "Hamidiye Devri" başlığı altında Sultan II. Abdülhamid'in kişiliği, icraatları ve yönetim tarzı gibi konularda da önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Seyyah, sultanın hem düşmanları hem de dostları tarafından eşsiz bir lider olarak değerlendirildiğini hatta sultanın ülke yönetimine karşı çıkanlar bile onun anlayış ve ferasetinin benzersiz olduğunu itiraf ettiklerini vurgulayarak şu şekilde yazar:

"Bu dönemde, dünyada Sultan II. Abdülhamid kadar gerçek durumu bu kadar az bilinen ya da hakkında bu denli yanlış ve uydurma hikayeler çıkarılan başka bir hükümdar daha yoktur. Zat-ı Şahanenin muhalifleri, kendisi hakkında dünya kadar iftira atmaktadır. Buna karşılık, sultana destek veren yüz binlerce kişi ise onu mükemmel bir lider olarak görmektedir. Ancak hem düşmanları hem de dostları, Sultanü'l-Muazzam'ın birçok açıdan eşsiz olduğunu ve dünya tarihinde benzeri nadir görülen bir şahsiyet olduğunu kabul etmektedir. Sultanın yönetim şekline muhalefet edenler bile onun anlayış ve ferasetinin benzersiz olduğunu itiraf etmektedir."[540]

Şeyh Abdülkadir, Sultan II. Abdülhamid'in çalışkanlığının boyutuna da değinmiş ve onun yönetim tarzının yol açtığı kusurların sebebini şu şekilde değerlendirmiştir:

---

[538] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 104.
[539] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 105.
[540] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 184.

"Onun günlük olarak kendi eliyle yürüttüğü disiplinli çalışmaların boyutu, Avrupa'da hiçbir hükümdarın gerçekleştirmediği ölçüdedir. Yönetimde mevcut olan kusurların sebebi onun kimseye itibar etmemesi nedeniyledir. Bir insan ne kadar yetenekli olursa olsun bu kadar büyük bir saltanatın (tüm) işlerini nereye kadar yürütebilir ki?"[541]

Şeyh Abdülkadir, Sultan II. Abdülhamid Han'ın iktidarının ülke için faydalı mı yoksa zararlı mı olduğu yönündeki çeşitli görüşlerin bulunduğuna değinmiş, özellikle Jön Türklerin, ülkenin mevcut durumunun sultanın hatalı stratejilerinden ve haddini aşan kişisel tercihlerinden kaynaklandığını ileri sürdüklerini ifade etmiştir. Ancak seyyah bu muhalif görüşlere karşı olarak, ordunun ve sultana itaat etmeyi seven halkın çoğunun sultanın tek bir işaretiyle canlarını feda etmeye hazır olduklarını belirtmiştir.[542]

Seyyah, II. Abdülhamid'in hastalandığı bir dönemde sultanın düşmanlarının onun ölüme yakın olduğu yönündeki haberleri yaydıklarında Avrupa'nın sultanın hastalığını bir fırsat olarak gördüğünü ancak sonunda yanıldıklarını ve hatta pişmanlık duyduklarını şu şekilde ifade etmektedir:

"Geçen sene Sultanü'l-Muazzam hastayken, düşmanları onun ölüme yakın olduğu yönündeki haberleri yaydıklarında, Avrupa'nın birçok gazetesi bu haberi olduğu gibi şu şekilde yazdılar: '30 yıldır Avrupa'nın ortak tuzaklarını bozan siyasi kurnaz, sonunda kurtuluşu kolay olmayan düşmanın avucuna düşmüştür. Gerçi ecele bile tuzak kursa şaşırmamak gerekir.' Nitekim öyle de oldu ve düşmanlar, bu yersiz mutluluk haberini verdikleri için pişmanlığa uğradılar."[543]

Şeyh Abdülkadir, Sultan II. Abdülhamid Han ile ilgili kendi görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

"*Biliyorum ki II. Abdülhamid nihayetinde bir insandır ve insanların stratejileri bazen doğru, bazen de hatalı olur. Döneminde olan (yapılan) iyi şeylerden dolayı II. Abdülhamid dönemi hatırlarda kalacaktır. Bazı itiraz edilebilir*

[541] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 184.
[542] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 184-185.
[543] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 185.

şeyler de olmuştur. Bunlar üzerine tartışmalar oluyor ve olmaya da devam edecektir." Seyyah, Bunlarla birlikte, genel olarak Sultan II. Abdülhamid Han'ın birçok kişi tarafından haksızca eleştirildiğini, ancak onun son derece saygıdeğer bir hükümdar olduğunu sıkça vurgulamıştır.[544]

Şeyh Abdülkadir, Sultan Abdülhamid'in sade bir yaşam tarzına sahip olduğunu, onun karakterinde zerre kadar kibir olmadığını, son derece iyi kalpli ve cömert bir yapısı olduğunu ifade etmektedir. İslâm dinini gönülden sevdiğini ve aynı zamanda gayrimüslim halkın haklarına da özen gösterdiğini yazmaktadır.[545]

Seyyah, Sultan II. Abdülhamid'in dışişleri alanında da oldukça yetenekli olduğunu ve bu nedenle kendi dışişleri bakanı gibi hareket ettiğini belirtmektedir. Şeyh Abdülkadir, Sultan Abdülhamid'in tahta çıktığı sırada düzenli ve yüksek eğitimden mahrum olduğunu göz önünde bulundurarak, sultanın liyakatini daha da övgüyle karşılamak gerektiğini ifade etmiştir. Seyyah birçok düşünürün hem fikir olduğu konuya şu sözlerle dikkat çekmiştir:

"*Birçok düşünür, ondan (II. Abdülhamid) sonra Türkiye'ye dışişleri konusunda bu denli anlayışlı ve becerikli birisinin bir daha nasip olmayacağını düşünmektedir."*[546]

Şeyh Abdülkadir, Sultan II. Abdülhamid'in modern bilimlere vakıf olmamasına rağmen ülkede eğitimi yaygınlaştırması ve her yıl devlet hazinesinden eğitime önemli bir bütçe ayırmasının takdir edilmesi gereken bir başarı olduğunu bunun aksinin sultana haksızlık yapmak anlamına geleceğini vurgulamıştır. Eğitim alanında yapılan icraatlar sayesinde II. Abdülhamid döneminde önceki dönemlere kıyasla büyük ilerlemeler kaydedildiği ve binlerce kişinin devlet işlerinde görev almaya uygun olarak yetiştirildiğini yazmıştır.[547]

Şeyh Abdülkadir, Sultan II. Abdülhamid döneminde demiryolu inşaatlarının da önemli ölçüde ilerlediğini vurgulamış ve bu süreçte Hicaz Demiryolu'nun temelinin atıldığını belirtmiştir. Seyyah, Hicaz Demiryolu'nun inşasıyla

[544] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 185.
[545] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 185.
[546] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 185-186.
[547] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 186.

Müslümanların Harem-i Şerif'e ulaşımının kolaylaştığına dikkat çekmiş, Sultan II. Abdülhamid'i bu büyük başarı dolayısıyla takdir ederek şu ifadelerle övmüştür:

"Bu başarılı strateji için Sultanü'l-Muazzam ne kadar övülse azdır. Bu başarılı icraat nedeniyle onun ismi her zaman hatırlanacaktır."[548]

Şeyh Abdülkadir, II. Abdülhamid döneminin olumlu yönlerini vurgularken, adaletli olmanın bir gereği olarak, devrin kısıtlamalarından dolayı halkın gelişiminin durgun kaldığı gerçeğini de kabul etmek gerektiğini ifade etmiştir.[549]

Sultan II. Abdülhamid döneminde deniz kuvvetlerinin zayıf durumda kalmasının bu döneme özgü büyük bir eksiklik olduğunu ifade eden seyyah, şu şekilde bir eleştiride bulunmuştur:

"Deniz kuvvetlerinin zayıf durumda olması, bu döneme ait büyük bir eksikliktir ve bu eksiklik yakın zamanda satın alınan birkaç gemi ile asla telafi edilemez. Deniz kuvvetlerinin durumunu düzeltmeyi engelleyen sebepleri tam olarak bilmediğim açıktır ancak, hangi sebepler olursa olsun, bu kadar büyük bir ülkeye hâkim olan ve diğer devletlerle eşitlik sağlaması gereken bir millet için böyle bir gaflet içerisinde olmak caiz değildir."[550]

Şeyh Abdülkadir, Sultan II. Abdülhamid'in kimseye güvenmemesini sultanın büyük bir zayıflığı olarak yorumlamakla birlikte bu güvensizlik sayesinde birçok idari zafiyetten kaçınıldığını da belirtmiştir. Ancak bu gibi nedenlerle bu dönemde hiçbir tehlikesi olmayan bazı gelişmelerin bile imkânsız hale geldiğini ifade etmiştir.[551]

Seyyah, Sultan Abdülhamid Han'ın kendi düşüncesine göre ülkeye ve millete hizmet etmeye çalıştığına dikkat çekmiş, siyasi zayıflıklarının kötü niyetinden kaynaklanmadığı yönündeki düşüncelerini şu şekilde belirtmiştir:

"Ancak şöyle düşünüyorum ki Sultan Abdülhamid Han Gazi, kendi hakimiyet döneminde ülkeye ve millete kendi düşüncesine göre hizmet etmeye çalıştı.

---

[548] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 186.
[549] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 186.
[550] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 186-187.
[551] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 187.

Onun siyasi zayıflıklarının kötü niyetinden kaynaklandığını düşünenlerin görüşüne katılamayız. Saltanatın başına geçtiği dönemde ülkesinin durumunun ne kadar zayıf ve ne kadar borç içinde olduğunu bilenler, Türkiye'yi Avrupa'nın 'hasta adam' damgasından kurtarmanın çok da kolay olmadığını kabul etmelidirler."[552]

Şeyh Abdülkadir, önceleri Osmanlı Devleti için kullanılan "hasta adam" tabirinin bir süredir duyulmadığını belirterek şu şekilde ekler:

"Önceden bu adlandırma her zaman Türkiye ismiyle beraber kullanılmaktaydı ve şimdi bir süredir duyulmamaktadır. Dolayısıyla, Hamidiye dönemi hasta adamın iyileşme yoluna girmesiyle anılacak ise bu, bu dönem için kâfidir."[553]

Hint alt kıtasının diğer seyahatname yazarlarından Nazlı Rafia da II. Abdülhamid dönemine dair eleştirel bir dille şu satırları kaleme almıştır:

"*Bizim gelişimiz, hükümetin yönetim biçimini değiştirdiği zamana denk geldi. Sultan, Meşrutiyeti ilan ederek kendisini popüler hale getirdi, (ancak) yönetim biçimi yüzünden insanların onun dürüstlüğüne kesinlikle güveni kalmadı. Çünkü daha önce de bir kez parlamenter sisteme geçip sonrasında sözünü tutmayarak meclisi kapatmıştı. Bu sefer sultan, tüm şartları kabul etti, bu yüzden de Jön Türkler çok mutlu ve gençler dört bir tarafta reformları hayata geçirmek için hevesliler. Burada halkın sultanın danışmanlarına öfkesi sultana olduğundan çok daha fazladır. 35 yıllık iktidar sürecinde hiç yolsuzluk yaşanmadı mı? Binlerce insan haksızlığa uğramadı mı? Tüm bunlar nasıl kolayca unutulabilir? Bu harlayan ateş nasıl söndürülebilir? Bu kadar yıldır baskı altında yaşayan kardeşi Reşat Efendi de artık özgürlüğüne kavuştu. Sultan onu yemeğe davet etmişti. Bugün kimi görsen hürriyet madalyası asmış övünerek dolaşıyor. Onlar bütün hayallerinin, umutlarının henüz otuz beş günlük tomurcuk olan Meşrutiyete bağlı olduğunu ifade ediyorlar. Yani insanların gönüllerindeki arzular artık dile geliyor. Bu yüzden de mutluluklarının sınırı yok. İki ay sonra ilk meclis toplanacak. Artık, Yunan, Ermeni ve diğer uluslar da yönetim işlerine dâhil edilecek. Her tarafta kanunlar için büyük büyük meclisler*

[552] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 187.
[553] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 187.

var. 'Reform! Reform!' naraları atılmakta. Örtü, çarşaf ve nikap kısa bir süre sonra sadece hikâyelerde kalacak. Sultanın birkaç yıldır korkudan Paris'te yaşamakta olan yeğeni Prens Sabahaddin babasının cenazesini yarın İstanbul'a getiriyor. Babası da yenilikçiydi ve sürgündeyken vefat etti. Prens Sabahaddin, reform vesaire olmadıkça babasının cesedini asla İstanbul'a getirmeyeceğine dair yemin etmişti. Şimdi (Meşrutiyet ilân edilince) yarın yıllar sonra cesedi getiriyor."[554]

Nazlı Rafia'nın seyahati sırasında yanında bulunan eşi Nevvab Sidi Sir Ahmed Ḫan, İstanbul'da 20 yıldır yaşayan İngiliz Büyükelçiliği baş tercümanı Fitzmaurice ile birlikte Selamlık Merasimini izlemeye Yıldız Sarayı'na gitmiş ve merasim sonrasında Sultan II. Abdülhamid ile görüşme imkânı bulmuştur. Sir Ahmed Ḫan'ın deneyimlerine Nazlı Rafia'nın seyahatnamesinde yer verilmiştir. Namazdan sonra büyükelçiler için ayrılan bölüme gittiklerinde Fitzmaurice, Ahmed Ḫan'a sultan yorgun olmadığı zamanlarda bazı önemli kişileri görüşme için huzuruna kabul ettiğini söyler. Aynı esnada sultan tarafından gönderilen bir kişi Sultanın kendilerini beklediğini haber verir. Nevvab Ahmed Ḫan, görüşmenin yapılacağı odaya geçer, Nazlı Rafia bu görüşme esnasında yaşananları Nevvab Ahmed Ḫan'ın ağzından şu şekilde aktarmıştır:

"Kısa bir süre sonra Emirü'l-Müminin teşrif etti, Fitzmaurice onu görünce selamlamamı işaret etti. Eğilerek selâm verdim. Çok zayıf görünmekteydi. Yavaş adımlarla yaklaştı. Üzerinde bir üniforma vardı. Kılıcı da vardı. Elini uzattı, elini iki elimle tutarak öptüm sonra gözlerime sürdüm."[555]

Selamlaşmadan sonra sultan, Nevvab Ahmed Ḫan'a nereden geldiği ve ne kadar kalacağını sorar. Nevvab Ahmed Ḫan, Avrupa'dan geldiğini ve birkaç hafta kalacağını söyler. Ardından sultanın huzurunda olmaktan duyduğu mutluluğu şu sözlerle dile getirir:

"Allah Teâlâ bana sizinle namaz kılma şerefini bahşettiği için kendimi çok şanslı görüyorum. Sizinle tanışma fırsatım da oldu, bu basit bir şey değildir. Eminim ki reayam bunu duyduğunda Emirü'l-Müminin'i görmem nasip olduğu için son

[554] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 244.
[555] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 254.

derece mutlu olacaklar." Sultan da şu şekilde cevap verir: *"Ben de sizinle görüştüğüme memnun ve mutlu oldum."* [556]

Sonrasında sultan orada bulunan bir saray görevlisini işaret ederek herhangi bir şeye ihtiyacı olursa, bir şey görmek isterse ona söylemesini ve görevlinin kendisine yardımcı söyler. Görüşmenin ardından Fitzmaurice, sultanın kendisiyle görüşmekten dolayı çok mutlu olduğunu çünkü sultan gerçekten mutlu olduğunda "memnuniyet" kelimesini kullandığını söyler. Bunun üzerine Nevvab Ahmed Ḫan kendisini son derece şanslı hissetmiştir.[557]

Nevvab Ahmed Ḫan, sultan ile görüştükten sonra nişana layık görülmüştür. 10 Eylül'de Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin kabrini ziyaret etmeye niyetlendikleri sırada tanışık oldukları iki Türk, Sultan II. Abdülhamid tarafından Nevvab Ahmed Ḫan'a Birinci Derece Osmanlı Nişanı verildiğini duyurur ve kendilerini kutlar. Ayrıca, Sultan tarafından Nazlı Rafia'ya da hayır ve yardım işlerinde başarılı olan kadınlara verilen Birinci Derece Şefkat Nişanı verildiğini haber verirler. Nazlı Rafia, Nevvab'a nişan verileceğini bilmektedir fakat kendisine verilecek nişandan haberi yoktur. Sultan tarafından kendisine de bir nişan taltif etmesi üzerine çok şaşırır. Bu sevinçli haberlerin ardından Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin kabrini ziyaret ederler. Ziyareti tamamlayıp kaldıkları otele geri döndüklerinde, nişanlarını vermeye gelen kişiyi kutularla kendilerini bekler halde bulduklarında şaşırırlar ve çok mutlu olurlar.[558]

Nevvab Ahmed Ḫan'a, bir tanesi göğse takmak için, diğeri de teşhir için olmak üzere altın, gümüş ve mine işlemeli iki nişan verilmiştir. Nazlı Rafia için verilen Birinci Derece Şefkat Nişanı'nın üzeri elmas, yakut ile kırmızı ve beyaz mine taşları ile süslüdür. Nazlı Rafia'nın kardeşi Atiye Feyzi'ye de kendisininkinden biraz daha küçük olan İkinci Derece Şefkat Nişanı verilmiştir. Seyyah, gelen nişanlar ile birlikte sertifikaların da verildiğini yazar. Aslında usule göre nişan verilecek kişinin isminin gazetelerde yayınlandığında kişinin kendisinin giderek nişanını aldığını, ancak kendilerine bizzat gönderilmesine şaşırdığını ifade etmiştir.[559]

---

[556] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 254-255.
[557] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 254-255.
[558] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 272-273.
[559] Rafīʿah Sulṭān, **a.g.e.**, s. 273-274.

4.5.2. Şiblî Numânî'nin "Safarnāmah-i Rûm u Mişr u Şām" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde dönemin önde gelen devlet adamları, din adamları ve edebiyatçıları hakkında önemli bilgiler sunmuşlardır. Şiblî Numânî'nin seyahatnamesi özellikle Gazi Osman Paşa ile yaptığı görüşmeye dair anılarıyla dikkat çekmektedir. Ayrıca seyyah, seyahatnamesinde dönemin önde gelen diğer birkaç devlet adamı ve edebiyatçısı hakkında da kısa bilgiler vermiştir.

Şiblî Numânî, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ile görüşmüş, seyahatnamesinde bu görüşmesine "Gazi Osman Paşa ile Görüşme ve Mecidi Nişanı Verilmesi" başlığı altında yer vermiştir. Şiblî öncelikle paşayı şu şekilde tanıtmıştır*:*

"İşte bu Plevne'de 24 bin Rus'u yaralayan ve 8 binini kılıçtan geçiren ünlü generaldir. Rus Kralı, onun karşısında tüm askeri gücünü sarf etmişti ve kendisi de ordunun başındaydı. Gazi Osman Paşa, askerlerin azlığına ve erzakların azalmasına rağmen tüm Rus güçlerine karşı uzun süre mücadele etti ve savaş meydanında yaralanarak esir alındığında, Rus Kralı, ona kılıç kuşandırdı ve onu aylarca misafir etti. Bu hadise o dönemde gazeteler aracılığıyla tüm Hindistan'da meşhur olmuştu ve çocuklar bile bu meşhur yiğidin adını öğrenmişti."[560]

Şiblî Numânî, Gazi Osman Paşa ile görüşmek istemesine rağmen paşanın rütbesinden dolayı kendisine ulaşabilme ümidinin çok az olduğunu belirtmiş, yine de yanına bir tercüman alarak Gazi Osman Paşa'nın konağına doğru yola koyulmuştur. Paşanın konağındaki görevli seyyahın içeri girmesin izin verir ve seyyah görüşmeciler için ayrılan odada oturur. O sırada Gazi Osman Paşa konakta kadınlar bölümündedir, paşa kısa bir süre sonra geleceğini haber eder. On dakika sonra bir görevli, seyyahı görüşmenin yapılacağı üst kattaki bir odaya götürür. Şiblî Numânî odada kısa bir süre bekledikten sonra Gazi Osman Paşa odaya teşrif eder. Seyyah bu görüşmeye dair şunları kaleme almıştır*:*

[560] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 79.

"Tercüme yapması için yanımda götürdüğüm beyefendi Eğitim Bakanlığı'nda bir memurdu. Öne çıkarak paşanın ceketinin ucunu öptü ve edeplice geriye çekildi. Ben de sünnete uygun bir şekilde selamladım. Paşa selama cevaben tokalaşmak için elini uzattı. Hâl hatır sorduktan sonra adımı sanımı sordu, tercüman 'Hindistanlı ulemadandır, ilmi araştırma yapmak için gelmiştir.' dedi. Paşa bunu duyunca son derece kibarlık ve ilgi gösterdi. Uzun bir süre boyunca Müslümanların durumunu sordu. Ayrılmak üzere ayağa kalktığımda o da kalktı ve 'Tekrar teşrif ederseniz mutlu olurum.' dedi."[561]

Şiblî Numânî, Gazi Osman Paşa'nın görünüşünden ve paşanın kabiliyetlerinden şu şekilde bahsetmiştir:

"Paşa kısa boyluydu, kiloluydu. Ten rengi açık ve parlaktı. Yüzünden heybet ve cesaret akıyordu. Yaşı 60-70 arasındadır, ancak yaşlılığa dair bir iz yoktur. Farsçayı yeterli ölçüde bilir ve bir süre Yemen'de valilik yapmış olduğu için akıcı bir şekilde Arapça konuşur." [562]

Ayrıca, sultanın Gazi Osman Paşa'dan daha çok yakın olduğu ve güvendiği herhangi bir saray görevlisi olmadığından ve onu sürekli yanında bulundurduğundan bahsetmiş, sultan Cuma namazı kılmak için camiye gittiğinde Gazi Osman Paşa'nın her daim Sultanın arabasında bulunduğu bilgisini vermiştir.[563]

Şiblî Numânî, Gazi Osman Paşa ile ikinci kez görüşmeye gittiğinde, Paşa oturma odasında beklemektedir. Numânî odaya girince, paşa yerinden kalkar ve ilk görüşmede de olduğu gibi tokalaşmak için elini uzatır. Paşa, Şiblî'ye son derece içtenlikle davranır. Görüşmenin sonunda Şiblî, kısa bir süre sonra İstanbul'dan ayrılacağını söyler. Bunun üzerine paşa, seyyaha İstanbul'dan ayrılmadan bir iki gün önce kendisiyle tekrar görüşmeye gelmesini söyler. Bu süre zarfında paşa, Sultan II. Abdülhamid'den Şiblî'ye Mecidi Nişanı verilmesini talep etmiştir. Şiblî'nin bundan haberi yoktur. Şiblî, konakladığı evde öğle uykusundayken bir arkadaşı koşarak gelir ve Şiblî'ye nişan verildiğini haber verir. Şiblî hayrete düşer, arkadaşı bu haberin tüm gazetelerde yayınlandığını söyler. Seyyah, kıraathaneye giderek bir gazeteye bakar

[561] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 79-80.
[562] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 80.
[563] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 80.

ve arkadaşının verdiği haberin doğru olduğunu görür. Ertesi gün, İstanbul'daki tüm dostları kendisini tebrik etmek için ziyaret ederler. Şiblî de dostlarının katıldığı kısa bir davet düzenler.[564]

Seyyah, davet sabahı, Gazi Osman Paşa'nın konağına veda ziyareti için gittiğinde, son görüşmeleri hakkında şunları yazar:

"Davet sabahı veda görüşmesi için Osman Paşa'yı ziyarete gittiğimde nişan haberi etrafa o kadar yayılmıştı ki paşanın konağına ulaştığımda herkesten önce kapıdaki görevli, 'Mecidi Nişanınız kutlu olsun!' dedi. Onun haberi olmasına şaşırdım. (Sonra) Buranın ileri gelenlerinin ve paşalarının hizmetlilerinin genellikle okuma yazma bilen kişiler olduğunu ve fırsat bulduklarında gazete okuduklarını öğrendim. Paşa ile görüştüğümüzde beni nişan için tebrik etti. Nişan masanın üzerinde duruyordu. Kutudan çıkartıp önce gözlerine sürdü. (Türkler, Sultan tarafından olan en ufak şeye bile bu kadar büyük saygı gösterirler.) Sonra bana verdi. Ayağa kalktım ve sultan için dua ettim. Kısa bir süre sonra ayrılmak için ayağa kalktığımda paşa, biraz daha kalmamı söyleyerek tekrar kahve istedi ve oradan buradan konuştuk. Şöyle söyledi: 'Ziyaretinizden çok memnun oldum, Hindistan'a ulaştığınızda tüm Müslümanlara özellikle ulemaya ve faziletli kişilere selamımı iletin ve Osman sizi gönülden seviyor deyin.' Son derece samimiyet ve coşkuyla teşekkürlerimi sundum. Paşa, bana kendi fotoğrafını verdi ve fotoğraf üzerine mübarek elinden şu sözler yazılıydı: 'İş bu fotoğrafım, Şiblî Numânî Efendi'ye hediye olmuştur. Muharrem-ül Haram Hicri 1310.'" Şiblî, bu fotoğrafı daima yanında bulundurduğunu, bu fotoğrafın kendi soyuna yadigâr olarak kalacağını yazmıştır.[565]

Şiblî Numânî, Türklerin gurur duyduğu büyük bir kolej hatta bir üniversite niteliğinde olduğunu belirtiği Mekteb-i Harbiye'yi ziyaret etmek ister. Bu okulda askeri eğitimin yanı sıra fizik, kimya, matematik ve tıbbın çeşitli dallarında dersler verildiği bilgisini vermiş, Mektebin Sultan II. Mahmud tarafından kurulduğundan bahsetmiştir. İlk kurulduğu zamandan itibaren binanın genişlediğini ve müfredatın bir kolejden çok daha fazlası haline gelecek şekilde geliştirildiğini yazmış, Mekteb-i

[564] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 80
[565] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 80-81.

Harbiye'ye bağlı 47 harp okulu bulunduğunu ve bu okullarda bir kısmı yatılı olmak üzere 9224 öğrencinin eğitim gördüğünü belirtmiştir. Seyyah İstanbul'daki okullara kimsenin izinsiz giremeyeceği hususuna çok dikkat edildiğini, özellikle Harbiye'de bu kuralın daha katı uygulandığını yazmıştır.[566]

Şiblî Numânî, Mektebi Harbiye'yi gezmek istediğini belirttiğinde böyle bir ziyaret için sultan tarafından izin belgesi alınmasının gerekli olduğunu öğrenir. Daha önce Gazi Osman Paşa ile görüştüğünü ve kendisinden kolaylıkla bu izni almasının mümkün olmasına rağmen paşaya zahmet vermeyi uygun görmediğini belirtir. Kendisiyle kolaylıkla görüşmekte olduğu, Emniyet'te görevli Hüseyin Hasib Efendi'ye bu okulu ziyaret etme isteğinden bahsettiğinde, Hasib Efendi böyle bir yetkisinin olmadığını söyler.[567]

Nitekim, seyyah bu ziyareti için kendi çabalarıyla başka yollar aramaya başlamıştır. Seyyah, okulun sekreterinin Zeki Paşa olduğunu öğrenir ve kimseyi aracı etmeden kendisi gidip görüşmeyi düşünür. Suriyeli dostu Şeyḫ Ali Zabiyan da bu düşüncesini destekler ve birlikte Zeki Paşa'nın ikametgahına doğru yola koyulurlar. Paşa o sırada evde değildir, ancak bir görevli paşanın kısa bir süre sonra teşrif edeceğini söyler. Paşa tam o esnada gelir, arabasından inip seyyah ve arkadaşına yönelir. Paşanın o sırada çok acelesi vardır ve onları hızlıca selamladıktan sonra elini cebine atıp birkaç mecidi çıkarır. Seyyah, önce hayrete düşer sonra paşanın onları dilenci sanarak sadaka vermek istediğini anlar. Bu durum karşısında fazlasıyla rencide olur. Üzüntü ve öfkeyle karışık Arapça olarak hiddetli bir ses tonuyla *"Bu da ne? Biz bunun için gelmedik! Biz muhtaç kimselerden değiliz."* der. Seyyah, paşanın Arapça bilmediğini belirtir ancak paşa, seyyahın hiddetli ses tonundan ve yüz ifadesinden bu hareketin hoşuna gitmediğini ve rahatsızlık duyduğunu anlar. Bunun üzerine paşa, Ali Zabiyan'a dönerek *"Bu neden böyle öfkelendi? Daha ne istiyor?"* diye sorar. Seyyah, Ali Zabiyan'ın az da olsa Türkçe bildiğini ve paşa ile Türkçe konuştuğunu, sonrasında arada geçen konuşmaları kendisine Arapça olarak aktardığını yazar. Ali Zabiyan, ziyaret amaçlarını paşaya anlatınca, paşa çok utanır

[566] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 38-39.
[567] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 39.

ve özür dileyerek seyyah ve arkadaşına yukarıdaki misafir odasına geçmelerini, kendisinin de kısa bir süre sonra teşrif edeceğini söyler.[568]

Misafir odasına geçtiklerinde, yüksek rütbeli birkaç kişinin daha orada olduğunu görürler. Seyyah ve Ali Zabiyan nezaketle karşılanır. Adet olduğu üzere kahveler içilir, hâl hatır sorulur. Odadakiler, seyyahın ilmi araştırmalar yapmak amacıyla İstanbul'a gelmiş olduğunu öğrendiklerinde çok memnun olurlar. Seyyah, odadakilerin konuşmalarından ilgi ve sevgilerinin belli olduğunu yazar. Ancak seyyah üzülerek kendisinin Türkçe ya da Fransızca anlamadığını, odada bulunanların da Türkçe ve Fransızca dışında başka bir dil konuşamadıklarını belirtir. Buna rağmen, odadakilerin sürekli kalkıp yanlarına gelerek, sevgi dolu bir dille seyyahın dilini anlamadıkları için üzüntülerini bildirdiklerini yazmıştır.[569]

Kısa bir süre sonra Zeki Paşa, misafir odasına birini göndererek, çok önemli ve acil bir işinin çıkması nedeniyle görüşmeye katılamayacağını bildirip özürlerini iletir. Ancak Paşa, Miralay rütbesindeki Rıza Bey'i, seyyah ve arkadaşına Mekteb-i Harbiye'yi gezdirmesi için görevlendirmiştir.[570]

Seyyah, paşanın belki de ilk karşılaşmalarında yaptığı hareketten pişmanlık duyarak görüşmeye katılmak istemediğini düşünür. Sonrasında ulema dahil olmak üzere bazı üst makamlardaki kişilerin bile görüşmelere maddi menfaat umarak geldiklerini öğrendiğinde, paşanın kendilerini yanlış anlamasından dolayı duyduğu üzüntünün geçtiğini belirtir. Ancak burada da menfaatçi insanların maddi kazançlar elde etmek için ileri gelen kişileri ziyaret ettiğini öğrenmesi üzerine üzüntü duymuş bu tür davranışların o zamana kadar sadece Hindistan'a özgü olduğunu zannettiğini ifade etmiştir.[571]

Nitekim Rıza Bey ile birlikte Mekteb-i Harbiye'ye giderler. Mektebe vardıklarında öncelikle Rıza Bey'in odasına geçip adet olduğu üzere kahve içerler. Bu esnada odada bulunan diğer yetkililer ile tanışırlar. Kısa bir süre sonra yemek saatinin geldiğini söyleyen Rıza Bey, kendilerine mektebin yemekhanesini gezdirir.

[568] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 39.
[569] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 39.
[570] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 39-40.
[571] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 40.

O esnada salonda 400-500 öğrenci yemek yemektedir. Seyyah, yemekhanenin çok geniş ve temiz olduğunu, öğrencilerin ise çok disiplinli olduğunu belirtir. Öğrencilerin masa ve sandalyelerde gruplar halinde oturduğunu, önlerinde çatal bıçak olmadığını, sadece kaşık kullandıklarını ve masa örtüsünü dahi kirletmeyecek şekilde çok özenli bir şekilde yemek yediklerini yazar. Şiblî Numânî, bu öğrencilere temizliğe dikkat etmeleri konusunda çok ciddi uyarılar yapıldığını düşünür. Ayrıca öğrencilerin kıyafetlerinin adeta yeni değiştirilmiş gibi tertemiz olduğuna dikkat çekmiştir.[572]

Yemek salonundan çıktıktan sonra sınıfları gezerler ve Rıza Bey, Şiblî Numânî ve Ali Zabiyan'ı tüm profesörlerle tanıştırır. Ancak ne yazık ki, bu profesörlerden hiçbirinin konuştuklarını anlamazlar.[573]

Okulun sınırları içinde bulunan hamam, matbaa ve resim atölyesi gibi birçok binayı gezerler. Seyyah, bu gezisi sırasındaki gözlemlerine seyahatnamesinde detaylı bir şekilde yer vermiştir.[574]

Şiblî Numânî, dönemin önde gelen kişileriyle yaptığı görüşmelerin dışında, "Türkler'in İlmi Durumu" başlığı altında Türk edebiyatının meşhur isimlerinden birkaçını okuyuculara kısaca tanıtmıştır. Türk edebiyatının gelişimine de değinen seyyah, o günlerde Türk edebiyatçıları arasında öne çıkan şu kişilerden bahsetmektedir:

"Türk yazarları arasında bu günlerde ünlü ve öne çıkan kişiler şunlardır: Ahmet Midhat, Cevdet Paşa, Muallim Naci, Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, Sami, Ali Nusret. Muallim Naci, şairdir. Burada Melikü'ş-Şuarâ (Şairler Sultanı) diye bir unvan yoktur. Olsaydı bu unvan mutlaka ona verilir ve 'payitahtın şairi' olarak kabul edilirdi."[575]

Seyyah, büyük övgüyle bahsettiği Türk edebiyatçısı Ahmet Midhat Efendi hakkında şu satırları yazmıştır:

---

[572] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 40.
[573] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 40-41.
[574] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 41.
[575] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 49.

"Ahmet Midhat çok büyük bir yazardır. Türk devletinin 12 cilt tutan tarihini çok kapsamlı bir şekilde yazmıştır. İslâm dinine yapılan itirazlara cevaben Müdafaa-i İslâm adında detaylı bir kitap yazmıştır. Arapçaya ilaveten Fransızcaya da hâkimdir. Avrupa'da Oryantal Konferans'ın düzenlediği birçok toplantıya Türkiye tarafından temsilci olarak gönderilmiştir. Stockholm Konferansı'nda ise Arapça, Farsça ve diğer diller bölümünün oturum başkanlığı Ahmet Midhat'a verilmiştir."[576]

Şiblî Numânî, kendisiyle görüşme fırsatı bulduğunu belirttiği Cevdet Paşa hakkında şu satırları yazmaktadır:

"Cevdet Paşa saygıdeğer bir kişidir. Bakanlar Kurulunun bir üyesidir yani vezir ve yaverdir. 60-70 yaşlarındadır ve yaşlı olmasıyla birlikte çok narin ve zayıf bir yapısı vardır. Bakanlar Kurulu toplantılarına nadiren katılmaktadır. Yazdığı eserler arasından Türk dili grameri kitabı olan Kavaid-i Osmaniye okullarda ders kitabı olarak okutulmaktadır. Kendisiyle görüştüm ve uzun süre sohbet ettik. Arapça ve Farsçayı akıcı bir şekilde konuşabilmektedir. Çok varlıklı biri olması ve üstün bir rütbesi olmasına rağmen son derece sade bir hayat yaşaması takdir edilmeye değerdir. Vaktinin çoğunu ilmi araştırmalarla meşgul olarak geçirmektedir."[577]

4.5.3. Mevlevi Abdurrahman Amritsarî'nin "Safarnāmah-ı Bilād-ı İslāmiyah" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar

Abdurrahman Amritsarî'nin seyahatnamesi Hint alt kıtasından gelen seyyahların seyahatnamelerinde sıklıkla karşımıza çıkan bir isim olan Rifâî Şeyhi Ebü'l-Hüda Sayyâdî hakkındaki satırlarıyla öne çıkmaktadır.

Dönemin ünlü Şeyhi Ebü'l-Hüda Efendi'nin tekkesine iki kez gitme fırsatı bulan Amritsarî, seyahatnamesinde Şeyh Efendi hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

"Şeyh Ebü'l-Hüda Efendi ilim ve fazilette ne kadar kemale ermişse zikir meclisinde de o kadar kusursuzdur. Onun meclisinde Rum, Şam, Irak, Hicaz gibi

[576] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 49.
[577] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 49-50.

ülkelerden âlimler ve tarikat ehli de hazır bulunur ve ondan istifade ederler. Şeyh Ebü'l-Hüda'ya saltanat erkanınca özel bir ayrıcalık tanınır ve sanırım aylık maaşı 1000 pound'dur. Siyasi muameleler de oldukça ünlüdür. Bu yüzden de saltanatın tüm bakanları ona saygı duyarlar."[578]

4.5.4. Münşi Mahbub Alem'in "Safarnāmah-ı Yûrop (Bilād-ı Rûm u Mişr u Şām)" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar

Seyahatnamesinde dönemin önde gelen devlet adamları, din adamları ve edebiyatçıları hakkında önemli bilgiler sunan bir diğer seyyah Münşi Mahbub Alem'dir. Bu başlık altında Mahbub Alem'in seyahatnamesi özellikle dönemin önde gelen edebiyatçılarından Ahmet Midhat Efendi ve dönemin önde gelen din adamlarından Şeyh Sayyâdî Ebü'l-Hüda hakkında içerdiği bilgilerle ön plana çıkmaktadır. Ayrıca seyyah, seyahatnamesinde dönemin diğer önde gelen kişileri, edebiyatçıları ve gazetecileri hakkında da kısa bilgiler sunmuştur.

Amritsarî'den sonra Şeyh Ebü'l-Hüda ile görüşme fırsatı bulan bir diğer seyyah olan Münşi Mahbub Alem, seyahatnamesinde "Şeyh Sayyâdî Ebü'l-Hüda Efendi" başlığı altında Şeyh Efendinin II. Abdülhamid tarafından itibar edilen rütbesi yüksek bir zat olduğunu belirtmiştir. Bu zatın yirmili yaşlardayken dini ilimler eğitimini tamamladıktan sonra vatanı Şam'dan İstanbul'a geldiği zamanlarda çıkarttığı bir kitabı, Merhum Sultan Abdülaziz'in beğenmesi üzerine onu Halep'e kadı olarak atadığı bilgisini vermiş, sonrasında da Sultan II. Abdülhamid Han tahta geçtikten sonra Ebü'l Hüda'yı yanına çağırdığı ve özel danışmanları arasına kattığını yazmıştır.[579]

Ebü'l-Hüda Efendi ile görüşmek için bir arkadaşını da yanına alarak şeyh efendinin huzuruna giden Mahbub Alem, bu zatın dış görünüşünden şu şekilde bahsetmiştir: *"Uzun boylu ve yakışıklı bir adamdır. Saçları çok beyazdır."* Mahbub Alem bu görüşme hakkında şunları kaleme almıştır:

[578] Amritsarī, **a.g.e**., s. 164-165.
[579] 'Ālem, **a.g.e**., s. 748.749.

"Şeyh efendi ayaktaydı, arkadaşım selamlaşıp onun elini öptü sonra da ben selamlaştım. Şeyh efendi bize hemen yanımızdaki saksıdan koparmış olduğu bir bitkinin yeşil yaprağından birer tane verdi. Arkadaşım usulen beni ona tanıttı, şeyh efendi benimle Arapça konuşmaya başladı. Arapçayı son derece fasih ve akıcı konuşuyordu. Konuşmalarında Kur'an-ı Kerim ve hadisler üzerinden kanıtlar sunuyordu. Konuşma esnasında aralarda her daim salavat getirir ve zikir çekerdi."[580]

Seyyah, şeyh efendinin kendisine muhalefet edenler hakkında söylediklerini şu şekilde aktarmıştır:

"Şeyh Zafir'in Dedesi Yahudi'ydi. Yakın zamanda basılmış olan Mekke Tarihi'nde bundan bahsedilmiştir. Sonra şunları söyledi; O cahil ve ahlaksızdır. Beni kıskanıyor. Sultanü'l-Muazzam'ın ona Hakkı zikretmesi için verdiği tekkede bir kişiye 3-5 kuruş para vererek benim aleyhimde bir risale yazdırdı. Bir mucize oldu ve kâtip erkenden öldü. Bir kişi bu risalenin 5.000 nüshasını dağıtmak üzere deve üstüne yükleyip Trablus'a götürüyordu, birisi onu yoldayken öldürdü ve tüm baskıları yaktı. Bir diğer kişi olan Cemāleddin Afgānî ki kendisi mülhid ve dinsizdir, bu görüşlere ortaktı. (Şeyh efendiye karşı olan kişiler arasında olduğu kastedilmektedir.) Dil kanseri oldu, çenesi yırtıldı. Azap içinde öldü. Kendisine çok ihsanda bulunduğum Hindistan'da Malibar'da yaşayan başka bir kişi Mehmed Fazıl Paşa[581]*'ya referans oldum ve onu izzet sahibi yaptım. Ancak o da bana karşı olan görüşlere ortaktır. Herkes onun muhalefeti üzerine gülüyor. Onun tesiri sadece cahil insanlara olur, bana hiçbir zararı dokunmaz."*[582]

Mahbub Alem, şeyhin yaptığı bu konuşmalar üzerine duygularını şu şekilde ifade eder:

"Bu hikayeleri duyduğumda Müslümanın hiçbir yerde (gerçek) Müslüman olarak kalmamış olmasına çok üzüldüm."[583]

---

[580] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 749-750.
[581] Mehmed Fazıl Paşa ya da Muhammed Fazıl Paşa.
[582] 'Ālem, **a.g.e**., s. 751.
[583] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 751.

Mahbub Alem'in seyahatnamesinde Türk edebiyatından birçok isim hakkında bilgiler yer almaktadır. Seyyah, "Zamanın Türk Musannif ve Yazarları" başlığı altında Türk edebiyatının önemli isimlerini okuyuculara tanıtmıştır. Ahmet Midhat Efendi ile görüşme fırsatı bulan seyyah, ünlü edebiyatçıyı şu şekilde tanıtır:

"Zamanın en önde gelen yazarı Ahmet Midhat Efendi; tarih, din ve özellikle Hıristiyanlara karşı yüzden fazla kitap tasnif ve telif etmiştir. Yabancı dillerden Farsça ve Fransızca konuşur. Arapça da sohbet edebilir. (Ancak Arapça yabancı dil olarak görülmeyip burada sayılmamıştır.)"[584]

Seyyah daha sonra tekrar ayrıca "Yaşayan En Büyük Türk Yazar" Başlığı altında Ahmet Midhat Efendi için şu ifadeleri kullanmıştır:

"Görüştüğüm birkaç yazar arasından Ahmet Midhat Efendi önde gelen saygın bir isimdir. O çok büyük bir yazardır. Haber yazarıdır ve dini mübahase kitapları yazar.[585]

Mahbub Alem, Ahmet Midhat Efendi ve Sir Seyyid Ahmed Han'ın ortak noktalarına şu ifadelerle dikkat çeker:

"Ahmet Midhat Efendi 30 yıl önce Hıristiyanlık dinine karşı kitaplar yazma ihtiyacı hissetti. Onun dini fikirleri aynı Hindistanlı Merhum Sir Seyyid Ahmed Han gibi özgürdür. Özellikle mucizeler ve olağanüstü şeylerin açıklanması konularında. Bu yüzden ona buranın Tabiatçısı demek gerekir. Mevlâna Rumi'nin Mesnevi'sinin, Kur'an-ı Mecid'in çok güzel bir tefsiri olduğunu düşünmektedir. Ancak ona Merhum Sir Seyyid'den bahsettiğimde, ben bu büyüğün adını bile bugüne kadar hiç duymadım dedi. Onun yayınlarını görmek için heveslendi ancak Urdu diline vakıf olmadığı için üzüntü duydu."[586]

Seyyah, Ahmet Midhat Efendi ile görüşmeleri sırasında aralarında geçen sohbet hakkında şunları yazmıştır:

---

[584] 'Ālem, **a.g.e**., s. 740-741.
[585] 'Ālem, **a.g.e**., s. 755.
[586] 'Ālem, **a.g.e**., s. 756.

"3-4 görüşme sırasında o efendiden Osmanlı diyarı hakkında öyle şeyler öğrendim ki o şeyleri söylemeye herkes cesaret edemez."[587]

Mahbub Alem'in seyahatnamesinde karşımıza çıkan bir diğer isim ünlü devlet adamı ve hukukçu Mahmud Esad Efendi'dir. Seyyah, "Zamanın Türk Musannif ve Yazarları" başlığı altında Mahmud Esad Efendi ile ilgili şu bilgiler paylaşmıştır:

"İslâm tarihi, hukuk, tıb, fıkıh ve kelam ilimlerinde 20'den fazla kitap yazmıştır. İngilizce Fransızca, Almanca ve İtalyanca dillerinde sohbet edebilir. Maliye hazinesi hukuk müşaviridir, Dârülfünûn, Mülkiyye ve Hukuk mekteplerinde profesördür. 54 yaşındadır. Kendisi bana birçok kitabını hediye etti."[588]

Seyyah yine "Zamanın Türk Musannif ve Yazarları" başlığı altında ünlü bilim tarihçi ve matematikçi Salih Zeki Bey hakkında şunları yazmıştır:

"Matematik, Tabiat bilimleri üzerine kitaplar ve Kāmûs-ı Riyâziyyât'ı yazmıştır. Rasathanede müdürdür. Mekteb-i Mülkiyye ve Dârülfünûn'da muallimdir. Fransızca konuşabilir. 30 yaşındadır."[589]

Mahbub Alem'in seyahatnamesinde karşımıza çıkan bir diğer isim ünlü edebiyatçı Şemseddin Sami Bey'dir. Seyyah, Şemseddin Sami Bey'i şu şekilde tanıtmıştır:

"Sözlük türünde kalın kitapları vardır. Eserlerinin arasında Kāmûsü'l-a'lâm 6 ciltlik çok kaliteli bir ansiklopedidir. Eserin ilmi açısından genişliği şuradan anlaşılabilir ki, İbrahim adında, Hazreti İbrahim Halilullah'tan başlayıp zamanın İbrahim Paşası'na kadar yaklaşık 500 kişi hakkında yazmıştır. Türkçe-Fransızca ve Fransızca-Türkçe ayrı ayrı sözlükler yazmıştır. Arapça-Türkçe de yazmıştır. En son sözlüğü Kâmûs-ı Türkî'dir. Teftîş-i Askerî Komisyonunda başkâtiptir. Fransızca konuşabilir. 50 yaşındadır."[590]

---

[587] 'Ālem, **a.g.e**., s. 756.
[588] 'Ālem, **a.g.e**., s. 741.
[589] 'Ālem, **a.g.e**., s. 741.
[590] 'Ālem, **a.g.e**., s. 741

Seyyah, Halid Ziya Uşaklıgil hakkında şunları yazmıştır:

"Halid Ziya Bey edebiyatçılardandır. Çok sayıda ahlaki hikâye yazmış ve tercüme etmiştir. Reji idaresinde Tahrirat müdürüdür. Fransızca, İngilizce ve Almanca konuşur. 25 yaşındadır."[591]

Mahbub Alem, "Zamanın Türk Musannif ve Yazarları" başlığı altında Musa Kazım Efendi ve diğer edebiyatçılardan şu sözlerle bahsetmiştir:

"Musa Kazım Efendi Kelam ilmi üzerine yazılar yazar. Müderristir. 40 yaşındadır. Onun dışında Ekrem Bey (eğitimci) Mehmed Celal Bey (şair), Menemenlizade Tahir Bey, Mustafa Reşid Bey ve Halil Edib Bey meşhur edebiyatçılar arasında sayılır."[592]

Mahbub Alem, "Şairler" başlığı altında da Türk edebiyatının meşhur şairlerini okuyuculara kısaca tanıtmıştır, bu başlık altında karşımıza çıkan ilk isim olan Tevfik Fikret'ten şu şekilde bahsetmiştir:

"Tevfik Fikret Bey, Servet-i Fünûn'un editörüdür. Her hafta gazetede bir yazı yazar. Onun Rübâb-ı Şikeste adlı ahlaki ve natürel eseri meşhurdur."[593]

Müstecâbîzade İsmet Bey'i şu sözlerle tanıtmıştır:

"*Çok sayıda natürel ve gazel türünde yazılar yazmıştır. Kendisi Musavver Terakkî dergisinin editörüdür. Osmanlı-Yunan Harbi üzerine Yadigâr-ı Zafer adında bir kitap yazmıştır."*[594]

Seyyah, Türk edebiyatının diğer şairlerinden de kısaca şu sözlerle bahsetmiştir:

"Faik Esad, gazel ve her türlü nazmı iyi yazar. Muhtar Bey, Seraskerlikte sekreterdir. Güzel mehdiyeler yazar. Cenab Şahabeddin, Servet-i Fünûn için yazılar yazar. Şeyh Vasfi Efendi, tasavvuf alanında şiirler söyler. Birçok eseri arasından

[591] 'Ālem, **a.g.e**., s. 742.
[592] 'Ālem, **a.g.e**., s. 742.
[593] 'Ālem, **a.g.e**., s. 742.
[594] 'Ālem, **a.g.e**., s. 742.

Cezebât adlı olanı meşhurdur. Nadir Bey İbn Kemal (Gerçek adı Ekrem Bey'dir) Babası Türk edebiyatının ünlü bir reformcusuydu. Kendisi de yeteneklidir."[595]

Mahbub Alem, "Haber Editörleri" başlığı altında şu kişilerden bahsetmektedir:

"Tevfik Bey Selanikli, Tercümân-ı Hakîkat'in baş editör ve resmi savaş gazetesinde editördür. Çok liyakatli biridir, 25 yıldır bu hizmeti yapmaktadır. 42 yaşındadır. 60 kitap tercüme ve telif etmiştir. Bunlar arasından Serseri Yahudi meşhurdur. 12 yayını tarih üzerinedir.

Hüseyin Cahid Bey, Servet-i Fünûn'un editörüdür. İyi yazar. Genç yaşlardadır. Edebiyat alanında bazı kitapları vardır.

Halid Eyüp Bey Genç bir adamdır. 10 romanın musannifidir onlar arasında bir tanesi İslâm ve Fünûn'dur. 'Goriller İçinde' ve Jeoloji üzerine Temaşa adında bir kitabı vardır. Servet gazetesinin editörüdür. Hukuk müşavirliği ofisinde çalışmaktadır. Abdullah Zühdi Bey, Sabah'ın baş editörüdür. Öyküler yazar.

Şinasi, İkdam'ın editörüdür.

Mustafa Refik Bey, Tercümân-ı Hakîkatın editörü Midhat Efendi'nin yeğenidir. İngilizce, Fransızca ve Almancayı iyi bilir.

Muhammed/Mehmed Halid Bey, Sabah'ın editörüdür, Fransızca bilir.

Ahmet Rasim Bey, Malumat ve Servet'te son derece meşhur bir editördür.

Nazif Sürurî Bey, Malumat-ı Servetin'in editördür. Farsça da bilir. Yetenekli adamdır.

Ali Kemal Bey, çok iyi yazar. (O günlerde Hukuk eğitimi için Paris'teydi.) Ahmet Cevdet Bey, İkdam gazetesinin sahibidir. Fransızca ve Almanca bilir. İyi yazar.

Mehmed Cevdet Bey, Tercümân-ı Hakîkat'in sahibi ve editörüdür. Belediyenin bir biriminde müdürdür."[596]

---

[595] 'Ālem, **a.g.e**., s. 742.

Mahbub Alem "Diğer Yazarlar" başlığı altında kısaca şu isimleri tanıtmıştır:

"Veled Çelebi, Mevlevi'dir. Türkçe iyi yazar.

Necip Asım, meşhur müsteşriktir. Türk dilinde filoloji alanında uzmandır. Fransızca konuşur.

Abdurrahman Şeref Bey, Mekteb-i Sultânî'nin müdürüdür. Tarih ve coğrafya alanlarında kitaplar yazmıştır.

Ebuzziya Tevfik, musanniftir.

Ali Nazım Bey, fen bilimi alanında uzmandır. Yirmiye yakın kitap yazmış, tercümeler yapmıştır.

Hoca İsmail Efendi, Risale-i Hamidiye'nin tercüme ve şerhini yapmıştır.

Zihni Efendi, hikâye yazarı ve muallimdir."[597]

Mahbub Alem, Ahmet Midhat Efendi ile bir görüşmeleri esnasında, Ahmet Midhat Efendi'nin kendisine İstanbul'da Fransızcaya vakıf olan en az 50 kadının, şair, haber ve metin yazarı olduğu bilgisini verdiğini paylaşmış, bu kadınlar arasında yazar, şair ve düşünür olan Fatma Aliye Hanım'ı da zikretmiştir. Nigâr Hanım adında başka bir hanımın da çok meşhur bir yazar ve şair olduğu bilgisini vermiştir. Fatma Fahrünnisa Hanım'ın da henüz genç yaşlarda olmasına rağmen yazma konusunda çok yetenekli olduğundan bahsetmiştir. Makbule Leman adında meşhur bir kadın olduğundan bahsetmiş. Kadınlara özgü bir gazete olan *Hanımlara Mahsus Gazete'*de yönetimde yer alan Şâdiye Hanım'ı zikretmiş. Bu hanımlardan bazılarının Sultan tarafından nişan ile ödüllendirildiğini yazmıştır.[598]

Mahbub Alem, "Kadın Yazarlar" başlığı altında Fatma Aliye Hanım hakkında şu satırları yazmıştır:

"Günümüzün en bilgili Türk kadınıdır. Hocası Midhat Efendi'nin onun eğitim durumu ve hayatı üzerine yazdığı bir risale Paisa Ahbar'da Türkçeden Urdu

---

[596] 'Ālem, **a.g.e**., s. 742-743.
[597] 'Ālem, **a.g.e**., s. 743-744.
[598] 'Ālem, **a.g.e.**, s. 730.

diline tercüme edilip basılmıştır. Fatma Aliye Hanım, Fransız diline ve modern bilimlere iyi bir şekilde vakıftır. Avrupalı haber yazarlarının Türk kadınlarına yönelik eleştirilerine başarılı bir şekilde karşı çıkmıştır."[599]

4.5.5. Şeyh Abdülkadir'in "Maḳām-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt)" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar

Seyahatnamesinde, dönemin önde gelen devlet adamları, gazetecileri ve çeşitli alanlarda tanınmış kişilerle gerçekleştirdiği görüşmelere dair ilgi çekici bilgiler sunan bir diğer seyyah Şeyh Abdülkadir'dir. Şeyh Abdülkadir'in seyahatnamesinde, özellikle dönemin önde gelen devlet adamları arasında yer alan Tahsin Paşa, Gazi Edhem Paşa, Tevfik Paşa ve Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa gibi isimler öne çıkmaktadır.

Şeyh Abdülkadir, 13 Temmuz tarihinde, seyahati boyunca yanında bulunan dostu Müşir Ḫüseyin Ḳıdvai ile birlikte Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nde çalışan Mevlevi Bedrü'l İslâm'ı ziyaret etmek amacıyla Yıldız Sarayı'na gider. Saraya ulaştıklarında, sarayda görevli askerlerin Arapça, Farsça veya herhangi bir Avrupa dili bilmedikleri için ziyaretlerinin sebebini anlatamadıklarını belirtir. Bunun üzerine Mevlevi Bedrü'l İslâm Efendi ile görüşmeleri için yazılmış mektubu görevli askerlere gösterirler. Ancak askerler, Bedrü'l İslâm'ı tanımadıklarını belli ederler. Seyyah, o anda birinin adeta Hızır gibi belirerek mektubu okuyup ziyaret amaçlarını anladıktan sonra kendilerine kısa bir süre beklemelerini söylediğini anlatır. Daha sonra başka biri gelip kendilerine bir odaya kadar eşlik eder. Mevlevi Bedrü'l İslâm ile görüşecekleri bu odada, Bedrü'l İslâm ile birlikte çalışan 5-6 Türk, kendilerini içtenlikle karşılar ve selamlarına Türkçe karşılık verir. Odada bulunan Türklerin onların dillerini bilmemeleri ve onların da Türkçe bilmemeleri nedeniyle arada adeta bir duvar olduğunu belirtir. Bedrü'l İslâm Efendi odaya gelene kadar odadakilerle

[599] 'Ālem, **a.g.e**., s. 744.

işaret diliyle anlaşırlar. Sonrasında Bedrü'l İslâm'ın tercümanlık yaparak aralarındaki bu görünmez duvarı adeta kaldırdığını yazar.[600]

Seyyah, İstanbul'a ziyareti hakkında Sabah Gazetesi ve diğer gazetelerde kısaca bahsedildiğini belirterek odada bulunanların bu gazeteleri okuduktan sonra, Hintli Müslümanların İslâm'ın hilafet merkezini görmek amacıyla zahmetli bir yolculuğa katlanıp buraya gelmiş olmalarından oldukça etkilenmeleri nedeniyle Bedrü'l İslâm'ın maiyetinde kendileriyle görüşmek istediklerini öğrendiğini anlatır. Seyyah, burada uzun vakit geçirdiklerini, hatta öğle yemeğini de burada yediklerini yazar. Bedrü'l İslâm, onları Hacı Ali Paşa[601] ile de görüştürmek ister ve nitekim Paşa'nın odasında görüşürler. Seyyah, Hacı Ali Paşa'nın eski modaya göre giyinmiş saygıdeğer bir büyük olduğunu yazar. Ali Paşa, Seyyah ile Türkçe konuşur, bu yüzden Bedrü'l İslâm'ın tekrar tercümanlık yapması gerekir. Seyyah, Ali Paşa ile birkaç saat sohbet ettiklerini ifade eder. Görüşmenin sonunda Hacı Ali Paşa, görüştüklerine çok memnun olduğunu ve fırsat bulabilirlerse tekrar ziyarete gelmelerini söyler.[602]

Öğleden sonra saat ikiye doğru, saraydan çıkıp otellerine geri dönerler. Kısa bir süre sonra, Britanya Sefareti'nde görevli bir diplomat olan Gerald Henry Fitzmaurice, kaldıkları otele gelip onları ziyaret eder. Bu görevli, Britanya yönetimi altındaki Hindistan tebaasından olan seyyahın İstanbul'a geldiğini haber vermek ve sefirin kendilerine kısa bir vakit ayırıp görüşmesi için ricada bulunması üzerine gönderdiği mektup üzerine gelmiştir. Görevli, sefir beyin bu mektubu mutlulukla karşıladığını, ancak makamının şehirden uzakta, ulaşması kayıkla bir saat süren bir yer olan Tarabya'da olduğunu ve seyyah için oraya gitmenin zahmetli olacağını bildirmek için sefir tarafından gönderilmiştir. Seyyah, mesafenin kendisi için bir sorun olmadığını belirterek sefirle görüşmesi için bir tarih belirlenmesini talep eder. Fitzmaurice bu talebi sefire ileteceğini bildirir.[603]

---

[600] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 198-199.
[601] Başmâbeynci Hacı Ali Paşa olması muhtemeldir.
[602] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 199-200.
[603] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 200-201.

Aynı gün, Bâb-ı Âlî'ye gitmek üzere yola koyulurlar. Binanın dışarıdan çok da görkemli olmadığını belirten seyyah, yapının içinin ise oldukça ferah ve geniş olduğunu, ayrıca memurların odalarının her türlü ihtiyaçlarına karşılık verecek şekilde döşenmiş olduğunu yazar.[604]

Hariciye Nazırı'nın sekreteri Saadettin Bey, son derece sıcakkanlı bir tavırla hâl hatır sorduktan sonra, seyyahın elindeki, Hariciye Nazırı ile görüşmesi için kendisine verilmiş olan mektubu alır. Mektubu okuduktan sonra ziyaret amaçlarını sorar. Seyyah, seyahat amacının Hilafet Merkezi'nin toplumsal, dini ve eğitim durumunu görüp bilgi sahibi olmak ve Hilafet Merkezi'ndeki saygın kişiler ile görüşüp Türk Müslümanları ve Hindistan Müslümanlarının kardeşlik ve dayanışma duygularını arttırmak ve kuvvetlendirmek olduğunu söyleyince, Saadettin Bey çok mutlu olur ve bu söylediklerini Hariciye Nazırı Nazırı Tevfik Paşa'ya iletir. Nitekim görüşme talebi kabul edilir.[605]

Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile görüşmek için geniş bir odaya geçerler. Sonrasında, Hindistan ve özellikle Hint Müslüman kadınlarının eğitimi konusunda özel ilgisi olduğu anlaşılan Mustafa Nuri Paşa da görüşmeye dahil olur. Seyyah, Hariciye Nazırı'nın kendilerini son derece ilgiyle karşıladığını belirtir. Şeyh Abdülkadir ve Müşir Hüseyin Kıdvai odaya girdiğinde Tevfik Paşa onları karşılamak için ayağa kalkmış ve kendisinin yanına oturtmuştur. Bu sırada Saadettin Bey, konuşmalara İngilizce tercümanlık yapmıştır. Aralarında Hint Müslümanlarının eğitimi, toplumsal gelişmesi, genel durumları ve diğer konular hakkında konuşmalar geçer. Seyyah, Nazır'ın bu konulara yakından ilgi duyduğunu belirtir.[606]

Şeyh Abdülkadir, Tevfik Paşa'nın o günlerde 60 yaşlarında olduğunu ve yüz hatlarının belirgin bir şekilde çekici olduğunu yazar. Paşanın yumuşak bir sesle konuştuğunu, sesinde bir asalet ve celal olduğunu belirtir. Yaşı gereği ellerinin iş

[604] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 201.
[605] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 202.
[606] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 203.

yaparken biraz titrediğini, ancak oturduğunda son derece aktif ve genç biri gibi dimdik durduğunu yazar.[607]

Nazır ile görüşmeleri sonlandıktan sonra, Saadettin Bey'in odasına dönerler ve orada Bâb-ı Âlî hukuk müşaviri olan İbrahim Hakkı Bey ile görüşme fırsatı bulurlar. İbrahim Hakkı Bey, kendileriyle tercümana gerek duymadan İngilizce sohbet eder. Konuşmalarından, Hindistan siyasetine çok iyi derecede hâkim olduğu anlaşılır. Kendisiyle Bangladeş'in ayrılışı ve neticeleri hakkında konuşurlar.[608]

İbrahim Hakkı Bey ile sohbet ettikleri sırada, Tevfik Paşa, Şeyh Abdülkadir ve Müşir Hüseyin Kıdvai'ye görülmeye değer tüm yerlerin gezdirilmesi ve kendilerine her şekilde kolaylık sağlanması için bir yazı yazar. Bunlara ilaveten, kendi biriminde çalışmakta olan ve Farsça konuşan Celal Ünsa Bey'i, tercümanlık yapıp seyyah ve arkadaşını gezdirmesi için görevlendirir.[609]

Şeyh Abdülkadir ve Müşir Hüseyin Kıdvai, 30 Temmuz'da Sabah Gazetesi'nde editör olduğunu belirttiği dostlarıyla görüşmeye giderler. Dostları onları görünce çok mutlu olur ve kendilerini güzel bir şekilde karşılar. Binadaki matbaayı da gezerler. Seyyah matbaanın durumunun çok iyi olduğunu belirtir. Sabah'ın editörü, bir gün önce yayınlanan gazetede yer alan Hindistan Müslümanlarıyla ilgili yazılmış iki sütunu gösterir. Seyyah, buradaki gazetelerin Hindistan Müslümanları ile ilgili konulara duydukları ilgiden mutluluk duyduğunu belirtir. Bu gazetelerin, Hindistanlı Müslüman kardeşlerinin dini ve ilmi gelişmelerini gururla ve mutlulukla yayınladıklarını ifade eder.[610]

Sonrasında aynı gün Servet-i Fünûn gazetesinin ofisine giderler orada seyyahın Ahmet İhsan Bey adında son derece aydın ve vatansever biri olduğunu belirttiği bir editör ile tanışırlar. Seyyahın çok meşhur olduğunu vurguladığı bu gazetenin editörlerinden Ahmet İhsan Bey'le görüşmelerine Seyyahın Osmanlı Sefareti'nde çalışan dostu Hamit Bey aracı olmuştur. Ahmet İhsan Bey, Hamit Bey'in mektubunu gördüğünde mutlu olduğunu belirterek kendilerini sıcakkanlılıkla

[607] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 203.
[608] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 203.
[609] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 203-204.
[610] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 195-196.

karşılar ve Hamit Bey'in isteğini yerine getirmenin kendisi için büyük bir memnuniyet olduğunu belirterek burada oldukları süreçte her zaman kendilerini mutlulukla karşılayacağını ifade eder.[611]

Ayrıca Seyyah Ahmet İhsan Bey'e Bursa'yı da gezmek istediğinden bahsetmiştir Ahmet İhsan Bey, Bursa Valisi'nin kendisinin ricasını kabul edeceğini belirterek vali ile görüşmesi için bir mektup yazıp seyyaha verir. Güzel sanatlardan konu açıldığında Seyyah, Osman Hamdi Bey'in görülmeye değer ve eşsiz olarak tanımladığı bir tablosunu Londra'da büyük bir sergide gördüğünden bahseder. Sergideki insanların bu resimden büyük bir övgüyle bahsettiklerini belirtir ve Osman Hamdi Bey ile de görüşme arzusundan bahseder. Bunun üzerine Ahmet İhsan Bey'in Osman Hamdi Bey ile görüşmeleri için bir mektup yazdığı sırada güzel bir tesadüf olarak Osman Hamdi Bey teşrif eder, Ahmet İhsan Bey mutluluk ve gururla büyük ressamı odasına davet eder ve Şeyh Abdülkadir'in ressamın büyük yeteneğinin hayranı olduğunu ve onunla görüşmeye çok istekli olduğunu belirterek tanıştırır.[612]

Şeyh Abdülkadir, Osman Hamdi Bey'den sade biri olarak bahseder. 50 yaşlarında olduğunu ve müze yöneticisi olduğunu yazar. Ayrıca Osman Hamdi Bey'in eski eserleri araştırmak için çok Anadolu'da önemli kazılar yürüttüğünü ve kazılarda gün yüzüne çıkarttığı önemli eserlerin müzede sergilenmekte olduğu bilgisini verir.[613]

Osman Hamdi Bey, İhsan Bey'in yazmakta olduğu tamamlanmamış mektubu ilgiyle okuduktan sonra seyyahı perşembe günü müzeye davet eder bir süre sohbet ettikten sonra Servet-i Fünûn ofisinden çıkarlar.[614] Seyyahın müzedeki gözlemlerine tezimizde "Müzeler" başlığı altında yer verilmiştir.

Şeyh Abdülkadir, 1 Ağustos tarihinde asla unutamayacağını belirttiği bir görüşmeden bahseder. Seyyah, tercümanlık yapması için görevlendirilen Celal Ünsa Bey'in ilk gün kendisine, *"İran Prensi ile görüşmeyi ister misiniz?"* diye sorduğunu belirtir. Seyyah, bu teklife büyük bir memnuniyetle kabul ettiğini ifade etmiştir.

---

611 ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 196.
612 ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 196.
613 ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 196-197.
614 ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 197-198.

Celal Bey, seyyahı prensin yanına götürür ve uzun süre prensin huzurunda kalırlar. Mirza Rıza Han Daniş Erfauddevle, son derece ileri görüşlü bir kişidir ve Avrupa ülkelerinde de tanınmaktadır. Prens, seyyaha ve yanındaki arkadaşına kendi yazdığı kitaplarını imzalayarak hediye eder. Prens ile ilmi meseleler, edebi meseleler ve çeşitli konular üzerine sohbet ederler. Prens, Hindistan konusunda büyük bir dert ortaklığı göstererek Hint Müslümanlarının ilerlemesi konusundaki arzularını ifade eder. [615]

Prens, yanlarından ayrılmadan önce kendilerini gelecek pazar günü gerçekleşecek olan İran Şahı'nın yıl dönümü kutlamasına davet eder. Seyyah ve arkadaşı Müşir Hüseyin Kıdvai teşekkür ederek bu daveti kabul ederler. Nitekim, 10 Ağustos Pazar gününü İran Sefarethanesinde Şah'ın yıl dönümü kutlamalarında geçirirler. Seyyah, bu kutlama vesilesiyle ileri gelen İranlı tüccarlarla tanıştığını belirtmektedir.[616]

2 Ağustos'ta Celal Bey, onları İstanbul'daki iki yerel gazetenin ofisini göstermeye götürür. İlk olarak Saadet Gazetesi'nin ofisine giderler. Editör bey, seyyahı ve arkadaşı Hüseyin Kıdvai'yi büyük bir misafirperverlikle karşılar. Sonrasında İkdam'ın ofisini ziyaret ederler, seyyah bu ziyareti çok ilginç bulur. Orada gördüğü kişinin görüşlerini ifade etme cesaretinin İstanbul'da o zamana kadar gördüğü diğer kişilerden çok farklı olduğunu belirtir. İkdam'ın editörü, İstanbu'da gazetelere uygulanan ve artmakta olan sıkı gözetim ve engeller konusunda Türk gazetelerine karşı daha da katı davranıldığını ifade eder. Türk gazetelerinin tamamen güçsüz bırakılmış durumda, eli kolu bağlı olduklarını ve buradaki gazetelerden ulusun durumuna dair bir şeyler öğrenmek konusunda hiçbir beklenti içinde olmamaları gerektiğini söyler. Ancak seyyah, bu beyefendiyi teselli etmek amacıyla yine de buradaki gazetelerin Hindistan'dakilerden daha iyi durumda olduğunu, en azından onları okuyanların olduğunu ifade eder. Osmanlı'da gazetelerin binlerce kopyasının sabahın erken saatlerinden akşam geç saatlere kadar pazarlarda satılıp elden ele dolaştığını, ancak Hindistan'da durumun tam tersi olduğunu belirtir. Bu

[615] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 205-206
[616] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 207-216-218.

sözleri İkdam'ın editörünü teselli etmeye yeterli olmaz ve Editör Bey mevcut durumdan duyduğu üzüntüyü belli eder durur.[617]

Şeyh Abdülkadir, Kazasker Mevlâna Mehmed/Muhammed Efendi ile görüşür. Seyyah, bu zatın görüşlerinden aydın bir vatan ve millet sevdalısı olduğunu anladığını belirtir. Uzun süre sohbet ederler ve üç saat boyunca kazaskerin huzurunda kalırlar. Kazasker Efendi, eğitimin büyük destekçisi olduğunu belirtir. Hint Müslümanları arasında milli bir uyanışın meydana geldiğini ve medreseler ile kolejler açıldığını duyunca çok mutlu olduğunu ifade eder. Kazasker Efendi bu durumun İslâm dini için önemli bir hizmet olduğunu belirtir. Kadınların eğitimini de şiddetle onaylar ancak Mehmed Efendi'ye göre kadınların zaruretleri ve cismani durumları erkeklerden farklı olduğu için kadınlara erkeklere verilen eğitim kadar eğitim verilmesine gerek yoktur. [618]

13 Ağustos'ta II. Abdülhamid döneminde saray ressamlarından olan İtalyan ressam Fausto Zonaro'nun atölyesini ziyaret ederler. Burada Türk-Yunan Harbi meydanının betimlendiği bir resmi görürler. Seyyah, bu resmin ünlü ressamın yeteneğini gözler önüne serdiğini belirtir.[619] Ancak bu ziyaretinde ressam ile görüşüp görüşmediği hakkında bilgi vermemiştir.

19 Ağustos'ta seyyah, Ferid Paşa tarafından bir elçi geldiğini yazar. Elçi, paşanın seyyaha bir haber vermek istediğini ve bu yüzden sabah saat 10.00'da paşanın huzuruna gitmesi gerektiğini iletir. Seyyah, paşanın makamına gider ve bir süre bekledikten sonra paşa gelir ve Sultan II. Abdülhamid'in selamlarını ileterek kendisine bir nişan layık görüldüğünü müjdeler.[620]

21 Ağustos günü Hicaz Demiryolu Komisyonu ile görüşmek üzere Yıldız Sarayı'na giderler. İzzet Paşa ile kısa bir görüşme gerçekleştirirler. İzzet Paşa, Hicaz Demiryolu projesinin belgelerini ve haritalarını gösterir. Gösterdiği belgeler arasında trenlerin, köprülerin ve açılışı yapılan yerlerin fotoğrafları bulunmaktadır. Seyyah,

[617] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 209.
[618] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 209-210-211.
[619] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 223.
[620] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 226.

İzzet Paşa'yı çok çalışkan ve zeki biri olarak anlatır, ayrıca güzel görünüşlü bir bey olduğunu da ekler.[621]

22 Ağustos'ta kendisi ve beraberindeki Müşir Hüseyin Kıdvai'nin üçüncü dereceden nişan aldığının haberlerde duyurulduğunu yazmaktadır. Bu konuda hiçbir beklentileri yokken nişana layık görülmenin kendilerini çok mutlu ettiğini belirtir. Nişanı teslim aldıkları gün Yıldız Sarayı'nda Tahsin Paşa ile görüşürler. Seyyah, Tahsin Paşa ile görüşme ayarlamanın diğer devlet adamlarıyla görüşmekten daha zor olduğunu belirtir. Paşadan sultana selamlarını iletmelerini talep ederler. Seyyah, Tahsin Paşa'yı son derece ciddi, metin ve sessiz bulur. Paşanın ağzından gerekli konuşmalar haricinde tek bir kelime dahi çıkmadığını yazar.[622]

Şeyh Abdülkadir, Tahsin Paşa ile görüşmeleri üzerine şu satırları yazar:

"Memnuniyetinizi belirttikten ve gerekli selamlaşmaları yaptıktan sonra odasından muhtemelen paşanın az konuşmasının ve son derece metanetli duruşunun sultanın hoşuna gittiğini düşünerek çıktık. Çünkü böylesi güvenilecek birine çok ihtiyaç vardır. Paşanın basit bir memurluktan yükselip böyle yüksek bir mertebeye ulaşıp yıllardır bu önemli işi yerine getiriyor olması hiç acayip değil."[623]

23 Ağustos'ta Şeyhü'l-İslâm ile görüşme amacıyla Bâb-ı Meşîhat'a giderler. Uzun bir bekleyişin ardından Şeyhü'l-İslâm [624] ile görüşürler. Şeyhü'l-İslâm'ın Farsça bildiğini belirtir ve görüşme Farsça olarak başlar. Arada Türkçe kelimeler de kullanır, seyyahın tercümanı bu kelimeleri tercüme eder. Şeyhü'l-İslâm'ın son derece iyi biri olduğunu, kafasında birçok beyaz saç olduğunu, sade fakat güzel giyimli olduğunu yazar. Masasının üzerindeki kâğıtlar adeta düzen ve temizlik ne kadar işine özen gösterdiğini dile getirir. Şeyhü'l-İslâm kararlı bir şekilde Müslümanların modern bilimler de kendilerini geliştirmeleri gerektiğini söyler hatta zamanın gereklilerinin göz önünde bulundurulması ve çağın yeniliklerinin gerisinde kalmamanın dini bir gereklilik olduğunu ifade eder. İslâm'ın dünyevi gelişmeye engel olmadığını savunur. Konuşmasını destekleyen ayet ve hadislerle bu

[621] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 226-227.
[622] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 227-228.
[623] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 228-229.
[624] Seyyah, Şeyhü'l-İslâm'ın ismini belirtmemiştir. Ancak II. Abdülhamid döneminde uzun süre Şeyhü'l-İslâm olarak görev yaptığı bilinen Cemaleddin Efendi olması muhtemeldir.

düşüncesini teyit eder. Seyyah, Şeyhü'l-İslâm'ın bilgeliği ve sıra dışı dini düşüncelerinden etkilendiğini belirtmiştir.[625]

24 Ağustos'ta Selamlık Merasimi'ne katılan seyyah, daha önce 31 Temmuz'da da görüştükleri Hacı Ali Paşa'nın makamına gider. Paşanın odasında sultanın damadı olduğunu belirttiği Ahmet Paşa ve diğer kişiler de bulunmaktadır. Ahmet Paşa onlar ile görüşmekten mutluluk duyduğunu belirterek seyyah ve beraberindekileri son derece sıcakkanlılıkla karşılar.[626]

27 Ağustos'ta sabahın erken saatlerinde Ahmet Paşa ile görüşmek üzere paşanın Fenerbahçe'deki yazlık konağına doğru yola çıkarlar. Seyyah, paşanın iyi eğitimli olduğu ve hitabetinin etkileyici olduğu belirtilir. Ayrıca sohbetleri esnasında Hint Müslümanları ile Osmanlılar arasındaki uzun süredir süregelen dostluk bağına da değinirler.[627]

Seyyah 4 Eylül'de Gazi Edhem Paşa ile yaptıkları görüşmenin çok özel ve önemli olduğunu vurgular. Paşa ile görüşmeye gittiklerinde kendilerine paşa ile ne bağlantıları olduğu ve neden görüşmek istedikleri sorulunca özel bir amaçları olmadığını, sadece sohbet etmek istediklerini belirtirler. Seyyahın paşa ile görüşmek isteme nedeni, Türk-Yunan Harbi sırasında paşanın gösterdiği cesaret ve kahramanlığı haberlerden okumuş olmasıdır. Sonrasında Gazi Edhem Paşa ile görüşürler. Seyyah, savaş sırasında paşanın fotoğraflarını gazetede görmüş olduğunu belirterek paşanın görünüşünün hiç değişmediğini tıpkı savaş zamanındaki fotoğraflarındaki gibi olduğunu yazar. Paşanın kendilerini misafirperverlikle karşıladığı ve saatlerce sohbet ettiklerini anlatır. Burada yaygın olduğu gibi Edhem Paşa'nın elinde de bir tespih olduğunu yazar. Paşa sohbet ederken bir yandan da tespih çekmektedir. Seyyah, paşayı bu vaziyette görünce ibadetlerine çok bağlı olan eski Müslümanları anımsar.[628]

5 Eylül'de Muhammed Abdülhüda adında bir şeyh ile görüşürler. Seyyah, şeyhin İstanbul'da ikamet ettiği sürenin yaklaşık olarak II. Abdülhamid'in iktidarının

[625] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 229-230.
[626] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 233.
[627] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 235.
[628] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 246-247.

başlangıç dönemine denk geldiğini belirtir. Şeyhin saygı değer bir aileden geldiğini ve meşhur evliyalar arasında yer aldığını, tam anlamıyla bir derviş hayatı yaşadığını ve fırsat buldukça Rifâiyye Tarikatı hakkında kitaplar yazdığını ekler. Şeyh Abdülkadir, şeyhin hoş görünüşlü olduğunu ve kendilerini büyük bir misafirperverlikle karşıladığını yazar. Sohbetlerinin dini meselelerden ziyade ahlak ve nasihatler üzerine odaklandığını belirtir. Şeyh sohbeti esnasında zaman zaman tarikat büyüklerinin sözlerine atıflarda bulunmaktadır. Şeyh Abdülkadir ve Müşir Hüseyin Kıdvai'ye kendi kitaplarından hediye eder ve onları ertesi gün yemeğe davet eder.[629]

4 Eylül'de seyyah tekrar Şeyh Abdulhüda'nın yanına gider ve uzunca sohbet ederler. Sohbette şeyhin iki müridi, Seyyid Ahmed er-Rifâî hakkında kasideler okur. Akşam yemeği ve namaz sonrasında zikir halkası başlar. Zikir halkasındaki herkesin etkileyici bir şekilde "lâ ilâhe illallah" dediğini ve bu durumun gönüllerini sarsan bir etki yarattığını belirtir.[630]

Seyyah daha önce Nazif Bey'in ofisine gitmiş ancak kendisini bulamamıştır. 6 Eylül'de Nazif Bey, seyyahı ziyarete gelir. Seyyah, Farsça bildiğini belirttiği Nazif Bey'in devlet memurluğundan önce meşhur bir yazar olduğunu ifade eder. Bu zatın dini konularda bilgili aydın biri olduğunu vurgular ve bu yüzden onunla görüşmenin büyük bir mutluluk sebebi olduğunu belirtir. [631]

Seyyah, Nazif Bey ile Müslüman ülkelerden seçilmiş kişilerin dini ve kültürel eğitimle ilgili konularda görüşlerini bildireceği bir konferans fikrini paylaşır. Nazif Bey de böyle bir konferansa ihtiyaç olduğunu söyler. Seyyah, bu konferansın İngiliz hakimiyetindeki Hindistan veya Mısır gibi ifade özgürlüğünün olduğu yerlerde yapılması gerektiğini belirtir. Nazif Bey ise Türk katılımcılar için Mısır'ın daha uygun olacağını belirtir. Seyyaha göre de Mısır, Arapça konuşulan bir ülke olması nedeniyle Müslümanların uluslararası konferans için daha uygun bir ortam sunmaktadır.[632]

---

[629] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 249-250.
[630] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 251.
[631] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 250.
[632] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 250-251.

7 Eylül'de Hoca Musa Kazım Efendi ile görüşürler. Görüşmede Müslüman kadınların eğitimi konusunu ele alırlar. Musa Kazım Efendi aşağı yukarı tüm kadınların temel okuryazarlık düzeyine sahip olmalarının yeterli olduğunu düşünür, ancak kapasiteleri olan kadınların yüksek eğitim alma hakkına sahip olmaları gerektiğini vurgular. Ayrıca Osmanlı'da yaygın olan örtünme şeklini uygun bulduğunu ifade eder. Kadınların ferace giyip nikap takarak dışarı çıkıp temiz hava alma ve alışveriş yapma özgürlükleri üzerine konuşurlar.[633]

Şeyh Abdülkadir, 10 Ağustos'ta Bahriye Mektebi ve Heybeliada'daki kolejde profesör olduğunu belirttiği Hacı Yusuf Bey ile görüşür. Seyyah, Yusuf Bey ile tanışmadan önce sonradan Müslümanlığı seçen bir İngiliz görmediğini ifade eder. İskoçya'da doğumlu olan bu Beyefendi'nin ailesinin tüm fertlerinin 40 yılı aşkın süredir Müslüman olduklarını yazar. Yusuf Bey'in akıcı bir şekilde konuştuğu Türkçeye ek olarak birçok dil bildiğini ayrıca, büyük bir seyyah olduğunu ekler.[634]

Seyyah, 12 Eylül günü Bursa Valisi'nin bir görevli göndererek kendileri ile görüşmekten mutluluk duyacağını bildirdiğini yazar, bunun üzerine valiyi ziyaret için yola koyulurlar. Bursa'da, o günlerde Hudâvendigâr vilayetinin valisi olan Tevfik Bey ile bir görüşme gerçekleştirirler. Bursa seyahatleri sırasında beraberlerinde Celal Ünsa Bey ve Celal Bey'in oğlu da vardır. Tevfik Bey ile aralarındaki konuşmaların çoğunun tercüman aracılığıyla gerçekleştirdiklerini belirtmekle birlikte Tevfik Bey Fransızca da bildiği için sohbetleri esnasında zaman zaman Fransızca konuştuklarını da ekler.[635]

Seyyah, Tevfik Bey'i yaklaşık kırk yaşlarında, ciddi, metin ve çok çalışkan bir adam olarak tanımlar. Tevfik Bey, bu görüşme sırasında yanında çalışanlardan birini seyyaha yardımcı olması için görevlendirir ve böylelikle bu görüşmeden sonra Şeyh Abdülkadir ve Hüseyin Kıdvai'ye Celal Ünsa ile birlikte bir devlet görevlisi daha eşlik etmiştir. Yeni görevli ve Celal Bey ile birlikte, Bursa'nın görülmeye değer

[633] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 252.
[634] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 254.
[635] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 259-260

yerlerini gezmeye çıkmadan önce Vali'nin başkatibi olduğunu belirttiği Ahmet Nazif Bey ile birlikte keyifli bir sohbet gerçekleştirirler.[636]

Seyyah, Bursa'nın meşhur âlimlerinden olduğunu belirttiği Hoca Saadettin Efendi ile de bir görüşme gerçekleştirir. Hoca Saadettin Efendi'yi İslâm terbiyesinin harika bir örnek olarak tanımlar. Bu zatın Türk ulemasından birçoğunun aksine, Farsça dilinde kolaylıkla sohbet edebildiğini belirtir.[637]

Bursa'da gezilerinin ikinci gününde, seyyah ve dostu Ḥüseyin Ḳıdvai, Hamidiye Sanat Mektebi'ni ziyaret ederler. Okulun müdürü Binbaşı Hilmi Bey, onlara okulu gezdirir. Okulda 200 öğrenci bulunmaktadır ve burada her milletten ve her dinden öğrenci eğitim alabilir. Okulda bazı sınıflarda halı dokuma, bazılarında terzilik, ciltçilik, bazılarında elbise dikimi yapılırken, bazı sınıflar devlet memurluğu için eğitim verilmektedir. Hatta bir sınıfta müzik eğitimi verildiğinden bahseder. Okul gezilerini tamamlayıp ayrılacakları sırada müzik sınıfından öğrenciler Hamidiye Marşı'nı icra eder.[638]

Seyyah ve arkadaşı, medresenin yanında bulunan şifahaneyi de ziyaret ederler. Şifahane'de yüksek bir makamda görevli olan Rüştü Bey, kendilerine şifahaneyi detaylı bir şekilde gezdirir. Tıpkı İstanbul'daki hastanelerde olduğu gibi, gerekli tüm alet edevat ve yeni teknolojik aletlerin burada bulunduğunu görürler. Seyyah bu durumdan, Türklerin tıp alanındaki gelişmişlik düzeyinin sadece hilafet merkeziyle sınırlı olmadığının anlaşıldığını belirtmiştir.[639]

10 Eylül'de Hindîler Tekkesi'ni ziyarete giderler. Burada kendilerini Şeyh Nurullah Kusuri adında biri karşılar. Şeyh Nurullah, onlara tekkenin küçük bahçesini gezdirir, bu bahçede her çeşit ağaç bulunmaktadır. Şeyh, Şeyh Abdülkadir ve Hüseyin Kıdvai'ye bahçedeki meyve ağaçlarından meyveleri tatmalarını söyler. Seyyah, şeyh'in Türk bir kadınla evli olduğunu ekler.[640]

---

[636] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 260.
[637] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 262.
[638] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 262-263.
[639] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 264.
[640] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 266-267.

19 Eylül'de Rumeli Hisarı gezisinden dönerken vapurda, Ahmet Reşit Bey ile karşılaşırlar. Uzun yıllar Mısır'da yaşamış olan Ahmet Reşit Bey, Mısır Hidivi'nin yakın dostlarındandır. Celal Ünsa, Ahmet Reşit Bey'e seyyahı tanıtır. Ahmet Reşit Bey ile İngilizce olarak uzun bir sohbet gerçekleştirirler. Seyyah, sohbetleri sırasında Hidiv ile görüşme arzusunu dile getirir. Ahmet Reşit Bey, akşam Hidiv ile görüşerek seyyahın bu arzusunu kendisine ileteceğini, arzusunun kabul edilmesi durumunda kendilerine haber göndereceğini söyler. Nitekim bu görüşme Ahmet Reşit Bey'in aracılığıyla gerçekleşir.[641]

20 Eylül sabahı Celal Ünsa Bey, Ahmet Reşit Bey tarafından gönderilen hidivin görüşmeyi kabul ettiğine dair mektubu getirir. Görüşme saat 5-6 arasında gerçekleşecektir. Görüşme için hidivin kasrının bulunduğu Bebek'e doğru yola koyulurlar. Seyyah, hidivin kasrından bahsederken etrafında muhteşem bahçeler ve Boğaz manzarası olan beyaz bir bina olduğunu yazar. Görüşme için özel bir odaya alınırlar. Hidiv, sabah saatlerinden beri hasta olmasına rağmen görüşmeye katılacağını iletir ve kısa bir süre sonra teşrif eder. Sekreteri seyyah ve beraberindekileri tanıtır. Hidiv, kendilerini selamlar ve oturmalarını söyler. Seyyah, hidivin çok sade bir kıyafet giydiğini belirtir. İngilizce de konuşabildiği için sohbetlerini İngilizce gerçekleştirirler. Hidiv, sohbetin başında Seyyah'ın kendisiyle görüşmek istemesinden dolayı mutluluk duyduğunu ifade eder. Ayrıca Hint Müslümanlarının gelişmelerini mutlulukla takip ettiğini söyler. Seyyah, hidive de dünyanın muhtelif ülkelerinden Müslümanların katılacağı büyük bir konferans düzenlenmesi konusundaki arzusunu dile getirir. Arapça yapılacak bu konferansta Müslüman dünyanın ilmi, kültürel ve ticari gelişmeleri için uygun çözümler tartışılması gerektiğini belirtir. Bu konferansın Mısır veya Hindistan gibi basın ve ifade özgürlüğünün olduğu yerlerde düzenlenmesinin daha uygun olabileceğini düşündüğünü ekler. Hidiv de bu konferans fikrini desteklediğini belirtir.[642]

[641] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 269-270.
[642] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 270-272.

4.5.6. Nazlı Rafia Sultan'ın "Seyr-i Yûrop" Adlı Seyahatnamesinde Geçen Önemli Şahıslar

Nazlı Rafia'nın seyahatnamesinde de dönemin devlet adamları hakkında bu başlık altında zikredilebilecek satırlar yer almaktadır. Nazlı Rafia'nın seyahatnamesinde geçen önemli kişilerden biri, Kazım Bey adlı Türk bir diplomattır. Daha önce trende de karşılaştıkları Kazım Bey, rezerve ettiği kamarayı görevlilerinin ricası üzerine Nevvab ve beraberindekilere bırakır. Bunun üzerine Nevvab, Kazım Bey'i çağırır ve sohbet ederler. Kazım Bey, 13 yıldır Bükreş'te elçi olarak görev yapmaktadır. Meşrutiyet yanlısı olması nedeniyle güvenliği konusunda endişeleri olduğundan, bu süre zarfında İstanbul'a adım atmamıştır. Ancak o günlerde anayasal düzene geçildiği için İstanbul'a gelmesinde bir tehlike olmadığını düşünerek mavi bir çarşaf giymiş ve siyah bir nikap takmış genç yaşlardaki kızı ile kadar yıl sonra İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. [643]

Limana yanaştıklarında, Kazım Bey'in yakınlarının onları karşılamaya geldiğinden bahseder. Seyyah, saygıdeğer ailenin kendileriyle görüşmek için söz verdiklerini yazar. Seyyah, bu aileyle görüşme imkânı bulabilirse Osmanlı toplumunun ev yaşantısı hakkında bilgi sahibi olabileceğini düşünür.[644]

Nazlı Rafia, kız kardeşi Atiye Feyzi'nin Tevfik Bey'in ikametgâhına gidip Tevfik Bey'in annesi ve kız kardeşiyle görüştüğünü yazar. Tevfik Bey'in annesi ve kız kardeşi, Atiye Feyzi'yi sıcakkanlılıkla misafir etmiştir. Tevfik Beyler'e gitmeden önce ise Merhum Hasip Paşa'nın kızının ikametgâhına uğramıştır. Ebeveynleri İstanbul'da yaşadıkları dönemde bu aileyle yakın ilişki içinde olmuşlar ve hatta Nazlı Rafia bu ailenin konağında dünyaya gelmiştir. Seyyah, Fahriye Hanım'ın Atiye Feyzi'yi büyük bir sevgiyle karşıladığından bahseder.[645]

Nazlı Rafia, Kandilli'de ikamet eden Tevfik Bey'in deniz kenarındaki ikametgahından övgüyle bahseder. Seyyah, evin çok zevkli bir şekilde döşenmiş büyük bir yalı olduğunu yazar. Evdeki hanımların dış görünüşlerinde Fransız etkilerinin görüldüğünü belirtir. Hanımların hepsinin Fransızca konuşabildiğini de

[643] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 240-241.
[644] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 242-243.
[645] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 251.

ekler. Ancak eğitimli olmalarına rağmen, bu hanımların konuşmalarından dünyada yaşananlardan çok da haberdar olmadıkları anlaşılmaktadır.[646]

Nazlı Rafia ve beraberindekiler, 12 Eylül 1908 tarihinde daha önce sadrazamlık görevi yapmış saygıdeğer birisi olan Ferit Paşa'nın konağına ziyarete giderler. Ferit Paşa'nın ikametgâhına vardıklarında sıcakkanlı bir şekilde karşılanırlar. Nazlı Rafia, seyahatnamesinde konağın ve konak sakinlerinin Avrupai tarzda olduklarını belirtir.[647]

14 Eylül'de Sadrazam Kâmil Paşa'nın oğlu Said Paşa, nevvab ile görüşmek için gelir. Said Paşa, son derece tevazu sahibi ve edepli biri olarak tanıtılır. Nevvab ile aralarında saygı ve sevgi dolu bir görüşme gerçekleşir. Ayrıca Nazlı Rafia, nevvabın Hindistan'da Müslümanların yöneticisi olduğu için burada da herkes tarafından kalpten sevildiğini belirtir.[648]

Nazlı Rafia'nın erkek kardeşi de Ferit Paşa ile görüşmeye gider. Ferit Paşa, Alman Kayzeri'nin bastırdığı ve dünyada sadece 40 nüshası olan Yavuz Sultan Selim'in Farsça divanından kendisine takdim ettiği çok kıymetli bir hediyeyi nevvaba gönderir.[649]

15 Eylül'de Said Paşa'nın hanımının yemek davetine katılmak üzere Sarıyer'e giderler. Said Paşa'nın Hanımı Fransız modasına uygun giyinmiştir. Evlerinin dekorasyonunda Doğu-Batı sentezi görülmektedir. Önce kahve içerler, ardından yemek yerler. 8-9 çeşit yemek sunulur. Tamamı Türk mutfağından olan yemekler son derece lezzetlidir. Ev çok temiz ve düzenlidir. Yemekten sonra tekrar kahve içerler. Davetin sonunda evin hanımı şarkı söyleyerek konukları neşelendirir.[650]

İstanbul'dan ayrılmadan iki gün önce, Tevfik Bey iki kız kardeşi ve amcasının kızıyla birlikte, Nazlı Rafia ve beraberindekilerin konakladıkları Tokatlıyan Oteli'ne ziyarete gelirler. Nazlı Rafia, burada hanımların otele gelip

[646] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 252.
[647] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 275-276.
[648] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 276.
[649] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 276-277.
[650] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 277-278

birilerini ziyaret etmelerinin oldukça nadir rastlanan bir durum olduğunu belirtir. Uzunca bir süre sohbet ederler ve çok keyifli bir akşam geçirirler. Seyahatnamede, o güne kadar görüştükleri tüm kadınların kalplerindeki ortak arzunun, ferace ile birlikte giyilen yaşmağı çıkarıp İngilizlerin taktıkları gibi şapka takmak olduğu belirtilir.[651]

Ertesi gün İstanbul'dan ayrılacakları için 18 Eylül'de Kâmil Paşa, Said Paşa ve diğer ileri gelen kişilerin kendileriyle vedalaşmak için otele geldiklerinden bahseder.[652]

4.6. Selamlık Merasimi

Osmanlı döneminde, hükümdarların halka açık bir camide Cuma namazı kılmaları ve bu sırada gerçekleşen merasime "Cuma Selamlığı" denilmekteydi. 1453 yılından 1924 yılına kadar İstanbul'da kaldıkları sürece, padişahlar tarafından düzenli olarak gerçekleştirilen bu tören, sadece siyasi ve sosyal açıdan değil, aynı zamanda hukuki ve kültürel açıdan da büyük önem taşırdı. Cuma Selamlığı sırasında, ilmi, askeri ve idari yetkililer üniformalarıyla hazır bulunurdu. Cuma namazının kılınacağı camiye doğru yol boyunca dizilen askerler merasime eşlik ederdi. Yabancı seyyahlar, bu merasimi izlemek için büyük bir ilgi gösterirlerdi. Özellikle Hint alt kıtasından gelen seyyahlar için, Cuma Selamlığına katılmak; Osmanlı Hilafet merkezinin büyüklüğünü görmek ve Osmanlı sultanı ile aynı camide namaz kılabilmek bir gurur kaynağı olmuştur.[653] II. Abdülhamid döneminde Selamlık Merasimi'ne katılma fırsatı bulan Hintli seyyahlar seyahatnamelerinde bu merasime dair gözlemlerini detaylı bir şekilde paylaşmıştır.

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar içinden Cuma Selamlığına dair ilk gözlemler Şiblî Numânî'nin seyahatnamesinde karşımıza çıkmaktadır. Cuma Selamlığının o dönemde İstanbul'un en gözde etkinliklerinden biri olduğuna ve büyük ilgi gördüğüne dikkat çeken Şiblî, Selamlık merasimi ile ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

---

[651] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 278-279.
[652] Rafīʿah Sulṭān. **a.g.e.**, s. 279.
[653]Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerde Cuma Selamlığı", **Tarih Dergisi – Turkish Journal of History**, 2021, s. 121.

"Konstantiniyye de Selamlık'tan daha etkili ve ilgi çekici başka bir şey yoktur. Selamlık, 'selamlama' anlamına gelen Türkçe bir kelimedir. Selamlık merasiminde askerler ve ordu komutanları sultanı selamlamaya gelirler bunun için bu merasime 'Selamlık' denir. Sultan genellikle sarayından hiç dışarı çıkmaz. Sadece her hafta Cuma Namazını eda etmek için camiye teşrif eder ve burada namaz kıldıktan sonra 'Selamlık' denilen merasim yerine getirilir. O anda meydana gelen ihtişamı, heybet ve azameti dille ya da kalemle tasvir etmek gerçekten çok zordur. Ayda 4 kere veya senede 48 kere icra edildiği için sıradan bir olay gibi düşünülebilecek olan bu gösteriye daima çok sayıda insan katılım sağlamaktadır. Alana sığmayan insanlar ağaçlara ve diğer insanların omuzlarına tırmanarak merasimi seyretmektedir. İstanbul'u gezmeye gelen Avrupa'nın ileri gelenleri ve seyyahlar bu merasime katılma fırsatını hiçbir zaman elden kaçırmazlar. Padişah ve yanındaki heyetinin güzergâhının üzerinde yüksekçe bir teras vardır. Muayede salonunun önünde yer alan bu terasa bilet alınarak çıkılmaktadır. Sadece izin verilmiş kişiler selamlık merasimini seyretmek için orada oturabilir. Nitekim her cuma günü çok sayıda insan o terasta hazır bulunur. İstanbul'da bulunduğum zamanlarda burayı gezmek için gelen Macaristan devletinin ileri gelenleri ve önemli kişiler bu kalabalık içinde yer almaktaydı. Hindistan'dayken bu durumu duymuştum, bunun için Konstantiniyye'ye ulaştığımda ilk olarak Selamlık merasimini izlemek istedim. Yeni tanıştığım Şamlı bir Arap ile Hamdiye Camii'ne geldim. Oraya ulaşınca askerlerin geniş bir alanı kontrol altında tuttuklarını ve kimsenin geçmesine izin vermediklerini gördüm, mecburen geri dönmek zorunda kaldım."[654]

Şiblî, daha sonra eskiden Bombay şehrinde Osmanlı konsolosu olan o günlerde ise İstanbul'da emniyet amiri olan Hüseyin Hasib Efendi ile daha önce tanışmış olduklarından dolayı onun huzuruna giderek Selamlık Merasimi'ne katılma isteğinden bahseder. Hüseyin Hasib Efendi, cuma günü Hamidiye Camii'ne gitmesini söyler ve merasimi izleyebilmesi için kendisine bilet alacağı sözünü verir. Ancak cuma günü camiye ulaştığında uzun süre beklemesine rağmen Hasib Efendi'yi orada göremez. Uzun süre bekledikten sonra ümitsizliğe kapılarak caminin ön avlusuna giren Şiblî yaşadıklarını şu şekilde anlatır:

[654] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 65-66.

"Ümitsizliğe kapılarak caminin avlusuna girdim, bu cumayı da istediğime ulaşamadan geçirdiğim için üzülüyordum. Çok kısa bir süre sonra bir ses tüm meydanı inletti. Sultanın arabasının yaklaştığını anladım. Türklerin milli narası olan 'Padişahım çok yaşa!' narası her tarafı inletti. Bu nara peyderpey üç kere yükseldi. Sultanın arabası caminin önüne ulaştı ve naraların gürültüsü henüz dinmişken, Sultanın gelişini bekleyen müezzin 'Allahu Ekber' nidasını yükseltti. Bu iki ses birleşince kalpte acayip bir etki meydana getiriyordu."[655]

Seyyah, II. Abdülhamid'in camiye girdiği, namaz kıldığı ve hutbe sırasında yaşadığı duygusal anları anlatırken, Cuma hutbesinin adabına ve caminin huzuruna aykırı olduğunu düşündüğü bir durumu eleştirel bir şekilde şöyle anlatmaktadır:

"*Sultan üstü açık bir arabaya binmiş haldeydi. Caminin avlusu caminin içi sayılmadığından yani orada namaz kılınmadığından ayakkabı ile girilebildiğinden dolayı araba avluya kadar geldi ve duvarın yanına yanaşarak durdu. Sultan Abdülhamid Han'ın inşa ettirdiği Hamidiye Camii'nin yapısının kenarları iki katlı özel mekanlar olarak yapılmıştır. Sol taraftaki ikinci kat sultanın namaz kılması için özel olarak ayrılmıştır. Sultan arabadan inerek üst kata çıktı. Kendisine ayrılmış yere gitmesiyle onun görünmesini engellemek amacıyla balkonun atlas perdeleri kapatıldı. Cemaat sükûnet içinde otururken hatip hutbeyi okumaya başladı. Ne yazık ki hatip Arap değil, Türk idi. Bu yüzden onun lehçesinde Araplara mahsus olan o derin etki yoktu. Buna rağmen ikinci hutbe başladığında hatip Sultanü'l-Muazzam'ı işaret ederek coşkuyla şu duayı etti: 'Allahım, şu sultan oğlu sultan, hakan oğlu hakan Sultan Abdülhamid Han'a yardım et.' Acayip bir durum meydana geldi, gözlerimden yaşlar akıyordu ve ben farkında olmadan dilimden dualar dökülüyordu. Bu esnada ellerinde dilekçeleri olan 15-20 kişi ayağa kalktı. Bu insanlar sultana doğru ellerini kaldırarak dua ediyor ve dilekçelerini veriyorlardı. Arz beyi denen, bu tür dilekçeleri sultana ulaştırmakla görevli kişi dilekçeleri topladı. Bazılarının Sultan'a doğru elleriyle işaret ederek yere eğildiğini ve ellerini yere dokundurduktan sonra o eli öptüklerini gördüm. Bütün bu olanlar, cuma hutbesinin adabına ve sakinliğine aykırıydı buna rağmen kendine has bir etkileyicilikten de uzak değildi.*

[655] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 66.

Araştırmam sonucunda öğrendim ki, Sultanü'l-Muazzam'a ulaşmaları mümkün olmayan kişiler böyle bir fırsattan istifade ederek isteklerini sultana arz ederlermiş. Sultan da çok merhametli ve cömert olduğu için bu uygulamayı yasaklamamıştır."[656]

Şiblî namazdan sonra tesadüfen Hüseyin Hasib Efendi ile karşılaşır, durmadan kendisini aradığını söyler. Hasib Bey, terasa çıkıp merasimi izlemek için izin alamayacağını fakat kendisine daha iyi bir fırsat hazırlayacağını söyler. Şiblî'yi merasimi güzel bir şekilde izleyebileceği uygun bir safa götürür. Böylece merasimi uygun bir yerden izleme fırsatı kazanan Şiblî Numânî, namaz sonrası başlayan töreni seyahatnamesinde şu şekilde anlatmaktadır:

"Namaz kıldıktan sonra herkes dışarı çıkıp gidince sultan, kendine ait olan bölmeden çıktı. Kendisini hiç kimsenin görmediği ve selamlık merasimini rahatça seyredebileceği merdiven başına gelip oturdu. Ordu komutanları ve paşalar avlunun sağ tarafında dizilmiş ayakta duruyorlardı… Biraz sonra askerlerin geçidi başladı saraydan camiye kadar aşağı doğru inişli geniş bir cadde vardı. Geniş meydanda hilal şeklinde dizilmiş ayakta duran askerler sarayın önünden geçerek caminin avlusunun ana kapısından içeri giriyor sultanı selamlayarak diğer kapıdan çıkıp gidiyorlardı. Süvari, piyade, denizci, karacı, topçu, Türk, Kürt, Arap ayrı ayrı sıralanmış haldeydiler. Uygun adımla ve tertipli yürüyüşle ateşli silahlar kuşanmış değişik ve hoş görünümlü merasim bölükleri askerlerin peyderpey birlikler halinde gelişleri, sultana bağlılıklarını arz ederek sultanın önünden geçişleri öyle acayip bir atmosfer oluşturuyordu ki insan bunu hiçbir şekilde hakkıyla anlatamaz…"[657]

Şiblî Numânî, Selamlık Merasimi'nin sonunda sultan II. Abdülhamid Han'ı gördüğünde kendinden geçtiği anları şu şekilde anlatmıştır:

"*Bu asker denizi üç saat boyunca dalgalandı durdu ve az çok on bin asker geçti. Merasimin sonuna doğru şanlı bir şekilde sultanın iki şehzadesi geldi. Üniforma giymişlerdi ve kılıç kuşanmışlardı. 10-12 yaşlarında olmalarına rağmen öyle bir ciddiyet ile atlara binmişlerdi ve yüzlerinde öyle bir cesaret ve ihtişam gözüküyordu ki anlatamam. Şehzadeler de selamlama merasimini tamamlayıp*

[656] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 66-67.
[657] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 67-68.

gittikten sonra sultan, saraya gitmek için merdivenlerden indi. Komutanların, paşaların ve benim de dahil olduğum saf birden selamlama için eğildi. Şaşkınlıktan dolayı kendimden geçmiştim. Sultanı ziyaret edebilirsem son derece saygılı bir şekilde yapılması gerekenleri yapacağıma karar vermiştim fakat kendimi öyle kaybetmiştim ki dahil olduğum saf rükû halinde duruyorken gözlerim sultana dikilmiş halde ayakta kalakaldım. Dilimden ben farkında olmadan dualar dökülüyordu… Sultan 4-5 adım attıktan sonra arabasına bindi. Komutanlar tekrar selam verdi ve o acayip atmosfer birden kayboldu."[658]

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar arasından Selamlık Merasimi'ne katılarak seyahatnamesinde gözlemlerine yer veren diğer bir isim de Abdurrahman Amritsarî'dir. Amritsarî İstanbul'a ulaştıktan sonra ilk arzusunun Müslümanların halifesi Sultanü'l-Muazzam Abdülhamid Han'ın Selamlık adıyla meşhur olan ve her cuma günü camiye giderken düzenlenen muhteşem merasimini görmek olduğunu yazar.[659]

Amritsarî, Selamlık Merasimi'ne dair anılarını şu şekilde anlatır:

"Bu merasimi görme arzusuyla çarşıdan kendime yeni bir kıyafet aldım. Başıma da tussah ipeğinden bir şal doladım. Hintli bir yolcu haysiyetiyle saat 11.00 sularında Hamidiye Camii'ne ulaştım. Tussah ipeği şalım belki de nüfuzlu birinin yardımından bile daha etkili olacak bir şekilde işe yaradı. Ben Hamidiye Camii'nde gezinirken bir bey yanıma geldi sarığımı bağlayış şeklimi görünce Urduca konuşmaya başladı. 'Sen Hindistanlı mısın?' dedi. 'Evet' dedim. 'Buraya ne amaçla geldin?' diye sordu. 'İslâm dünyasının başkentini ziyaret etme ve Sultanü'l-Muazzam'ı görme arzusu beni bu topraklara çekti.' dedim. Bu sözlerimi duyduktan sonra sonsuz bir nezaketle beni caminin imamın yanına götürdü ve benim ziyaret amacımı anlatıp onunla tanıştırdı. Selamlık Merasimi'ni izlemem için ricada bulundu. İmam Efendi, kahve ikram etti ve Arapça olarak yolculuğum hakkında sorular sorup durdu. Sonrasında etrafı daha iyi bir şekilde görebilmem için balkonda namaz kılmama izin verdi. Balkonda çok uzakları görmeme imkân

[658] Nuʿmānī, **a.g.e.**, s. 68.
[659] Amritsarī, **a.g.e.**, s. 148-149.

sağlayan büyük pencereler vardı. Selamlık merasimini izlemek için balkondan daha güzel başka bir yer yoktur. Çünkü Sultanü'l-Muazzam camiye varmak üzereyken görevliler namaz kılacak olanları caminin içine alarak kapıları kapatırlar. Onlardan kimse Selamlık Merasimi'ni göremez. Beni imam efendi ile tanıştıran ve töreni böyle güzel bir yerden izlememi sağlayan kişi Bihar Eyaleti'nden Doktor Emir Ali'dir. Sonuç olarak Doktor Emir Ali'nin nezaketi sayesinde balkonda yer buldum. Doktor bey de benim yanımdaydı." [660]

Amritsarî, Sultanın camiye teşrif etmesi ve Selamlık Merasimi'nin başlamasıyla meydana gelen manzarayı şu şekilde yazmıştır:

"*Caminin etrafında harikulade bir manzara vardı. Sultanın sarayından Hamidiye Camii'ne kadar her çeşit asker; denizci, karacı, topçu, süvari, Arap, Türk ve Kürtlerden oluşan birlikler yolun iki tarafında üniformalarıyla heybetli bir şekilde dizilmiş haldeydi. Caminin önündeki meydanda askerler hilal şeklinde sıra olmuş, sultanı görme özlemiyle duvar gibi dimdik duruyorlardı. Caminin avlusu şatafatlı kıyafetleriyle paşalar, yaverler ve her kademeden rütbeli kişiler ile doluydu. Sadece sultanın arabası ve onun eşliğindeki görevliler için yer kalmış durumdaydı. Saat 12'yi birkaç dakika geçerken askerler, meydanı çınlatan 'Padişahım çok yaşa!' naraları atmaya başladı. Sesler azalır azalmaz müezzin ezan okumaya başladı. Alçak sesle çalmakta olan bando da sustu. Bu ezan adeta sultanın sarayından yola koyulduğunun alametiydi. O esnada merasimin en önünde olan paşalardan oluşan uzun bir saf göründü. Üzerlerinde o kadar çok nişan ve madalya asılıydı ki onların ışıltısından üniformaları görünmüyordu. Yolun iki kenarında biri diğerinin arkasında sıra olarak sultanın sarayından caminin kapısına kadar dizildiler. Sonradan gelenler önceki gelenlerin önüne doğru saf tuttular. Onlardan sonra birkaç yüksek rütbeli kişi geçti. Doktor beyin düşüncesine göre bu kişiler vezirlerdi. Bundan birkaç dakika sonra da sultanın arabası geldi. Arabanın sesi duyulur duyulmaz Hamidiye Marşı çalınmaya başladı. Araba baştan aşağı sarı ve yeşil renk ile süslenmişti. Sultanü'l-Muazzam sade bir askeri ceket giymişti. Göğsünde hiçbir rozet ya da nişan yoktu. Sadece belinde bir kılıcı ve başında diğer Türkler gibi fesi*

[660] Amritsarî, **a.g.e**, s. 148-149.

vardı. Karşısında Plevne Aslanı Gazi Osman Paşa oturuyordu. Araba yavaş yavaş caminin önüne, askerlerin arasından geçerek, sağ tarafa ulaştı. Sultanü'l-Muazzam arabadan inerek camiye girdi ve padişahların namaz kılması için yapılmış olan bölüme geçti. Böylece kapı kapatıldı. Buranın sağ tarafında da vezirlerin ve sultanın beraberindekilerin namazlarını eda ettikleri başka bir bölüm daha vardır. Tüm bu önlemler Sultanü'l-Muazzam'ın can güvenliği için alınır."[661]

Amritsarî, namazın tamamlanmasının ardından gerçekleştirilen askeri geçiş törenini şu sözlerle anlatmaktadır:

"Sultan, namazın tamamlanmasından sonra bölmesinden çıktı. Merdiven üzerinde tüm meydanı görebileceği bir yerde durdu ve askerleri karşıladı. Askerler geçit töreni yapmaya başladılar. Acayip bir manzara meydana gelmişti. İnsanlardan oluşmuş, dalgalanan bir deniz gibi görünüyordu. Alanda bulunan askerlerin tamamı geçiş yaptıktan sonra sultan, beraberindekilerle birlikte arabasına bindi ve sarayına doğru yola koyuldu. Yolun her iki tarafında bu askerlerin dışında askeri birlikler üniformalarını giymişlerdi ve ileri gelen kişiler de atları üzerinde duruyorlardı."[662]

Amritsarî, Selamlık Merasimi'nin Avrupa'da büyük ilgi ile takip edildiğini ve Avrupa'nın ileri gelen kişilerinin bu merasimi görmek için çok hevesli olduklarını yazmıştır. Bu nedenle sultanın emriyle Hamidiye Camii'nin karşısında yüksek bir alan oluşturulduğunu ve Avrupalı seyyahların sefarethanelerden aldıkları izinleriyle bu muazzam gösteriyi bu alandaki pencerelerden izleyebildikleri bilgisini vermiştir.[663]

Selamlık Merasimi'ne katılma fırsatı bulan diğer bir seyyah Şeyh Abdülkadir, merasim sırasındaki gözlemelerine seyahatnamesinde şu şekilde yer vermiştir:

"Bugün Selamlık Merasimi'ne katılma fırsatı buldum. Burada artık bu merasim resmi bir tören olarak yapılmaya başlandı. Geçen sene Abdülhamid'in canına kasten bombalı saldırı yapılmadan önce yabancı seyyahlara kendi

[661] Amritsarī, **a.g.e**, s. 149-150.
[662] Amritsarī, **a.g.e**, s. 151.
[663] Amritsarī, **a.g.e**, s. 151.

sefirlerinden izin alarak bu törene katılma kolaylığı sağlanırdı. Ancak bu saldırıdan sonra büyük önlemler alınmaya başlandı, artık cuma günleri çok az sayıda yabancı katılımcıya izin veriliyor. Bizim sefir efendimiz de bizim için ricada bulunmuş ve bu cuma günü katılmamıza izin verilmişti. Saat 11.00'a yaklaşırken saraya doğru yola koyulduk. Bizim dışımızda on iki Avrupalı kadın ve erkek de selamlık merasimini izlemek için gelmişti. Bir süre orada dikilip selamlık hazırlıklarını izledik. Devlet erkânı ve askeri birlikler sıralanmış bekliyorlardı. Geçen seneki hadiseden sonra duvar örülmüş, Hamidiye Camii'ne kadar tüm yol boyunca atlı süvariler sıralanmıştı. Sultanın geleceği kapının önünde de Türk, Arap ve diğer savaşçı gençler duruyordu. Askeri bando da hazır bekliyordu. Saat 12.00 civarı sultan hazretlerinin arabasıyla teşrif etmekte olduğu duyuruldu. Duyurudan hemen sonra bando çalmaya başladı. 2-3 dakika içinde sultanın arabası geldi. Karşısında Serasker Mehmet Rıza Paşa oturuyordu. Araba geçerken herkes coşkuyla 'Padişahım çok yaşa!' naraları atıyordu. Önümüzden geçerken biz de saygıyla selam verdik ve tebessüm ederek selamımızı aldı. Muhtemelen kıyafetimizden bizim Hindistan'dan Hilafet merkezine gelmiş olan iki seyyah olduğumuzu anladı."[664]

Seyyah, sultanın camiye girmesi, namazın kılınması ve ardından sarayına doğru yola koyulmasıyla ilgili süreci şu şekilde anlatmıştır:

"Sultan caminin merdivenlerine varınca caminin etrafındaki asker ve devlet adamları büyük bir saygıyla selam verdi. İki taraftan gelen selamlara eliyle karşılık vererek merdivenlerden yukarı çıktı. Sultanü'l-Muazzam camiye girer girmez Cuma namazı başladı ve namaz biter bitmez arabasına binerek dizginleri eline aldı ve saraya doğru yola koyuldu. Şehzade Burhaneddin de Sultan ile birlikte arabadaydı. Sultan geri dönerken bando yine marş çaldı. Sultan sarayın kapısından içeri girene kadar vefa gösterisi devam etti. Törene katılan harem ehli de geri dönüş vakti geldiğinde kendi arabalarına binerek saraya doğru yola koyuldular."[665]

[664] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 231-232.
[665] ʿAbdulḳādir, **a.g.e.**, s. 233.

Nazlı Rafia'nın seyahatnamesinde geçen Selamlık Merasimine dair gözlemlere tezimizde "Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerde Sultan II. Abdülhamid" başlığı altında yer verilmiştir.

SONUÇ

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına sırasıyla Nevvab Ömer Han, Şiblî Numânî, Mevlevi Abdurrahman Amritsarî, Münşi Mahbub Alem, Şeyh Abdülkadir, ve Nazlı Rafia olmak üzere altı seyyah gelmiş ve bu seyyahlar Urdu diliyle kaleme aldıkları seyahatnamelerde Osmanlı Devleti'nin çeşitli yönleri hakkında zengin bilgiler sunmuştur. Bu seyahatnameler, Türk toplumunun gündelik yaşamından ahlaki değerlerine, eğitim sisteminden giyim kuşamına, mutfak kültüründen tarihi ve görülmeye değer mekanlarına, dönemin sultanından dönemin önde gelen şahsiyetlerine kadar geniş bir yelpazede kapsamlı bilgiler sunmaktadır.

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, seyahatnamelerinde Türklerin hem geleneksel hem de modern yaşam biçimlerine dair gözlemlerine detaylı bir şekilde yer vermiş, Türk toplumunun ahlaki değerlerini, misafirperverliğini ve sade yaşam tarzını takdirle karşılamışlardır. Türklerin ahlaki değerleri ve toplumsal yapıları hakkında yapılan gözlemlerde Türklerin misafirperverlikleri, cömertlikleri, alçakgönüllülükleri, nezaketleri, sade yaşam tarzları ve ahlaki değerleri sıkça öne plana çıkmaktadır.

Osmanlı toplumunun giyim kuşamına dair yapılan gözlemlerde kültürel çeşitliliğin vurgulanması öne çıkan hususlardandır. Osmanlı toplumunun giyim tarzında Avrupa etkisinin hissedildiği, hatta ulemadan kişilerin kıyafetlerinin dahi yer yer Avrupai unsurlar taşıdığı belirtilmektedir. Ayrıca, seyyahlar Osmanlı toplumunda, kişilerin dini kimliklerinin dış görünüşlerinden kolaylıkla anlaşılmadığına dikkat çekmiştir. Örneğin Hıristiyanların ve Yahudilerin de Türklerin kullandığı kırmızı fes, tesbih gibi aksesuarlar kullandığını belirtmişler, gayrimüslim kadınların da Müslüman kadınlar gibi tesettüre uygun giyindiğini ifade etmişlerdir.

Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, Türk mutfağının ve yemek kültürünün yanı sıra, sofra düzeni ve lokantaların işleyişi hakkında da kapsamlı bilgiler sunmuşlardır. Seyyahlar, Osmanlı mutfağı ve yemek yeme alışkanlıklarına dair Doğu ve Batı mutfak kültürlerinin sentezini gözlemlemişlerdir. Geleneksel sofra düzenlerinin değişim sürecine girdiğini ve masa-sandalye düzeninin

yaygınlaştığını ifade etmişlerdir. Ayrıca, Osmanlı mutfağında baharat kullanımının Hint mutfağına kıyasla daha az olduğu sık sık belirtilmiştir. Meyvelerin eşsiz lezzeti ve ulaşılabilirliği de sık sık bahsedilen hususlardandır. Özellikle üzüm, kavun ve incir, seyyahlar tarafından övgüyle bahsedilen ve seyahatnamelerde sıkça göze çarpan meyveler arasındadır.

Osmanlı toplumunun sosyal hayatında önemli bir yere sahip olan kahvehaneler de seyahatnamelerde sıkça zikredilmiştir. Seyyahlar, bu mekanların yerel halkla tanışmak, şehrin durumu hakkında bilgi edinmek ve çeşitli sosyal faaliyetlere katılmak açısından eşsiz olduğunu vurgulamışlardır. Seyyahların, kahvehanelerin yaygınlığı ve sosyal fonksiyonları hakkında yaptıkları gözlemler, bu mekanların Osmanlı toplumunun sosyal yapısındaki önemine dikkat çekmektedir.

Seyyahlar, Osmanlı eğitim sistemini detaylı bir şekilde ele almış ve seyahatnamelerinde dönemin mevcut eğitim kurumları ile müfredatları hakkında kapsamlı gözlemler sunmuşlardır. Seyyahlar, Osmanlı eğitim sisteminde eski/geleneksel ve yeni/modern eğitim olmak üzere iki ayrı modelin varlığını belirterek modern ve geleneksel eğitim hakkında değerlendirmeler ve eleştiriler sunmuşlardır.

Seyyahlar, Sultan II. Abdülhamid'in eğitim alanında gerçekleştirdiği ıslahatları da takdirle karşılamışlardır. Sultan II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önemin sıkça vurgulandığı seyahatnamelerde, eğitim kurumlarının sayısının arttığı ve öğrenci sayısının hızla yükseldiği ifade edilmiştir. Ayrıca Osmanlı eğitim kurumlarında sosyal denge ve eşitlik çabalarının olumlu etkileri de değerlendirilmiştir.

Kadınların eğitimi de seyahatnamelerde sıkça yer alan konulardan olmuştur. Seyyahların gözlemlerine göre, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı kadınları arasında eğitimli olanların sayısı oldukça fazladır. Bazı kadınlar, okuryazarlık seviyesinin ötesine geçerek gazetelerde yazılar yazmış ve kitaplar yayımlamıştır. Varlıklı aileler, kız çocuklarını Avrupalı kızlar gibi eğitimli yetiştirmek için özel hocalar getirmiştir. Seyyahlar, Osmanlı Devleti'nin eğitim anlayışı sayesinde, Türk

kadınlarının eğitim hususunda diğer İslâm coğrafyasındaki kadınlardan daha üstün bir konuma geldiği vurgulamışlardır.

Osmanlı topraklarında özellikle İstanbul'daki kütüphaneler hakkında yapılan gözlemlere göre İstanbul'daki kütüphanelerin Arapça yazılmış eserler bakımından diğer İslâm beldelerinden üstün olduğu vurgulanmış ancak bu kütüphanelerin yeterince değer görmediği ve neredeyse tamamen kimsesiz bırakıldığı ifade edilmiştir.

Seyahatnamelerinde İstanbul'un tarihi, coğrafi konumu, mimarisi, sosyokültürel yapısı ve mevcut durumu hakkında detaylı sunan seyyahlar, şehirde görülen Doğu-Batı sentezinden sıkça bahsetmişlerdir. Seyyahlar dönemin İstanbul'unun hem güzelliklerini hem de eksikliklerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymuşlardır. Müslüman ve gayrimüslim nüfusun yaşadığı bölgeler arasındaki tezatlara dikkat çekmişler, bu tezatların genellikle ekonomik nedenlere dayandığını belirtmişlerdir. Ayrıca, şehirdeki altyapı eksiklikleri ve temizlik sorunları da sık sık dikkat çekilen hususlardandır.

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, Osmanlı topraklarındaki tarihi mekanları, camileri, hanları, hamamları, çarşıları ve diğer önemli yerleri detaylı bir şekilde incelemişlerdir. Seyahatnamelerde İstanbul'daki camilerin çokluğu ve ihtişamı vurgulanmış; Ayasofya Camii, Sultanahmet Camii ve Eyüp Sultan Camii gibi önemli yapılar hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur. Özellikle camilerin mimari özellikleri ve büyüklüğü yönünde yapılan değerlendirmeler, İstanbul'un bu açılardan eşsiz bir şehir olduğunu ortaya koymuştur.

Seyahatnamelerinde, İstanbul'un görülmeye değer yerleri ve mesire alanları hakkında detaylı gözlemler sunan seyyahlar, İstanbul Boğazı kıyısındaki yerleşim yerleri, Adalar gibi doğal güzelliklere sahip bölgeler ve At Meydanı gibi tarihi önem taşıyan mekanlar üzerinde durmuşlardır. Mesire alanlarından; Kağıthane, Göksu ve Hünkarsuyu'nun Osmanlı halkı tarafından rağbet gördüğünü belirtmişlerdir. Seyyahlar, bu mesire alanlarının güzelliklerinin yanı sıra, Türk toplumunun buralarda başka bir şekilde görülmesi mümkün olmayan yönlerini gözlemleme fırsatını

sunduğunu ve bu nedenle Avrupalılar tarafından da büyük ilgi gördüğünü ifade etmişlerdir.

Seyyahların İstanbul'daki Kapalı Çarşı ve Mısır Çarşısı gibi dönemin önemli ticaret merkezleri hakkında yaptıkları gözlemler, bu mekanların büyüklüğü, atmosferi ve müşteri tercihleri hakkında detaylı bilgiler sunmuştur.

Seyyahlar, İstanbul'daki ünlü hamamlar ve çeşmeler hakkında da detaylı gözlemler sunmuşlardır. Seyahatnamelerde bu yapıların halkın refahı açısından önemli bir yer tuttuğu ortaya konmuştur.

Hint alt kıtasından gelen seyyahlar, Osmanlı topraklarındaki tekkeleri de ziyaret etmiş ve gözlemlerini seyahatnamelerine aktarmışlardır. Seyyahların gözlemleri, Osmanlı tekkelerinin hem olumlu hem de olumsuz yönlerini yansıtmaktadır. Seyyahlar, tekkelerin Türklerin cömertliğini yansıttığını belirtirken, tekkelerin işleyişi hakkında eleştirel görüşler de sunmuşlardır. Bazı tekkelerin amacından saparak dilencilik yuvalarına dönüştüğünü yazmışlar ve özellikle Hindîler Tekkesi'nin kötü durumunu vurgulamışlardır. Ayrıca, tekkelerdeki şeyhlerin misafirlere hizmet yerine kendi refahlarını ön planda tuttukları ve bazı tekkelerin bakımsız olduğu gibi eleştirilerde bulunmuşlardır.

Sultan II. Abdülhamid ve dönemi, Hint alt kıtasından gelen seyyahlar tarafından ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiş ve seyahatnamelerde sıkça ele alınmıştır. Seyyahlar, Sultan II. Abdülhamid'i genellikle "Sultanü'l-Muazzam" hitabıyla anmışlardır. Bu seyahatnamelerde, sultanın yönetim tarzı, ıslahatları ve kişiliği üzerine odaklanılmış, sultanın tahta çıktığı dönemde Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı zorlukları aşma ve devleti yeniden yapılandırma konusundaki kararlılığı ve bilgeliği vurgulanmıştır.

Seyyahlar, Sultan II. Abdülhamid'in ıslahatlarının Osmanlı Devleti'nin iç düzeninde gözle görülür gelişmelere yol açtığını belirtmişlerdir. Sultanın ıslahatlarının sadece orduyla sınırlı kalmadığı, bu dönemde eğitim alanında da önceki dönemlerde görülmemiş icraatların gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca, sultanın halkın refahı için yaptığı cömert harcamalara sık sık dikkat çekilmiştir.

Sultanın tutumluluğu ve devletin mali durumunu güçlendirmek için gösterdiği çaba seyyahlar tarafından takdirle karşılanmakla birlikte II. Abdülhamid döneminde önceki dönemlere kıyasla daha tasarruflu bir yönetim tarzı benimsendiği belirtilmiştir.

Seyyahların gözlemlerinde II. Abdülhamid'in politikaları ve halkın refahı için gösterdiği çaba genel olarak olumlu bir şekilde değerlendirilirken, yönetim tarzındaki bazı hususlar hakkında da ilgi çekici eleştirilere rastlanmaktadır.

Nitekim seyahatnamelerde çeşitli açılardan değerlendirilen II. Abdülhamid ve dönemine dair hususlar Hint alt kıtasından Osmanlı topraklarına gelen seyyahların Osmanlı sultanına ve yönetim tarzına bakış açılarını anlamamıza olanak sağlaması nedeniyle büyük bir önem taşımaktadır.

Seyyahlar, seyahatnamelerinde dönemin önde gelen devlet adamları, din adamları, edebiyatçılar, gazeteciler ve çeşitli alanlarda öne çıkan şahsiyetler hakkında da değerli bilgiler sunmuşlardır. Seyahatnameler özellikle devlet adamlarından; Gazi Osman Paşa, Tahsin Paşa, Gazi Edhem Paşa, Tevfik Paşa ve Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa, din adamlarından; Şeyh Sayyâdî Ebü'l-Hüda, edebiyatçılarından; Ahmet Midhat Efendi ve diğer önemli kişiler hakkında içerdiği bilgilerle önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, Hint alt kıtasından gelen seyyahların Urdu dili ile kaleme aldıkları seyahatnameler, Sultan II. Abdülhamid dönemi ve Osmanlı toplumunun çeşitli yönleri hakkında kapsamlı ve çok yönlü bilgiler sunmaktadır. Bu seyahatnameler, dönemin sosyal, kültürel, eğitim ve toplumsal yapısını anlamada önemli bir kaynak teşkil ederken, seyyahların Osmanlı Devleti'ne ve sultana dair bakış açılarını da gözler önüne sermektedir. Bu açılardan bu seyahatnameler Hint alt kıtasından gelen seyyahların gözünden hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle II. Abdülhamid dönemini ve dönemin toplumunu derinlemesine değerlendirmemize olanak sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Akkurt, İbrahim: **İstanbul'un 100 Sultan II. Abdülhamid Eseri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2018.

Amritsarī,

Molavī ʻAbdurrahman: **Safarnāmah-ı Bilād-ı İslāmiyah**, Mufîd ʿÂm Prēs, Lâhor 1904.

ʿAbdulḳādir, Şeyḫ: **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt)**, Maḫzan Prēs, Dehlī 1906.

ʻĀlem, Munşī Maḥbûb: **Safarnāmah-ı Yûrop: Bilād-ı Rûm u Miṣr u Şām,** Ḫadimut-Taʻlim Sṫim Pres, Lâhor 1908.

Belen Özcan, Asuman: **Doğu Kültüründe Anlatı Geleneği: Urdu Nesri**, Hdy Yayınları, Ankara 2012.

Bodur, Ozan: **Sultan Abdülhamid-i Sânî**, TBMM Basımevi, İstanbul 2018.

Bulgur, Durmuş: "1850-1900 Yılları Arası Hind Yarımadası'ndaki İslâmi Fikir Akımları", **Yayımlanmamış Doktora Tezi,** Ankara 1999.

Çakılcı, Diren: "Hindistan'da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği", **Türkiyat Mecmuası**, 25/Güz, 2015, s. 81-106.

Çakmakçı, Mehmet Kemal: "Paisa Ahbar Gazetesi Işığında Balkan Savaşları", **Türkiye'de Pakistan Çalışmaları I**, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023, s. 93-123.

Çiftsüren, Arzu: "93 Harbi'nden Sonra Hindistan-Pakistan Alt-Kıtası'nda Urduca ve Farsça Şiirde Türkiye ve Türkler", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2013.

Çiftsüren, Arzu: "Şibli Numani'nin Seyahatnamesinde II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa", **Doğu Araştırmaları**, S. 18, 2018, s. 5-16.

Çiftsüren, Arzu: "Münşi Mahbub Alem ve 'Kavâid-i Turkî'", II. Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu Avrasya'da Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmaları, İstanbul Üniversitesi Farabi Avrasya Çalışmaları ve Araştırma Merkezi, **Demavend Yayınları**, İstanbul Aralık 2018, s. 30-40.

Çiftsüren, Arzu: "Urdu Dili ile Yazılan Türkiye Seyahatnameleri Bibliyografyası", **Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal BilimlerAraştırmaları Dergisi**, C. XV, S. 2, 2020, s. 559-567.

Çiftsüren, Arzu: "Urdu Dili ile Yazılan Seyahatnamelerde Cuma Selamlığı", **Tarih Dergisi – Turkish Journal of History**, 2021, s. 117-129.

Çiftsüren, Arzu: **Hindistanlı Kadın Seyyahlar Gözüyle İstanbul (Osmanlı Dönemi)**, Demavend Yayınları, İstanbul 2023.

Çiftsüren, Arzu: "Urdu Dili İle Yazılmış Türkiye Seyahatnamelerine Genel Bir Bakış ve Türklerle İlgili Yazılmış İlk Seyahatname: Aine-i Freng" **Şarkiyat Mecmuası**, S. 43, Ekim 2023, s. 63.

Engin, Vahdettin: **Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

Eraslan, Cezmi: **Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid,** Nesil Basım-Yayın, Eylül 1996.

Eraslan, Cezmi: "Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, İzü Yayınları, İstanbul 2019, s. 127-138.

Eraslan, Cezmi: "Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin İslâm Birliği Siyaseti", **Yayımlanmış Doktora Tezi**, İstanbul 1991.

Georgeon, François: **Sultan Abdülhamid**, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

Görgün, Hatice: "Hindistan Hilafet Hareketi ve Urdu Edebiyatına Yansımaları" **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2022.

Halıcı Özkan, Gülseren: "Bağımsızlık Mücadelesinde Yenilikçi Bir Ruh; Sir Seyyid Ahmed Han ve Aligarh Hareketi", **Nüsha**, C. 3, S. 8, 2003. s. 147-156.

Han, Nevvab Muhammed Hamidullah Serbuland Ceng: **Safarnama-i Konstantiniyye**, Kasım Press, Haydarabad Dekken1911.

Ḫān, Nevvāb ʿOmar: **Safarnāmah-i Ā'īnah-i Frang**, Maṯbaʿ Munşî Naval Kişōr, Lakhnov 1885.

Ikram, Shaikh Mohammad: **Yadgar-e-Shibli**, Idara-e-Saqafat-e-Islamia, Lahor 1971.

İşsever, Muhsin Ramazan: "Paisa Ahbar Gazetesi Işığında Trablusgarp Savaşı, **Türkiye'de Pakistan Çalışmaları I**, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023, s.123-139.

Kara, Mustafa: "Tekke", **DİA**, İstanbul, C. 40, 2011, s. 368-370.

Küçük, Cevdet: "Abdülhamid II", **DİA**, İstanbul, C. 1, 1988, s. 216-224.

Nadvi, Sulaiman: **Hayat-e-Shibli**, Darul Musannefeen, 1923.

Nomani, Shibli: **Kulliyat-e-Shibli**, Darul Musannefin Shibli Academy, Azamgarh, 2007.

Nuʿmānī, Şiblī: **Safarnāmah-i Rûm u Miṣr u Şām**, Mahtāb Press, Delhi 1928.

Özcan, Azmi: "1880'de İstanbul'da Çıkarılan Bir Gazete ve İngiltere'nin Kopardığı Fırtına: Peyk-i İslam" **Tarih ve Toplum**, S. 99, Mart 1992, s. 41-46.

Özcan, Azmi: **Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877- 1924)**, İSAM Yay. İlaveli 2. Baskı, Ankara 1997.

Özcan, Azmi: "Sultan II. Abdülhamid", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 12, Ankara 2002, s.138-143.

Özcan, Azmi: "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları" **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, No: 184, Kayseri 2011, s. 283-295.

Özcan, Azmi: "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları", **Sultan II. AbdülhamidDönemi: Siyaset- İktisat-Dış Politika-Kültür- Eğitim**, İzü Yayınları, İstanbul 2019, s. 115-126.

Parveen, Robina: Noabdiyati Ahd Main Khawateen K Urdu Safar Namay: Samaji o Siyasi Mutalia (**Unpublished Doctoral Dissertations)**, IIUI, Islamabad Pakistan 2019.

Rafia Sultan, Nāzlī: **Seyr-i Yûrop**, Yunyın Asṭîm Prēs, Lâhor 1908.

Sadid, Anvar: **Urdu Adab meyň Safarnamah**, Mağribî Pâkistân Urdu Akîḍmî, Lahor 1987.

Sadid, Anvar: **Urdu Adab Ki Mukhtasar Tareekh**, İslamabad 1991.

Samiullah Han, Muhammed: **Sefername-i Mevlevi Muhammed Samiullah Han**, Matbaa-i Umdetü'l-Mutabi, Amraho Hindistan 1880.

Soydan, Celal: **İkbal'e Dair**, Hece Yayınları, Ankara 2016.

Soydan, Celal: "Şibli'de Türkler", **Nüsha**, S. 3, 2001, s. 181-191.

Şahbaz, Davut: "Seyyid Ahmed Han'ın Pakistan İdeolojisinin Oluşumuna Katkıları", **Nüsha**, C. 18, No. 47, Aralık 2018, s.109-126.

Toker, Halil: **Pakistan-Hindistan Öykü Seçkisi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2016.

Yazıcı, Hüseyin: "Seyahatname", **DİA**, C. 37, İstanbul 2009, s.13-16.

ÇEVRİMİÇİ KAYNAKLAR

https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulkadir-seyh (Çevrimiçi 07.08.2024)

https://istanbultarihi.ist/90-cuma-selamligi (Çevrimiçi 21.07.2024)

EKLER

Görsel 1: Galata Köprüsü.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s.11.

Görsel 2: Galata Kulesi.
Şeyh Abdülkadir**, Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 13.

Görsel 3: Ayasofya Camii.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 31.

Görsel 4: Sultanahmet Camii.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 65.

Görsel 5: Alman Çeşmesi.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 49.

Görsel 6: III. Ahmed Çeşmesi.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 49.

Görsel 7: Beyazıt Meydanı.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 67.

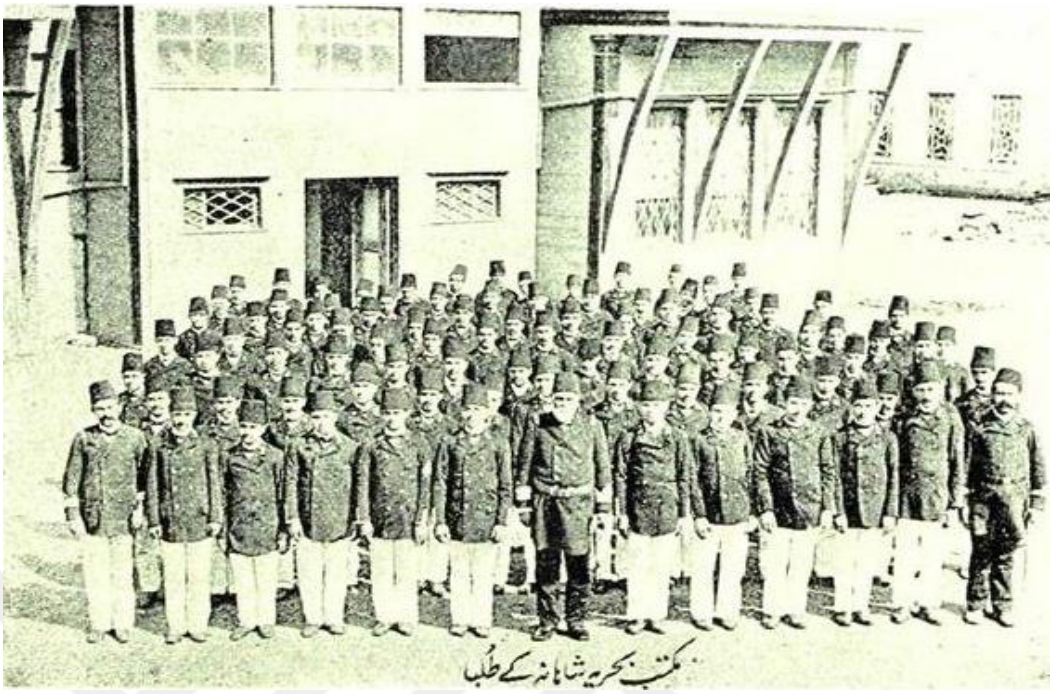
Görsel 8: Cuma Selamlığı.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 13.

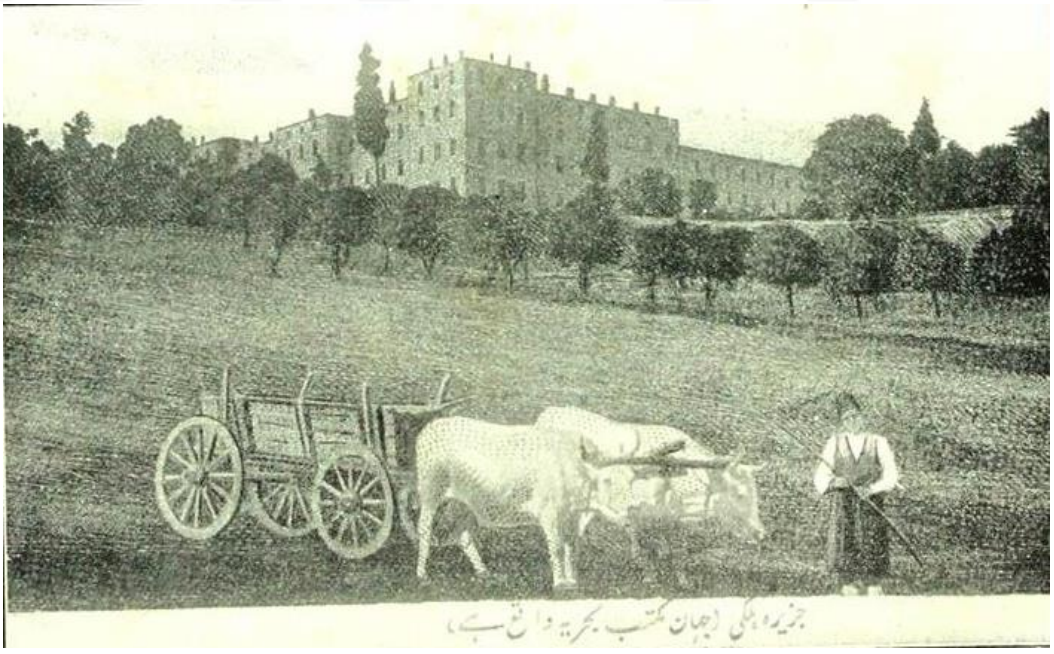
Görsel 9: Sultanü'l-Muazzam'ın Arabası.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 233.

Görsel 10: Tophane Memurları.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 237.

Görsel 11: Mekteb-i Bahriyye-i Şâhâne Talebeleri.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 107.

Görsel 12: Heybeli Ada.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 100.

Görsel 13: Bir Türk Kadını.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 163.

Görsel 14: Çarşaflı Bir Türk Kadını.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 163.

Görsel 15: Şeyḫ Abdülkadir, Müşir Hüseyin Kıdvai, Celal Ünsa ve küçük oğlu.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 257.

Görsel 16: Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa.
Şeyh Abdülkadir, **Maḳam-ı Ḫilāfet (Safar-ı İstanbul kē Ḥālāt),** s. 273.

Görsel 17: Galata Köprüsü ve Galata Kulesi.
Nazlı Rafia Sultan, **Seyr-i Yûrop,** s. 248.

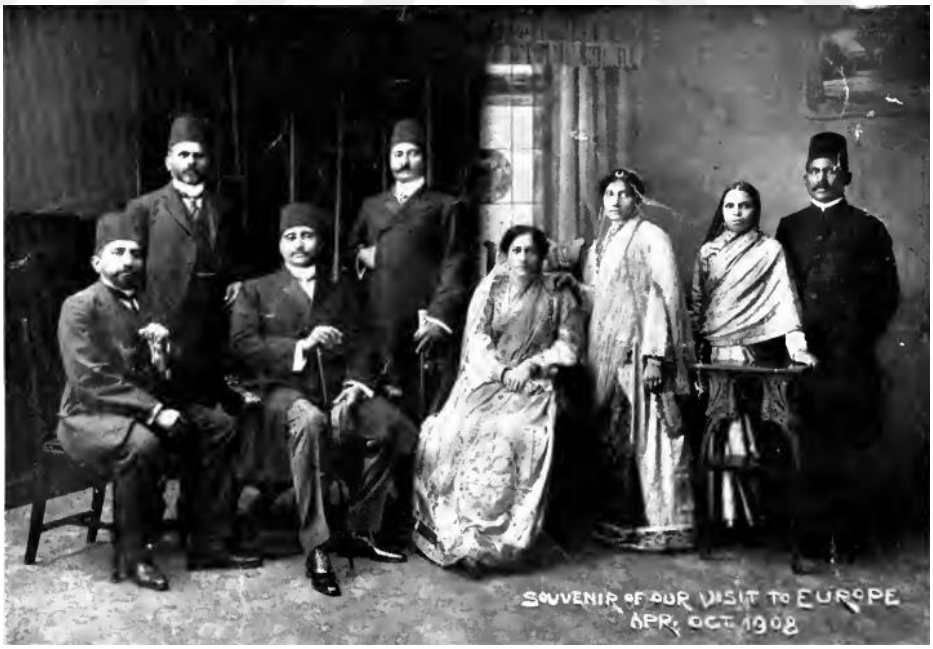

Görsel 18: Tokatlıyan Oteli.

Nazlı Rafia Sultan, **Seyr-i Yûrop,** s. 257.

Görsel 19: Kasımpaşa Tersanesi, Haliç.
Nazlı Rafia Sultan, **Seyr-i Yûrop,** s. 240.

Görsel 20: Nevvab Sidi Ahmed Han, Nazlı Rafia Sultan, Atiye Feyzi, Serdar Sidi Hasan, Sidi Syed, Ali Asghar Feyzi, Doktor Haşim Lakhan ve kadın hizmetkâr.

Nazlı Rafia Sultan, **Seyr-i Yûrop,** s. 2.

DİZİN

1857, 19
Abdurrahman Amritsarî, vi, viii, ix, 2, 27, 34, 183, 210, 215
Abdurrahman Şeref Bey, 190
Abdülkāhir el-Cürcânî, 78
Ahmet İhsan Bey, 194, 195
Ahmet Midhat Efendi, 161, 182, 184, 186, 190, 219
Ahmet Rasim Bey, 189
Ahmet Reşit Bey, 203
Al Mahzan, 4
Ali Kemal Bey, 189
Ali Zabiyan, 180, 181, 182
Aligarh Hareketi, 19, 20, 223
Altaf Hüseyin Hali, 23
Anadolu, 1, 10, 16, 24, 100, 126, 148, 154, 195
Asya, 30, 34, 42, 47, 66, 84, 85, 89, 92, 95, 97, 98, 121, 126, 130, 135
Atiye Feyzi, 74, 176, 204, 237
Avusturya, 2, 3, 7, 22, 131
Ayasofya, 76, 82, 85, 92, 93, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 114, 115, 116, 126, 138, 140, 217, 227
Bâb-ı Âlî, ix, 85, 91, 92, 99, 127, 143, 144, 145, 193, 194
Baççun Ka Ahbar, 28
Begüm Serbülend Ceng, 21
Beşiktaş, 8, 85, 86, 88, 99, 124, 131, 145
Beylerbeyi, 94, 124
Binbaşı Hilmi Bey, 202
Bombay, 14, 17, 207, 220
Bursa, 109, 136, 195, 201, 202
Celal Ünsa, 194, 195, 201, 203, 234
Cemāleddin Afgānî, 164, 185
Cenab Şahabeddin, 188
Cevdet Paşa, 70, 182, 183
Cuma Selamlığı, 24, 162, 169, 206, 229
Çamlıca, 125
Çanakkale, 2, 3, 22
Çırağan, 124, 131, 145, 147
Darüşşafaka, 57, 64, 66, 67
Delhi, 17, 25, 29, 33, 223
Derviş Paşa, 33, 34, 45
Ebüzziyâ, 182
Encümen-i Nedvetü'l-Ulemâ, 27
Eyyûb el-Ensârî, 85, 107, 113, 114, 119, 121, 176
Ezher, 62
Fahreddin er-Râzî, 75, 79
Fârâbî, 75, 79
Fatih Sultan Mehmed, 62, 87, 88, 92, 97, 98, 103, 105, 107, 110, 114, 117, 119, 128, 131, 148
Fatma Aliye, 70, 190, 191
Fitzmaurice, 175, 176, 192
Galata, 8, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 113, 226, 236
Galata Kulesi, 93, 99, 226, 236
Gazi Edhem Paşa, 191, 199, 219
Gazi Osman Paşa, 24, 33, 110, 161, 177, 178, 179, 180, 212, 219, 221
Güvercinli Cami, 110, 117
Hac, 1, 17, 21, 82, 142
Hacı Ali Paşa, 192, 199
Hacı Bektâş-ı Velî, 131
Hacı Yusuf Bey, 201
Hafız Ali Hilmi Efendi, 120
Halep, 57, 184
Haliç, 88, 94, 95, 96, 98, 100, 237
Halid Eyüp Bey, 189
Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi, 8
Hamidullah Han, 21
Harbiye Mektebi, 54
Hasip Paşa, 204
Hassanally Feyzhydar, 30
Haydarabad, 21, 25, 223
Hayriye Hanım, 70
Hereke, 133, 146
Hicaz demiryolu, 8, 15
Himmet, 28
Hindîler Tekkesi, 155, 156, 157, 158, 160, 202, 218

Hindistan, 4, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 43, 44, 46, 48, 49, 52, 54, 56, 61, 67, 72, 73, 75, 78, 90, 94, 98, 99, 104, 109, 120, 121, 137, 154, 164, 177, 179, 181, 185, 192, 193, 194, 196, 200, 203, 205, 207, 213, 220, 221, 222, 224, 225
Hudâvendigâr, 201
Hürrem Sultan, 112, 117
Hüseyin Hasib Efendi, 14, 180, 207, 209
II. Mahmud, 55, 63, 64, 85, 113, 130, 147, 148, 179
II. Meşrutiyet, 100
II. Wilhelm, 9, 91
İbn Battûta, 16, 87, 90, 105, 160
İbni Cübeyr, 160
İbn-i Rüşd, 78
İkdam, 189, 196
İmâm Gazzâlî, 75, 79
İran, 75, 93, 121, 136, 142, 164, 195, 196
İspanya, 2, 22, 150
İstanbul, iii, vi, vii, ix, x, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 21, 22, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 42, 43, 44, 48, 51, 53, 56, 57, 60, 62, 64, 66, 67, 68, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 151, 155, 158, 160, 164, 166, 175, 178, 180, 181, 184, 190, 191, 192, 196, 199, 202, 204, 205, 206, 207, 210, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235
İtalya, 2, 3, 22, 131
İzmir, 3, 22, 50
İzzet Paşa, 197
Janjira, 4, 30
Jön Türkler, 101, 166, 171, 174
Kadıköy, 94, 124
Kağıthane, 56, 217
Kalküta, 14, 17, 18
Kanuni Sultan Süleyman, 111, 131
Kavaid-i Osmaniye, 183
Kavâid-i Turkî, 28, 221
Kazım Bey, 204
Kolombo, 14
Konstantiniyye, 3, 21, 24, 36, 50, 52, 75, 82, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 105, 107, 108, 113, 114, 115, 122, 123, 124, 126, 135, 140, 146, 152, 157, 166, 207, 223
London Hotel, 94
Londra, 1, 2, 3, 17, 18, 21, 22, 29, 30, 81, 86, 96, 100, 195
madalya, 211
Madras, 14, 17
Mahmud Esad Efendi, 187
Maḳām-ı Ḫilāfet, x, 4, 29, 191
Max Müller, 163
Mecidiye Camii, 85
Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne, 57, 65
Mekteb-i Hukuk, 8, 67
Mekteb-i Mülkiyye, 8, 56, 57, 60, 64, 65, 67, 187
Mektebi Sultânî, 57
Mevlevî Tekkesi, 157, 158
Mısır, vi, 1, 2, 3, 7, 13, 16, 19, 24, 27, 28, 35, 52, 53, 62, 75, 78, 80, 106, 118, 131, 134, 137, 139, 161, 166, 191, 200, 203, 218, 219, 235
Mihrimah Sultan, 118
Mimar Sinan, 8, 111, 112
Mirat, 18
Mirza Rıza Han Daniş Erfauddevle, 196
Mohammadan Anglo-Oriental College, 23
Muallim Naci, 182
Muhammed Samiullah Han, 21, 225
Musa Kazım Efendi, 188, 201
Musafiran-ı London, 21
Musul, 57

Mülkiye Baytar Mektebi, 8
Münşi Mahbub Alem, ii, vi, viii, ix, 3, 27, 164, 168, 184, 215, 221
Müşir Hüseyin Kıdvai, 4, 149, 193, 194, 196, 198, 200, 234
Nazif Bey, 200, 202
Nazlı Rafia Sultan, ii, vi, viii, x, 4, 30, 37, 99, 204, 236, 237
Necip Asım, 190
Nevvab Kerim Han, 18
Nevvab Ömer Han, ii, vi, viii, 1, 3, 19, 22, 50, 84, 215
Nigâr Hanım, 190
Nişan, 179
Observer, 4, 29
Orman ve Maadin Mektebi, 8
Osman Hamdi Bey, 151, 152, 154, 155, 161, 195
Paisa Ahbar, 4, 28, 190, 221, 223
Pan-İslamizm, ii, viii, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 22, 224
Paris, 2, 3, 7, 22, 42, 86, 96, 100, 175, 189
Pera, 84, 88, 92, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 134, 135, 136
Pera Palas Hotel, 100
Pertevniyal Valide Sultan, 112, 118
Peyk-i İslam, 14
Plevne, 24, 33, 177, 212
Prens Sabahaddin, 175
Rıza Bey, 181, 182
Rifâî, 157, 158, 159, 161, 183, 200
Rifâî Tekkesi, 157, 158, 159
Rumeli, 10, 98, 126, 131, 203
Rüstem Paşa, 119
Rüştü Bey, 202
Saadettin Bey, 193, 194
Sabah Gazetesi, 192, 194
Safarnāmah-ı Bilād-ı İslāmiyah, ix, 2, 34, 35, 183, 220
Safarnāmah-ı Yûrop, ix, 3, 28, 35, 36, 184, 220
Safarnāmah-i Rûm u Mişr u Şām, ix, 1, 2, 17, 24, 25, 32, 33, 177, 223
Salih Zeki Bey, 187
Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi, 8
Selamlık, x, 147, 166, 175, 199, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 214
Servet-i Fünûn, 188, 189, 194, 195
Seyr-i Yûrop, x, 4, 30, 31, 37, 38, 204, 224, 236, 237
Seyyid Feda Hüseyin, 18
Sidi Sir Ahmed Han, 4, 30
Sir Seyyid Ahmed Han, ii, viii, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 186, 223
Sultan Abdülaziz, 7, 99, 102, 112, 113, 118, 131, 165, 184
Şam, vi, 2, 3, 19, 24, 27, 28, 57, 75, 106, 109, 183, 184
Şefkat Nişanı, 176
Şemseddin Sami Bey, 187
Şerif Bibi, 28
Şeyh Abdül Fettah Efendi, 60
Şeyh Abdülkadir, ii, vi, viii, x, 4, 29, 42, 47, 48, 49, 66, 67, 68, 72, 74, 96, 97, 98, 99, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 153, 154, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 212, 215, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235
Şiblî Numânî, vi, viii, ix, 1, 2, 16, 21, 23, 25, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 44, 45, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 69, 70, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 103, 105, 122, 123, 143, 149, 156, 160, 162, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 206, 209, 215
Şinasi, 189
Tahsin Paşa, 161, 191, 198, 219
Tanzimat, 7
Tarabya, 100, 126, 130, 131, 192
Tarih-i Afganistan, 18
Temeddün, 29
Tercümân-ı Hakîkat, 189
Tevfik Bey Selanikli, 189
Tevfik Paşa, 144, 191, 193, 194, 219
Tophane, 85, 86, 92, 124, 130, 131, 139, 230

Trablus, 57, 185
Tyabci, 30
Üsküdar, 70, 85, 94, 95, 98, 99, 124, 158
Valide Han, 99, 141, 142
Vambery, 163
Veled Çelebi, 190
Yedikule, 85, 86, 112, 121, 125, 127, 128
Yeniköy, 131
Yusuf Han Kambalpuş, vi, 17
Zehra Begüm, 4, 30
Zeki Paşa, 180, 181
Ziraat Mektebi, 8